

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI**

TARIMSAL GELİŞME AÇISINDAN GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TARIM SEKTÖRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KİNYAZ AYDIN

BURSA – 2019

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI**

TARIMSAL GELİŞME AÇISINDAN GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TARIM SEKTÖRÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KİNYAZ AYDIN

**Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi Meryem FİLİZ BAŞTÜRK**

BURSA – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

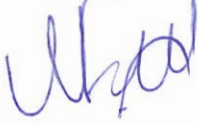
İktisat Anabilim Dalı, İktisat Politikası Bilim Dalı'nda 701011014 numaralı Kinyaz AYDIN'nın hazırladığı "Tarımsal Gelişme Açısından Gümrük Birliği Sonrası Tarım Sektörü" konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 20/12/2019 günü 10:00-11:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı (başarılı / başarısız) olduğuna oybirliği (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav

Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Meryem FİLİZ BAŞTÜRK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Emin ERTÜRK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Hilal YILDIRIR KESER

Bursa Teknik Üniversitesi

20/12/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/12/2019

Tez Başlığı / Konusu: Tarımsal Gelişme Açısından Gümrük Birliği Sonrası Tarım Sektörü

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 128 sayfalık kısmına ilişkin, 02/12/2019 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (*Turnitin*)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Kinyaz AYDIN
Öğrenci No: 701011014
Anabilim Dalı: İktisat Politikası
Programı: İktisat/Tezli
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Tarih ve İmza
20.12.2019

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Meryem FİLİZ BAŞTÜRK

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum "Tarımsal gelişme açısından gümrük birliği sonrası tarım sektörü" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

29/11/2019

Adı Soyadı : Kinyaz AYDIN
Öğrenci No : 701011014
Anabilim Dalı : İktisat
Programı : İktisat Politikası
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Kinyaz AYDIN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı:	: İktisat
Bilim Dalı	: İktisat Politikası
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xiv+145
Mezuniyet Tarihi	:/..../2019
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Meryem FİLİZ BAŞTÜRK

TARIMSAL GELİŞME AÇISINDAN GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TARIM SEKTÖRÜ

Özellikle 1960'lı yıllardan sonra dünya ekonomisinde meydana gelen değişim ve değişikliklere ayak uydurabilmek amacıyla ülkelerin ekonomik entegrasyon üyesi olma eğilimi artmıştır. Ülkelerin entegrasyonlarla ulaşmak istediği asıl hedefi ticaret ve diğer ekonomik ilişkilerini geliştirip kazanç sağlamaktır. Bu tür entegrasyonların doğal bir sonucu olarak üye ülkelerin ekonomilerini oluşturan sektörlerde köklü değişimler meydana gelmektedir. Bu entegrasyonların en yaygın şekli ise Gümrük Birliği'dir. Gümrük Birliği, üyeler arasında her türlü kısıtlamayı kaldırırken üçüncü ülkelere karşı da ortak bir tarife uygulayarak dış ticaret politikası uygulamaktadır. Bu çalışmada 1995 yılında Türkiye-AB arasında imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması*'nin Türkiye tarım sektörü üzerindeki etkileri 1980-2017 dönemi kapsamında analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı, GB'nin Türkiye tarım sektörüne doğrudan ya da dolaylı etkilerinin incelenmesi ve özellikle tarımsal dış ticaret üzerindeki etkilerinin ortaya konulmasıdır. Çalışmanın sonucunda GB'nin Türkiye ekonomisi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin olduğu, dolayısıyla benzer etkilerin tarım sektörü üzerinde de gerçekleştiği ancak bununla birlikte tarımsal gelişme üzerindeki etkisinin kısıtlı olduğu, 1980 sonrası serbestleşme sürecinin önemli etkilerde bulunduğu belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tarım Sektörü, Gümrük Birliği, Avrupa Birliği

ABSTRACT

Name and Surname : Kinyaz AYDIN
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Economy
Branch : Economic Policy
Degree Awarded : Master
Page Number : xiv+145
Degree Date :/..../2019
Supervisor : Asst. Prof. Dr. Meryem FİLİZ BAŞTÜRK

THE AGRICULTURAL SECTOR AFTER THE CUSTOMS UNION IN TERMS OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT

In order to keep up with the transformation and changes that occurred in the world economy, especially after the 1960s, the tendency of countries to become members of economic integration has increased. The main goal that countries want to achieve through integrations is to improve their trade and other economic relations and make profit. As a natural result of such integrations, radical changes take place in the sectors that make up the economies of the member states. The most common form of these integrations is the Customs Union. The Customs Union implements foreign trade policy by imposing a common tariff against third countries while removing any restrictions between the members. In this study, the effects of the Customs Union Agreement signed between Turkey and the EU in 1995 on the agricultural sector of Turkey were analyzed in the period 1980-2017. The aim of the study was to examine the direct or indirect effects of CU on the Turkish agricultural sector and reveal its effects, particularly on agricultural foreign trade. As a result of the study, it was determined that CU had both positive and negative effects on the Turkish economy, and thus similar effects also occurred on the agricultural sector; however, it was also found that its impact on agricultural development was limited and that the post-1980 liberalization process had significant effects.

Keywords: Agricultural Sector, Customs Union, European Union

ÖNSÖZ

Bu tezin hazırlanmasındaki bütün aşamalarda bilgi birikimini, tecrübesini ve değerli zamanını benden esirgemeyen, tezin güzel bir çalışma olması için büyük bir özveri ile bana yol gösteren saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Meryem FİLİZ BAŞTÜRK'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kinyaz AYDIN

Kasım 2019, BURSA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER

1.1. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ	4
1.1.1. Tarım Sektörünün Genel Yapısı.....	5
1.1.1.1. Tarımsal üretim ve verimlilik.....	5
1.1.1.1.1. Bitkisel üretim.....	6
1.1.1.1.2. Hayvansal üretim	9
1.1.1.2. Tarımsal tüketim ve yeterlilik.....	15
1.1.1.3. Tarım işletmelerinin yapısı	18
1.1.1.4. Arazi kullanımı	20
1.1.1.5. Su potansiyeli ve sulama	21
1.1.2. Tarımsal Sanayi Sektörü.....	22
1.1.3. Tarım Sektörünün Ekonomi İçindeki Payı	24
1.1.3.1. Tarımın milli gelir içindeki payı	25
1.1.3.2. Tarımsal istihdam ve ücretler	28

1.1.3.3. Tarım sektörünün dış ticaret açısından önemi.....	30
1.2. TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLEMELER VE KREDİLER.....	35
1.3. TÜRKİYE'DE UYGULANAN TARIM POLİTİKALARI.....	37
1.3.1. 1980 Öncesi Tarım Politikaları.....	38
1.3.2. 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları.....	40
1.3.3. 2001 ve Sonrası Dönem Tarım Politikaları.....	42
1.3.3.1. Tarım reformu uygulama projesi (ARIP).....	43
1.3.3.1.1. Doğrudan gelir desteği (DGD).....	45
1.3.3.1.2. Çiftçi geçiş programı.....	46
1.3.3.1.3. Tarım satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılması ...	47
1.3.3.1.4. Proje destek hizmetleri.....	47
1.3.3.2. ARIP'in Türkiye tarımına etkileri.....	47
1.3.3.3. AB müzakere süreci ve tarım politikaları.....	49
1.3.3.4. Milli tarım projesi.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ TARIM STANDARTLARI

2.1. AVRUPA BİRLİĞİNİN KURULUŞU VE GENİŞLEMESİ.....	52
2.1.1. AB Ekonomisi ve Rekabet Gücü.....	53
2.1.1.1. Birlik içi ve birlik dışı fiyat politikası.....	56
2.1.1.2. Birlik içi ve birlik dışı ticaret.....	57
2.1.1.2.1. Birlik içi ticaret.....	57
2.1.1.2.2. Birlik dışı ticaret.....	58
2.1.1.3. AB'nin tarım ürünleri dış ticareti.....	60
2.1.1.4. AB'de tarımın ekonomideki yeri.....	63
2.2. AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM POLİTİKASI.....	64
2.2.1. Ortak Tarım Politikasının Amacı.....	64
2.2.2. Ortak Tarım Politikasının İlkeleri.....	65

2.2.2.1. Pazar birliği.....	65
2.2.2.2. Topluluk tercihi.....	66
2.2.2.3. Topluluk mali tercihi	66
2.2.3. Ortak Tarım Politikasının Finansmanı	66
2.2.4. Ortak Tarım Politikası Düzenlemeleri.....	67
2.3. TÜRKİYE'NİN ORTAK TARIM POLİTİKASINA UYUMU	78
2.4. TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ TARİHÇESİ	82
2.4.1. Türkiye-AB Tarım İlişkileri	83
2.5. GÜMRÜK BİRLİĞİ VE TÜRKİYE	85
2.5.1. Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Yükümlülükleri	86
2.5.2. Gümrük Birliği ve AB'nin Yükümlülükleri	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

3.1. GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN ETKİLERİ.....	89
3.1.1. Gümrük Birliği'nin Statik Etkileri	89
3.1.1.1. Üretim etkisi.....	89
3.1.1.2. Tüketim etkisi.....	91
3.1.1.3. Dış ticaret hadleri üzerindeki etkisi	92
3.1.2. Gümrük Birliği'nin Dinamik Etkileri	93
3.1.2.1. Rekabet etkisi	93
3.1.2.2. Ölçek ekonomileri etkisi	95
3.1.2.3. Teknolojik gelişme etkisi	95
3.1.2.4. Döviz rezervleri üzerindeki etkisi	96
3.1.2.5. Yatırım etkisi	97
3.1.2.6. Sanayileşme hızına etkisi	97
3.2. GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ.....	98
3.2.1. Gümrük Birliği'nin Olumlu Etkileri.....	98

3.2.2. Gümrük Birliği'nin Olumsuz Etkileri	100
3.3. GÜMRÜK BİRLİĞİ VE TARIM SEKTÖRÜ.....	103
3.4. AB VE TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ	104
3.4.1. AB ve Türkiye'de Tarım Sektörünün Genel Yapısı	104
3.4.2. AB ve Türkiye Tarım Sektörlerinin Karşılaştırılması	105
3.5. GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TARIMSAL GELİŞME	108
3.5.1. Gümrük Birliği ve Tarım Ürünleri Ticareti	111
3.5.1.1. Gümrük Birliği ve işlenmiş tarım ürünleri ticareti.....	115
3.6. GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN GENİŞLETİLMESİ VE TARIM SEKTÖRÜ.....	120
3.7. AB ÜYELİĞİNİN TARIM SEKTÖRÜ ÜZERİNE MUHTEMEL ETKİLERİ.....	122
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	126
KAYNAKÇA.....	129
EKLER.....	143

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Tarımsal Üretim 1995-2017 (Milyon TL)	5
Tablo 2. Bitkisel ve Hayvansal Üretim 2016-2017 (Milyar TL)	6
Tablo 3. Seçilmiş Birkaç Ürün Üretimi ve Verimi 1980-2017	8
Tablo 4. Et ve Süt Verimlilik Değerleri 1980-2017 (Kg/Baş)	14
Tablo 5. Bitkisel ve Hayvansal Ürün Dengeleri 2016/2017	16
Tablo 6. Kişi Başına Tüketilen Et Miktarı (kg/yıl) ve Protein Oranları (gr/kişi/gün)	18
Tablo 7. Türkiye’de Tarımsal İşletme Sayısı ve Ortalama İşletme Büyüklüğü	19
Tablo 8. Tarımın GSYH İçindeki Payı 1980-2017 (Cari Fiyatlarla).....	25
Tablo 9. Sektörlerin GSYH Dağılımı 1980-2017 (Cari Fiyatlarla).....	26
Tablo 10. Seçilmiş Ülkelerde Sektörlerin GSYH İçindeki Payı 2017	27
Tablo 11. Tarımsal İstihdam ve Tarımsal İstihdamın Genel İstihdam İçindeki Payı 1980-2017	29
Tablo 12. Tarımın Dış Ticaretteki Payı 1980-2017	31
Tablo 13. Birincil ve İşlenmiş Tarım Ürünleri Dış Ticareti 1996-2017 (Milyar Dolar)	33
Tablo 14. Toplam Tarımsal Destek 1986-2017 (Milyar Dolar)	36
Tablo 15. Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) Yapısı.....	44
Tablo 16. GSYH Büyüklüğü 2008-2017 (Milyar Dolar)	54
Tablo 17. AB Makroekonomik Göstergeleri 2011-2017	55
Tablo 18. Dünya Tarım Ürünleri İhracat ve İthalatında İlk 10 Ülke (2017)	61
Tablo 19. AB'nin Tarım Ürünleri Dış Ticareti 1973-2017 (Milyar Euro)	62
Tablo 20. AB Ekonomisinde Tarımın Yeri 2007-2017.....	63
Tablo 21. OTP Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı 1968-2017 (Milyar Euro).....	67
Tablo 22. OTP'nin Geçirdiği Önemli Tarihsel Süreçler	69
Tablo 23. Türkiye'nin Dış Ticareti 1980-2017 (Milyon Dolar)	90
Tablo 24. Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat ve İthalat 1980- 2017 (Milyon Dolar)	92
Tablo 25. AB ve Türkiye’de Başlıca Tarımsal Göstergeler 2017	107
Tablo 26. GB Öncesi ve Sonrası Türkiye Tarım Sektörü Göstergeleri.....	109
Tablo 27. Türkiye-AB Dış Ticareti 1980-2017 (Milyon Dolar).....	112
Tablo 28. Tarım Ürünleri Dış Ticareti 1980-2017 (Milyon Dolar)	114

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Hayvan Varlığındaki Değişim 1980-2017	11
Grafik 2. Kırmızı Et Üretim Miktarı 1980-2017 (Ton)	12
Grafik 3. Süt Üretim Miktarı 1980-2017 (Bin Ton)	13
Grafik 4. Türkiye’de Tarım Alanları 1980-2017 (Bin Hektar).....	21
Grafik 5. Gıda ve İçecek Dış Ticareti (Bin Dolar).....	24
Grafik 6. Sektörlerin Toplam İstihdam İçindeki Payları 2016-2017	28
Grafik 7. Dış Ticaret ve Tarımsal Dış Ticaret Dengesi 1980-2017 (Milyon Dolar).....	32
Grafik 8. İhraç Edilen Gıda Maddeleri Payları 1980-2017	34
Grafik 9. AB Ülkelerinin GSYH Bakımından Karşılaştırılması 2017	56
Grafik 10. AB İhracatında Ülke Payları 2017	59
Grafik 11. AB İthalatında Ülke Payları 2017	60
Grafik 12. Türkiye’nin İşlenmiş Tarım Ürünleri Net İhracatı 2000-2017 (Milyon Dolar)	116
Grafik 13. Türkiye-AB İşlenmiş Tarım Ürünleri Net İhracatı 2000-2017 (Milyon Dolar)	117

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABTD	: Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu
ATGYF	: Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu
Ar-Ge	: Araştırma ve Geliştirme
BUMKO	: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü
BÜGEM	: Bitkisel retim Genel Müdürlüğü
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
DAP	: Doğu Anadolu Projesi
DB	: Dünya Bankası
DSİ	: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü
DT	: Dünya Ticaret rgt
ESK	: Et ve Süt Kurumu
Eur-Lex	: Avrupa Birliği Mevzuatı
Eurostat	: Avrupa İstatistik Ofisi
FAO	: Gıda Tarım rgt
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
GB	: Gümrük Birliği
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hsıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IPARD	: Katılım ncesi Yardım Aracı
KOP	: Konya Ovası Projesi
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği rgt
OGM	: Orman Genel Müdürlüğü
OTP	: Ortak Tarım Politikası
ÖİB	: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
RG	: Resmi Gazete
SBB	: Strateji ve Bütçe Başkanlığı
TEPGE	: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TOB	: Tarım ve Orman Bakanlığı
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UT	: Uruguay Turu

GİRİŞ

Gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun temel besin maddesini oluşturan tarım sektörü tüm ekonomilerde stratejik öneme sahiptir. Bununla birlikte gelişmişlik düzeyine göre önem derecesi de değişmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü özellikle sanayi sektörü ile yakından ilişkili olduğundan ekonomik gelişme açısından önemli bir konumdadır. Ülkeler bu önemi göz önünde bulundurarak çeşitli tarım politikaları benimsemişlerdir. Tarım sektörü, korunmaya ve desteklenmeye ihtiyaç duyması nedeniyle, Türkiye tarım sektöründe uygulanan politikalar da bu yönde şekillenmiştir. Son yıllarda uygulanan politika değişikliklerinde iç ve dış etkenler rol alırken dış etkenlerin ağırlığı artmıştır. Özellikle AB uyum sürecinde Türkiye tarım sektörünün uyum çalışmaları uygulanan politikaların temel belirleyicisi olmuştur.

GB gibi entegrasyonlar, üye ülkelerin ekonomilerinde değişikliklere neden olmaktadır. Türkiye-AB arasında 1995 yılında imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması*'nin da Türkiye üzerine önemli etkileri olmuştur. *Gümrük Birliği Anlaşması*'na tarım sektörü dahil edilmeyip, sektörün OTP'ye uyumu amaçlanmıştır. Bununla birlikte, işlenmiş tarım ürünlerinin anlaşma kapsamına alınması, tarım sektörünün sanayi sektörüne ham madde temin etmesi gibi nedenlerle sektör GB'den dolayı da olsa etkilenmiştir. GB'nin sektör üzerindeki tek doğrudan etkisi ise işlenmiş tarım ürünleri ticareti üzerinde gerçekleşmiştir.

Öte yandan, tarım sektörü üzerinde baskı mekanizmasına sahip dış etkenlerin de (DTÖ, IMF, DB) etkisi azımsanmayacak kadar yüksektir. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra artan bu baskıların sonucu olarak Türkiye'de tarım sektöründe uygulanan politikalar dönem dönem değişiklik göstermiş, bu durum da sektörde istikrarsızlığa neden olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, GB çerçevesinde AB uyum çalışmalarının Türkiye tarım sektörü üzerindeki etkilerini 1980-1995 ve 1996-2017 dönem verileri üzerinden incelemektir.

Bu bağlamda çalışmada 1980-2017 döneminde Türkiye tarım sektöründeki gelişme GB öncesi (1980-1995) ve sonrası (1996-2017) olmak üzere iki alt dönem olarak incelenmiştir. Ayrıca, tarım sektörünün GB'ne dâhil edilmeyip sadece işlenmiş tarım ürünlerinin dâhil edilmesi nedeniyle entegrasyonun tarım ürünleri dış ticareti üzerindeki etkileri incelenmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde;

Türkiye'deki tarım sektörünün yapısı ve sektördeki gelişmeler ele alındıktan sonra sektörde uygulanan politikalar incelenmiştir. İkinci bölümde ise AB kuruluşu/genişlemesi ve ekonomisi incelenip OTP ele alınmıştır. Daha sonra Türkiye-AB ilişkileri incelenmiştir. Son bölümde ise, GB'nin etkileri incelendikten sonra Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Son olarak da Türkiye-AB tarım sektörleri karşılaştırılıp GB'nin tarım sektörüne etkileri incelenmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise ağırlıklı olarak tarımsal dış ticaret verileri üzerinden genel bir değerlendirme yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER

Tarım sektörü, Cumhuriyetin ilanından günümüze Türkiye'nin iktisadi gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Uygulanan politikalar neticesinde sektörde yapısal dönüşümler yaşanmış, sulanan alanların ve makineleşmenin artması, kaliteli tohum kullanımı, mali kaynakların artması gibi gelişmelerle verimlilik ve üretim artışları sağlanmış ayrıca sektördeki çalışan sayısı da hızla azalmıştır. Ancak, 1980'li yıllardan sonra yaşanan iktisadi krizler ve mali kaygıların yanında DTÖ, IMF, DB ve AB gibi dış baskıların da etkisiyle sektöre sağlanan desteklemeler azaltılmış ve sektörde önemli sorunlar yaşanmaya başlamıştır. 1980'li yıllara kadar tarım sektörü Türkiye'nin ihracatının ve döviz gelirlerinin önemli bir kısmını karşılarken bu dönemden sonra artan sanayileşme ile birlikte ihracattaki tarım ürünlerinin yerini imalat sanayi ürünleri almıştır (Pamuk, 2009: 73-75).

Tarım sektörünün GSYH içindeki payı 1980 yılında % 25,5 iken günümüzde % 6,1 seviyesine kadar gerilemiştir. Sanayileşme politikalarıyla sanayi sektörünün milli gelir içindeki payı büyürken tarım sektöründe daralma gerçekleşmiştir. Aynı şekilde geçimini tarımsal faaliyetlerden sağlayan nüfus da kırsal nüfustaki azalışla birlikte 1980 sonrası azalmıştır. 1980-2017 arası dönemde toplam istihdam % 70 artarken tarımsal istihdam % 35 azalmıştır, tarımsal istihdam oranı ise % 50,6'dan % 19,4'e düşmüştür. Bunun da önemli bir bölümünü küçük ve orta ölçekli aileler oluşturmaktadır. Ortalama tarımsal işletme büyüklüğü de 59,9 dekadır. Sektörün GSYH ve istihdam içindeki payında gerçekleşen ciddi düşüşle birlikte sektörün ekonomi içindeki önemi devam etmektedir (TÜİK, 2018a; TÜİK, 2018b).

Türkiye'de tarımsal üretim yapısı bitkisel ve hayvansal üretim şeklinde ele alındığında bitkisel üretim değeri ağır basmaktadır. Tarımsal üretim açısından ilk sırada yer alan ürünler fındık, incir ve kiraz şeklindedir (TOB, 2018a). Bu ürünler ülkenin dış ticaret rakamlarına katkı sağlamaktadır. İhracatta ilk sırada yer alan tarım ürünleri ise; kuru kayısı ve üzüm, fındık, kiraz, meyve ve domates şeklindedir (Yavuz ve Dilek, 2019: 43).

Özetle, tarım sektörü, yarattığı katma değer, sektörde geçimini sağlayan nüfusun büyüklüğü, gıda üretimi ve dış ticarete katkısı, sanayi sektörüne ham madde sağlaması ve ayrıca sosyolojik boyutu ile ülke ekonomisi için önemini korumaktadır.

1.1. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ

783.577 km²'lik alana sahip olan Türkiye'nin yaklaşık % 2'si göl ve barajlardan oluşmaktadır. Geriye kalan alanın da % 35,2'sini tarım arazileri oluşturmaktadır. Bu arazilerin 7,2 milyon hektarı kuru tarım alanı ve 25,7 milyon hektarı sulanabilir tarım alanı olmasına rağmen toplam sulanan alan 5,9 milyon hektar kadardır. Özetle, toplam tarım arazilerinin sadece % 18'i sulanmaktadır (DSİ, 2017).

Toprak yapısı, bitki örtüsü ve iklim koşulları elverişliliği Türkiye'de üretilen tarım ürünlerinin çeşitliliğini artırmaktadır. Türkiye'nin en verimli bölgeleri Karadeniz, Ege ve Akdeniz olmasına rağmen tüm bölgelerde tarım ürünleri üretimi yapılmaktadır. Nitekim bitkisel üretim toplam üretim içinde ilk sırayı almaktadır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılıkta ise ülkenin doğu bölgeleri daha gelişmişken, kanatlı hayvan sektörü daha çok ülkenin sanayileşmiş bölgelerinde veya bu bölgelerin çevrelerinde gelişmiştir (Yalova, 2007: 51).

Türkiye, incir, fındık, kiraz, kavun, salatalık, kayısı ve tohumluk haşhaş üretiminde dünyanın önde gelen ülkelerindedir (TOB, 2017a). Tarım alanları içinde en fazla yetiştirilen ürünler ise tahıl ürünleridir. Tahıl ürünleri üretiminde en fazla üretilen ürün buğdaydır. Temel besinlerin ham maddesi olan buğdayın ekim alanları son yıllarda sürekli azalmasına rağmen toplam tahıl üretimin yarısından fazlasını karşılamaktadır. En fazla İç Anadolu Bölgesi'nde yetiştirilen buğday hemen hemen tüm bölgelerde yetiştirilebilmektedir. Ayrıca, daha kârlı olması nedeniyle bazı bölgelerde üretimi artan sanayi bitkilerinin son yıllarda tarım ürünleri ticaretine katkısı artmaktadır.

Tarımsal üretim hem ekonomik hem de sosyal yönü bakımından ülkenin gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de tarım sektörü, Tarım Sektörünün Genel Yapısı, Tarımsal Sanayi Sektörü ve Tarım Sektörünün Ekonomi İçindeki Payı şeklinde incelenebilir.

1.1.1. Tarım Sektörünün Genel Yapısı

1.1.1.1. Tarımsal üretim ve verimlilik

Tarımsal üretim değeri açısından ülkemiz dünya tarımsal üretim değerinin % 3-6'sını karşılamaktadır. Dünya tarımsal üretim değerinde ilk sıralarda Çin, Hindistan ve ABD yer alırken Türkiye 10. sırada yer almaktadır. Kişi başına tarımsal üretim açısından ise ilk sıradaki ülkeler sırasıyla ABD, Japonya, Rusya, Brezilya ve Türkiye şeklindedir (Yavuz ve Dilek, 2019: 31-32). Ülkemizin dünya tarımsal üretiminde ilk sırada yer aldığı ürünler ise sırasıyla fındık (% 58), incir (% 26) ve kiraz (% 20) şeklindedir (TOB, 2018a).

Tablo 1. Tarımsal Üretim 1995-2017 (Milyon TL)

Yıllar	Bitkisel	Pay (%)	Hayvansal	Pay (%)	Toplam
1995	1.084	74,0	384	26,0	1.468
2000	14.920	74,3	5.152	25,7	20.072
2005	50.940	75,5	16.506	24,5	67.446
2010	80.038	67,7	38.128	32,3	118.166
2015	120.152	68,3	55.671	31,7	175.823
2016	119.238	65,7	62.167	34,3	181.405
2017	135.885	66,0	69.926	34,0	205.811

Kaynak: TÜİK (2018a)

Ülkemizdeki tarımsal üretim değeri tablo 1'de verilmiştir. 2017 yılında Türkiye'nin bitkisel üretim değeri 136 milyar TL, hayvansal üretim değeri de 70 milyar TL kadardır. Hayvansal üretimin toplam üretim içindeki payı 1995 yılında % 26 iken 2017 yılında % 34 olarak gerçekleşmiştir. AB'de hayvansal üretimin toplam üretim içindeki payı ise % 48 seviyesindedir (FAO, 2018).

Tablo 2. Bitkisel ve Hayvansal Üretim 2016-2017 (Milyar TL)

Yıllar	Bitkisel Üretim Değeri				Hayvansal Üretim Değeri		
	Toplam	Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünler	Sebzeler	Meyve, İçecek, Baharat Bitkileri	Toplam	Canlı Hayvanlar	Hayvansal Ürünler
2016	119,2	479	317	395	152	89,9	62,1
2017	135,8	561	338	459	187,7	117,7	69,9
2016-2017 (%)	13,9	17,1	6,6	16,2	23,5	30,9	12,6

Kaynak: TÜİK (2018a)

2017 yılında bitkisel üretim içinde, tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin değeri önceki yıla göre % 17,1, sebze üretim değeri % 6,6, meyve, içecek ve baharat bitkilerinin değeri ise % 16,2 artış göstermiştir. Hayvansal üretimde ise canlı hayvan üretimi % 30,9 ve hayvansal ürün üretim değeri de % 12,6 artmıştır (TÜİK, 2018a).

1.1.1.1. Bitkisel üretim

Türkiye’de 23,3 milyon hektarlık alanda tarım yapılmaktadır. Tarım yapılan alanın % 66,4’lük kısmı tarla bitkileri, % 15,8’lik kısmı nadas, % 14,3’lük kısmı meyve ve % 3,4’lük kısmı da sebze üretimi için kullanılmaktadır. 7,7 milyon hektarlık alan ile en fazla üretim alanına sahip buğday ilk sırada yer alırken onu arpa, ayçiçeği ve mısır takip etmektedir. Üretim miktarları açısından da ilk sıralarda buğday, şeker pancarı, arpa ve mısır yer almaktadır (BÜGEM, 2018).

1980-2017 yılları arasında tahıl üretim alanları yaklaşık % 25 azalırken üretim miktarı ise % 14 artmıştır. Yıllar içinde dalgalanmalar olsa da yaşanan bu artışın temel sebebi verimlilikte sağlanan gelişmedir. Bu yıllar arasında verimlilikteki artış oranı % 22,5 civarındadır (TÜİK, 2018d). Aynı şekilde bu yıllar arasında tarıma dayalı sanayi ürünlerinde artış yaşanırken baklagil üretiminde bir gerileme gerçekleşmiştir. Sanayi ürünlerindeki artışın sebebi üreticinin daha fazla kar elde etme amacı iken, baklagil

üretimindeki azalışın nedenleri; 1990'lı yıllardan sonra baklagil üretiminin destekleme kapsamından çıkarılması, üretim maliyetlerindeki artış, üreticinin kaliteli ve verimli tohumu ulaşılamaması ve baklagil üretiminin iklim koşullarına bağlılığının yüksek olması sebebiyle özellikle kurak dönemlerde yaşanan sorunlardır (ZMO, 2018).

Sebze ve meyve üretiminde ise son yıllarda yapılan iyileştirme çalışmaları ile artış yaşanmıştır. Sebze üretiminde son on yılda ekilen alanda % 16'lık azalış olmasına rağmen üretim miktarındaki artış yaklaşık % 13'tür. Meyve üretiminde ise % 35'lik artış sağlanmıştır. Bu artışın sebebi verimlilikteki artışın yanında üretim alanının % 20 artmasıdır. Sebze ve meyve üretim miktarlarındaki artışın sebebi kaliteli tohum, gübreleme ve ilaçlama alanlarındaki iyileştirme çalışmalarıdır. Üretimdeki artışa bağlı olarak meyve ve sebze ihracatı da son yıllarda artış göstermiştir (TÜİK, 2018d).

Tablo 3'te seçilmiş birkaç ürünün 1980-2017 yılları arası dönemde üretim miktarları ve verimlilik dereceleri yer almaktadır. Buğday dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de temel besin maddesini oluşturduğu ve gıda maddeleri tüketiminde ilk sırada yer aldığı için önem arz etmektedir. Ülkemizde buğday ekim alanı, toplam işlenen tarım alanlarının % 33'ünü oluşturmaktadır (TOB, 2018a). 1980 ve 2017 yılı buğday verim değerleri karşılaştırıldığında bu dönemde verimlilikte % 50 kadar artış sağlandığı görülmektedir. Kullanılan tohumun kalitesi üretimde en önemli etken olduğundan ülkemizde son yıllarda sertifikalı tohum üretimi artış göstermiştir. 2017 yılında buğday üretim alanı önceki yıla göre % 0,4 azalmasına rağmen verimde yaşanan artışla üretim miktarı da artmıştır. Buğday üretim miktarı 1980-1995 döneminde % 9, 1996-2017 döneminde % 16 artmıştır. Ancak dönem içinde (1980-2017) verimlilikte sağlanan % 50'lik artış yeterli olmamıştır. Dolayısıyla bu yıllar arasında hızlı nüfus artışı, olumsuz hava koşulları gibi sebeplerle iç tüketim karşılanamamıştır (TÜİK, 2019a).

Tablo 3. Seçilmiş Birkaç Ürün Üretimi ve Verimi 1980-2017

Yıllar	Buğday		Arpa		Mısır	
	Üretim (Bin Ton)	Verim (Kg/Da)	Üretim (Bin Ton)	Verim (Kg/Da)	Üretim (Bin Ton)	Verim (Kg/Da)
1980	16.500	186	5.300	189	1.240	213
1990	20.000	211	7.300	218	2.100	408
1995	18.000	191	7.500	212	1.900	369
1980-1995 (%)	9,1	2,7	41,5	12,2	53,2	73,2
1996	18.500	198	8.000	219	2.000	364
2000	21.000	223	8.000	220	2.300	414
2005	21.500	232	9.500	260	4.200	700
2010	19.660	243	7.240	238	4.310	726
2011	21.800	269	7.600	265	4.200	713
2012	20.100	267	7.100	258	4.600	739
2013	22.050	284	7.900	290	5.900	894
2014	19.000	240	6.300	226	5.950	903
2015	22.600	287	8.000	287	6.400	930
2016	20.600	269	6.700	245	6.400	941
2017	21.500	280	7.100	293	5.900	923
1996-2017 (%)	16,2	41,4	-11,2	33,8	195,0	153,5
1980-2017 (%)	30,3	50,5	33,9	55,0	375,8	333,3

Kaynak: TÜİK (2014); TÜİK (2018d)

1996 yılından itibaren arpa ekim alanlarında sürekli bir düşüş yaşanmıştır. Buna rağmen arpa üretimi verim artışı ile birlikte 1980-1995 yıllarını kapsayan ilk dönemde artmış 1996-2017 yıllarını kapsayan ikinci dönemde ise % 11 kadar azalmıştır. Son yıllarda buğday ve arpa üretiminin yetersiz kalması sonucu bu ürünlerin ithalatı artmıştır. Buğday ithalatı Rusya, Almanya, Fransa ve Ukrayna'dan, arpa ithalatı ise

İngiltere ve Hırvatistan'dan yapılmaktadır (TÜİK, 2018c).

Son olarak mısır üretim miktarları incelendiğinde hem 1980-1995 hem de 1996-2017 döneminde önemli oranlarda artış olduğu görülmektedir. Son yıllarda mısır üretiminin desteklenmesi, sulama, gübre ve yeni üretim tekniklerinin sağlanması ile mısır verimi önemli oranda artış göstermiş ve üretim artışı sağlanmıştır. Türkiye'deki mısır üretimi önceleri sadece kıyı bölgelerinde yapılırken zamanla diğer bölgelerde de görülmeye başlanmıştır. Özellikle GAP ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sulanan tarım alanlarının artması sonucu bu bölgede mısır üretimi artmıştır (ZMO, 2018a).

1.1.1.1.2. Hayvansal üretim

Türkiye, hayvansal üretim için gerekli toprak yapısı, bitki örtüsü ve iklim koşullarına sahip bir ülkedir. Cumhuriyetin ilanından günümüze bitkisel üretime daha fazla destek ayrılırken hayvancılık sektörüne yeterli destek sağlanamamıştır. Bu sebeple mevcut potansiyele rağmen ülkemizde hayvansal üretim birçok ülkeye göre düşük seviyede kalmaktadır (Ören ve Bahadır, 2005: 1-2). Hayvancılık sektörü her ülkede olduğu gibi ülkemizde de sağladığı katma değer, istihdama katkısı, sanayiye sağladığı ham madde, protein ihtiyacını karşılama ve AB'ye üyelikte kritik alt sektör olması sebebiyle önemli bir yere sahiptir (Acar ve Aytüre, 2014: 121).

Cumhuriyetin kuruluşundan 1980'li yıllara kadar İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem hariç hayvan varlığı artış göstermiştir. 1980'li yıllardan sonra azalmaya başlayan hayvan varlığı 2000'li yıllardaki desteklemelerle tekrar artış eğilimine girmiştir (TİGEM, 2017). 2000 yılında toplam tarımsal destek miktarı 14.5 milyar dolar iken hayvancılık sektörünün payı aynı yıl % 0,5 kadardır. 2017 yılında ise toplam tarımsal destek miktarı 15.3 milyar dolara ulaşmıştır. 2000'li yıllardan sonra bitkisel ve hayvansal üretim arasındaki fark giderilmeye çalışılmış, hayvancılık sektörüne verilen desteklemeler hem miktar hem de oran olarak artmıştır. 2017 yılında hayvancılık sektörünün destek payı % 29,7 olarak gerçekleşmiştir (BUMKO, 2018). Destek içindeki en büyük pay ise büyükbaş hayvancılık sektörüne ayrılmıştır. Destek miktarındaki artışa rağmen bitkisel ve hayvansal destek miktarlarında halen önemli farklar vardır. Farkı azaltma çalışmaları ise etkili olamamıştır. 2000'li yıllardaki destekleme artışının nedeni bu yıllarda ARIP (Tarım Reformu Uygulama Projesi) kapsamında hayvancılığın desteklenmesi ve geliştirilmesi amacıyla *Hayvancılığın Desteklenmesi Kararnamesi'nin* çıkarılmasıdır. Kararname ile yem bitkisi, suni tohum, sektörde kullanılan ekipman, damızlık hayvan üretimi ve soy kütüğü kayıtlarına yönelik önlemler alınmıştır (Ören ve

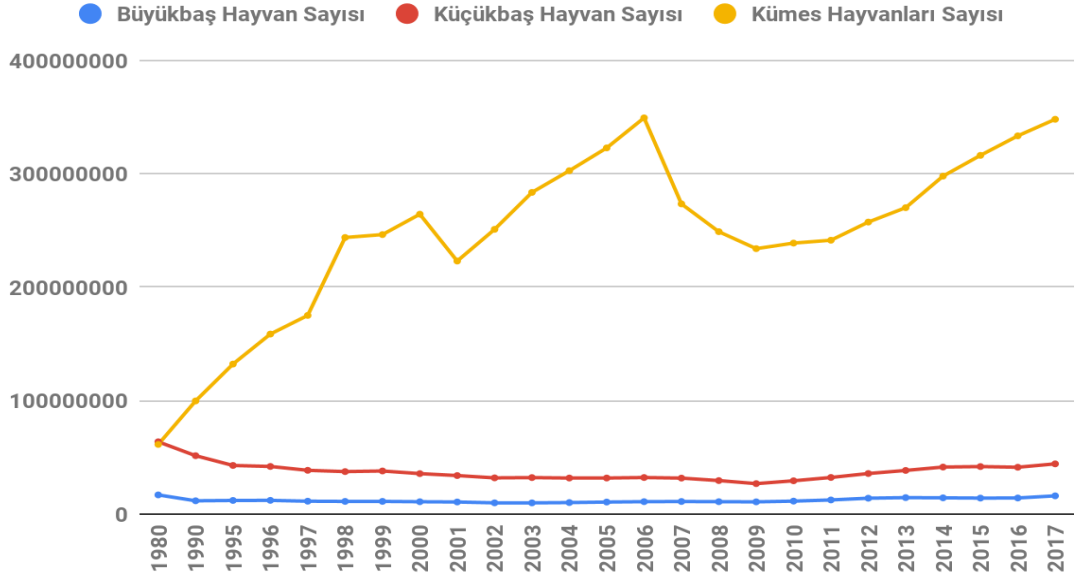
Bahadır, 2005: 2).

2000’li yıllardan sonra artış eğilimine giren hayvan varlığı, ülke potansiyeli göz önüne alındığında çok düşük kalmaktadır. Son dönemlerde, hayvancılık sektörü için iyileştirme çalışmaları başlatılmış, bu yönde desteklemeler yapılmıştır. Ayrıca, sektöre yönelik sağlanan desteklemelerin iyi sonuç verebilmesi için kontrol çalışmaları da artmıştır. Ancak, özellikle destek miktarlarının dönemsel olarak değişmesiyle sektör istenilen seviyeye henüz ulaşamamıştır. Öte yandan, ülkemizdeki hayvan sayıları son yıllarda kanatlı sayısındaki değişimle artış göstermesine rağmen çevresel faktörler, yerli hayvan ırklarının genetik açıdan yetersizliği ve yem kalitesi gibi sebeplerle toplam tarımsal üretim içindeki hayvansal üretim payı çok düşük kalmaktadır (Ören ve Bahadır, 2005: 6). Sonuç olarak, dönem dönem yapılan desteklemeler ve kontrollerle, verim ve üretim artışı sağlansa da bu artışlar yeterli olmamıştır.

Ülkemizdeki hayvan varlığı kümes hayvanları sayısındaki artışla son yıllarda artış eğilimindedir. 1980 yılında 16,9 milyon büyükbaş, 63,7 milyon küçükbaş ve 61,4 milyon kanatlı hayvan varken, 2017 yılında büyükbaş hayvan varlığı 16,1 milyon, küçükbaş hayvan varlığı 44,3 milyon ve kanatlı varlığı da 348,1 milyon seviyesinde gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018e).

Büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığı azalırken kanatlı hayvan sayısında önemli artışlar yaşanmıştır. Son yıllarda kentsel nüfus artışı, fiyatın görece daha düşük olması ve özellikle nüfusun protein ihtiyacını karşılayan önemli bir sektör olması sebebiyle kanatlı sektöründe kapasite artırılmıştır. Kanatlı hayvan yetiştiriciliğinde ilk sıralarda Marmara, Ege ve İç Anadolu bölgeleri yer almaktadır. Son yıllarda kanatlı sektöründe kullanılan teknik ve teknoloji açısından Türkiye birçok gelişmiş ülkenin önünde bulunmaktadır (TİGEM, 2017). Ayrıca 2000’li yıllardan sonra da bu sektörde AB’ye uyum çalışmaları hızlanmıştır. Ancak sektördeki hızlı gelişmenin yanında sürekli bir dalgalanma olmuştur. Dalgalanmaların sebepleri arasında kuş gribi, bilgi kirliliği, girdi maliyetlerindeki artış ve sektörün finansman ve kredi olanaklarındaki sorunlar gösterilmektedir (Güneş, 2018: 21-27).

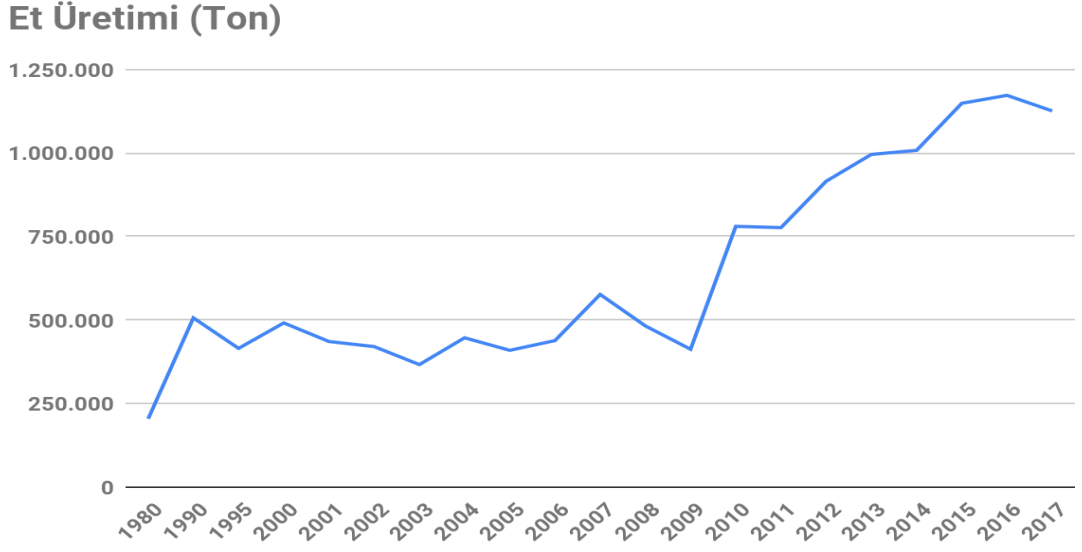
Grafik 1. Hayvan Varlığındaki Değişim 1980-2017

Kaynak: TÜİK (2014); TÜİK (2018e)

Grafik 1 yakından incelendiğinde, küçükbaş hayvan varlığının 2010 yılına kadar düşme eğiliminde olduğu bu tarihten sonra ise artış gösterdiği görülmektedir. Bu yıllar arasında tiftik keçisi ve yerli koyun sayılarında azalma yaşanırken kıl keçisi ve merinos koyununda artış yaşanmıştır. Bu artışla beraber ülkemizde sağılan hayvan sayısı ve et tüketimi bakımından ilk sırada koyun bulunmaktadır. Büyükbaş hayvan varlığı ise 1980-2003 yılları arasında azalırken 2000’li yıllardan sonra sağlanan desteklerle bir miktar artmış ancak günümüze kadar çok az gelişme sağlanmıştır. 1980 yılında 16,9 milyon olan büyükbaş hayvan varlığı 2017 yılında 16,1 milyona inmiştir. Bu yıllar arasında manda ve yerli sığır sayısı hemen hemen yarı yarıya düşerken kültür sığırı varlığı 7 kattan fazla artmıştır. Kültür sığırı yetiştiriciliği süt ve kırmızı et üretiminde önemli bir yere sahiptir. Hayvan varlığındaki dalgalanmaların asıl nedeni sektörde dönemsel olarak yaşanan sorunlar ve desteklerin her dönem değişmesidir (TÜİK, 2014; TÜİK, 2018e).

Grafik 2. Kırmızı Et Üretim Miktarı 1980-2017 (Ton)

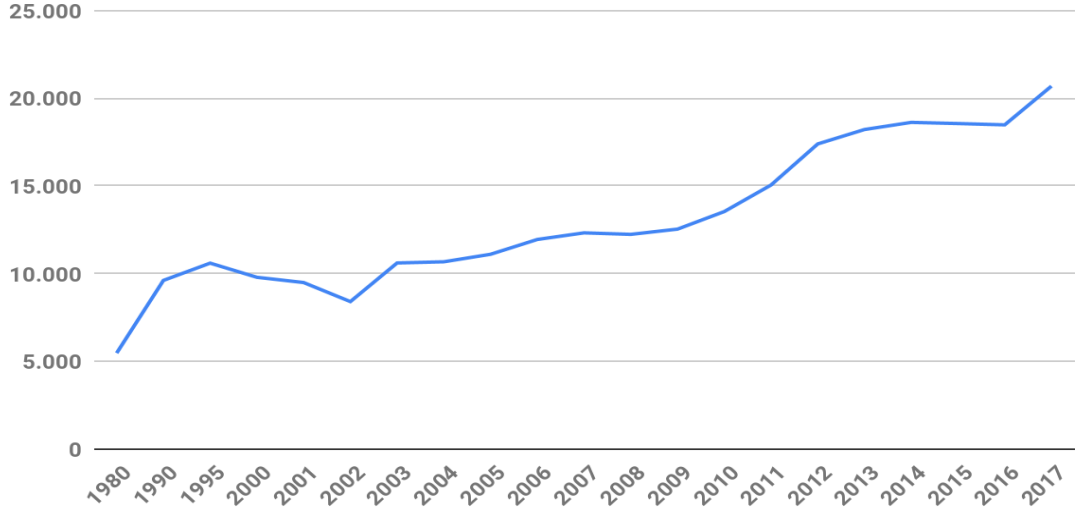
Kaynak: TÜİK (2014); ESK, 2018: 27

Yıllara göre hayvan varlığındaki değişim et üretiminde dalgalanmalara neden olmuştur. Ancak son yıllarda hayvancılık sektörüne yönelik destekleme politikalarıyla az da olsa verim artışları sağlanmış bu da beraberinde üretim artışlarını getirmiştir. Ayrıca kasaplık hayvan ithalatındaki artış ve son yıllarda süt fiyatlarından memnun olmayan üreticinin süt hayvanlarını kesime göndermesi de kırmızı et üretiminde artış sağlamıştır. 1980-2017 yılları arasında kırmızı et üretimi 5,5 kat artarak 1,1 milyon tona ulaşmıştır. 2017 yılında toplam kırmızı et üretiminin % 88'ini büyükbaş hayvanlar, % 12'sini küçükbaş hayvanlar karşılamıştır (ESK, 2018: 28).

Süt üretimi de Grafik 3'te görüldüğü gibi 1980 yılından sonra önce artmış daha sonra azalmıştır. 2002 yılı sonrasında ise artan bir eğilim göstermiştir. Süt üretimindeki dalgalanmalarda özellikle yem fiyatlarının yüksek olması ve süt fiyatlarındaki düşüklük etkili olmuştur. Süt üretiminde sağılan hayvan sayısı bakımından sırasıyla koyun, sığır, keçi ve manda yer alırken, süt üretimi bakımından ilk sıralarda sığır, koyun, keçi ve manda bulunmaktadır. Son yıllarda yapılan iyileştirme çalışmaları ve ithalattaki artış ile ülkedeki kültür sığırı sayısı artmıştır. Ayrıca son yıllarda, gıda sanayi üretiminin % 15'ini karşılayan süt ve süt mamulleri ihracatında da artış yaşanmıştır. En fazla ihraç edilen ürünler ise; süt, peynir ve peynir altı suyu ve krema iken ithalatta ilk sırayı tereyağı almıştır (ESK, 2018: 69-70).

Grafik 3. Süt Üretim Miktarı 1980-2017 (Bin Ton)

Süt Üretimi (Bin Ton)

Kaynak: TÜİK (2014); ESK, 2018: 63-64

Son yıllardaki kırmızı et ve süt üretimindeki artışla birlikte verimlilik düşük seviyededir. Nitekim bu artışların sebebi özellikle 2010 yılından sonra hem besi hem de kasaplık canlı hayvan ve et ithalatındaki hızlı artıştır. Verimi düşük ırkların ıslahı ithalat yoluyla yapılmaya çalışılmış ancak henüz yeterli gelişme sağlanamamıştır (TEPGE, 2018).

Genel olarak gelişmiş ülkelerde kullanılan yemin kalitesi yüksek ve fiyatı düşükken ülkemizde durum tam tersidir. Ülkemizde kullanılan yemin çoğu pahalı ve kalitesiz yemdir. Ayrıca teknolojinin yeterince kullanılmaması ve işletmelerin genellikle küçük olması nedeniyle hayvansal üretimde verimlilik düşük seviyededir (Vural ve Fidan, 2007: 51).

Tablo 4. Et ve Süt Verimlilik Değerleri 1980-2017 (Kg/Baş)

Yıllar	Küçükbaş Et Verimi		Küçükbaş Süt Verimi		Büyükbaş Et Verimi		Büyükbaş Süt Verimi	
	Koyun	Keçi	Koyun	Keçi	Sığır	Manda	Sığır	Manda
1980	11,9	15,4	47,7	70,4	59,6	128,6	577	797
1990	15,2	14,8	48,3	56,1	138,2	138,1	1.350	928
1995	18,3	16,0	48,5	56,5	158,2	159,1	1.575	936
2000	18,2	18,4	49,0	58,0	168,4	175,9	1.654	971
2005	17,8	18,0	77,7	104,5	197,3	176,8	2.507	996
2010	19,7	18,9	77,2	105,6	237,7	215,4	2.847	1003
2015	19,9	17,0	76,6	105,1	269,5	234,3	3.058	996
2016	20,2	17,6	76,6	105,2	271,5	234,1	3.090	996
2017	19,5	18,1	76,8	95,4	274,1	218,6	3.143	998

Kaynak: TÜİK (2014); TÜİK (2018d)

Tablo 4'te et ve süt verim değerleri sunulmuştur. Son yıllarda yapılan desteklemelerle hayvancılıkta bir miktar verim artışı elde edilmiştir. Ancak özellikle küçükbaş et veriminde sürekli bir dalgalanma söz konusudur. Son yıllarda hayvancılık sektörüne yapılan iyileştirme çalışmaları ağırlıklı olarak büyükbaş hayvan sektörüne yapılmıştır. Nispeten daha az desteklenen küçükbaş ırklarında ise verim düşüktür. İslah çalışmaları yapılmasına rağmen yemlerin kalitesizliği, düşük teknoloji ve işletme yapılarındaki sorunlar sebebiyle verimde istenilen sonuca ulaşılamamaktadır (Vural ve Fidan, 2007: 56-57).

Türkiye hayvan varlığı bakımından birçok ülkenin önünde olmasına rağmen hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvan verimlilikleri düşüktür. Bunun sebebi hayvan varlığı içindeki yerli ırkların genellikle düşük verimli olmasıdır. Verimlilik artışı için sığır varlığı içinde kültür ırkı varlığı son on yılda 10 kat artırılmıştır (TOB, 2017b). Böylece süt ve et verimi dünya ortalamasının üstüne çıkmıştır. İnek sütü veriminde dünya ortalaması 2017 yılı için yıllık 2.378 kg olarak hesaplanmıştır. Aynı yıl Türkiye'de ise yıllık 3.140 kg kadar hesaplanan inek sütü verimi dünya ortalamasının üzerinde olmasına rağmen gelişmiş ülkelere göre bu oran çok düşüktür. Örneğin ABD'de inek sütü verimi aynı yıl ortalama 10.457 kg, AB'de ise yıllık ortalama 6.081 kg olarak

hesaplanmıştır (FAO, 2018).

Hem bitkisel hem de hayvansal üretimde verimliliğin sağlanması sektör için önem arz etmektedir. Son yıllarda bitkisel ve hayvansal ürün verimlilikleri bir miktar artmış ancak Türkiye tarım sektöründeki yapısal sorunlar nedeniyle verimlilik, buna bağlı olarak da üretim istenilen seviyede değildir. Sektörde faaliyet gösteren işletme yapılarındaki bozukluklar en önemli sorunların başında gelmektedir. Hem bitkisel hem de hayvansal tarım işletmelerinin genelde küçük ve dağınık aile işletmelerinden oluşması ürünlerin pazarlanmasını da engellemektedir. Bu bağlamda, mevcut yapısal sorunların çözümü için tarım işletmelerinin modernleşmesi, işletme ölçeklerinin artırılması, çiftçilere eğitim olanaklarının sağlanması, kayıt dışının azaltılması, yem kalitesi, hayvan sağlığı ve ıslahına yönelik politikalar benimsenmelidir (TEPGE, 2018).

1.1.1.2. Tarımsal tüketim ve yeterlilik

Üretimden iç tüketim çıkarılarak bulunan yeterlilik derecesi ülkeler için son derece önemlidir. Ülke içinde üretim imkânı olmayan ya da az üretilen ürünler için ise ithalat yapılmaktadır. Son dönemlerde bu duruma karşı özellikle seracılık faaliyetleri artmıştır. Bu yöntemle, daha az tarımsal alandan daha yüksek verim sağlanarak üretim yapıp bu ürünler iç talebi karşılamanın yanında ihraç da edilmektedir (Eğilmez, 2010).

Türkiye'nin 1980'li yıllardan sonra kendi kendine yeterli ürün sayısında azalma olmuştur. Bitkisel ürünlerde dalgalanmalar olmakla birlikte yeterlilik derecesi düşmüştür. Meyve ve sebze ise artan üretimle birlikte yeterlilik seviyeleri bu dönemden sonra yükselmiştir. Hayvansal ürünlere bakıldığında ise genel olarak ülkenin kendi kendine yeterlilik derecesi ve kişi başına tüketim düşüktür. Bu doğrultuda son yıllarda meyve ve sebze ihracatı artarken, 2010 yılından itibaren canlı hayvan ve hayvansal ürünler ithalatında artış yaşanmıştır.

Tablo 5. Bitkisel ve Hayvansal Ürün Dengeleri 2016/2017

Ürünler	Kişi Başına Tüketim (Kg)	Yeterlilik Derecesi (%)	Yeterlilik Derecesi Açıklaması
BİTKİSEL ÜRÜNLER	204	97,2	Yetersiz
Buğday	182	103,8	Yeterli
Arpa	1,0	89,2	Yetersiz
Mısır	20	87,8	Yetersiz
Patates	47,9	108,2	Yeterli
Nohut	5,4	92,1	Yetersiz
Ayçiçeği	31,7	64,0	Yetersiz
Soya	0,3	7,1	Yetersiz
Pamuk	14	101,0	Kritik
Şeker	30,7	103,0	Yeterli
SEBZELER	281,0	106,7	Yeterli
Biber	25,0	108,9	Yeterli
Kuru Soğan	21,2	112,7	Yeterli
Havuç	5,4	113,2	Yeterli
Domates	116,3	111,3	Yeterli
Karpuz	43,2	99,7	Yetersiz
Salatalık	18,8	106,1	Yeterli
Marul	5,2	100,6	Kritik
Isırganak	2,3	102,5	Yeterli
MEYVELER	-	-	-
Üzüm	28,7	141,6	Yeterli
İncir	0,5	727,4	Yeterli
Muz	5,9	58,3	Yetersiz
Kayısı	2,7	308,7	Yeterli
Şeftali	7,0	107,3	Yeterli
Portakal	14,2	145,1	Yeterli
Limon	3,9	246,7	Yeterli
Fındık	1,2	413,1	Yeterli
Ceviz	3,0	76,7	Yetersiz
Çay	14,6	95,4	Yetersiz
Çilek	4,3	108,5	Yeterli
HAYVANSAL ÜRÜNLER	-	-	-
Kırmızı Et	14,7	99,5	Kritik
Kanatlı Eti	17,7	106	Yeterli
Süt	34,0	99	Yetersiz
Yumurta (adet)	214	106	Yeterli

Kaynak: TİGEM (2017); FAO (2018); TÜİK (2019a)

Tarım ürünlerinin üretiminde verimlilikte olduğu gibi yeterlilik dereceleri de uygulanan politikaların hedeflerinden biridir. Son dönemlerde verimlilikte sağlanan bir miktar artışa rağmen Türkiye'nin başta hayvansal ürünler olmak üzere tarım ürünlerinde kendi kendine yeterlilik dereceleri düşmüştür. Verimlilik artışının yeterli olmaması ve artan nüfus gibi etkenlerle istenilen seviyeye ulaşılamamıştır. Ülkemizin bazı bitkisel ve hayvansal ürünlerinin yeterlilik durumları Tablo 5'te verilmiştir. Tabloya göre, yeterlilik oranı en yüksek olan ürünler bitkisel ürünler grubundan patates; sebze ürünleri grubundan havuç ve kuru soğan; meyve ürünleri grubundan ise incir, fındık ve kayısı şeklinde sıralanmaktadır. Yeterlilik oranları en düşük olan ürünlerin ise bitkisel ürünler grubundan soya, ayçiçeği, mısır*; sebze grubundan karpuz; meyve ürünleri grubundan ise muz, ceviz ve çay olduğu görülmektedir. Yine aynı tablodan görüldüğü gibi pamuk, marul ve kırmızı et gibi ürünlerin yeterlilik dereceleri kritik seviyededir. Ürünlerin yeterlilik derecelerine bakıldığında en yüksek yeterlilik derecesinin % 727,4 ile incirde gerçekleştiği ancak özellikle bitkisel ürün grubunun yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu ürünlerin toplam yeterlilik düzeyi % 97,2 seviyesindedir; yani ülke üretimi toplam iç talebi karşılayamamaktadır. Sebze ve meyve yeterlilik derecelerinin ise genel olarak yeterli olduğu ancak hayvansal ürünlerde yeterli üretim olmadığı görülmektedir. Son yıllarda artan canlı hayvan ve et ithalatının da hayvansal ürünlerin yeterlilik derecelerini düşüreceği açıktır.

Yeterlilik derecelerinden sonra tarımsal ürünlerin tüketim değerlerine de bakılabilir. Türkiye'de tarımsal tüketim içinde bitkisel tüketim ağır basmaktadır. Bitkisel tüketimin ilk sırasında ise buğday yer almaktadır. Temel besin ham maddesi olan buğdayın yıllık kişi başı tüketimi 182 kg kadardır. Üretim ve tüketimde ilk sırada yer alan buğday kurak geçen bazı yıllar iç tüketimi karşılayamadığı için ithal edilmektedir. Tablo 5'teki verilere göre patates ve ayçiçeği tüketimi de üst sıralardadır. Kişi başı tüketimde sebzeler arasında ilk sırada domates, meyveler arasında ilk sırayı üzüm almıştır. Ülkemizde meyve ve sebze tüketimleri yüksek ancak hayvansal ürünlerin tüketimi düşüktür. 2017 yılında kişi başı toplam et tüketimi 37,8 kg, büyükbaş kırmızı ette kişi başı tüketim 10,4 kg, küçükbaş kırmızı ette kişi başı tüketim ise 4,3 kg seviyesinde gerçekleşmiştir. Kişi başı süt tüketimi 34 kg, balık tüketiminde ise aynı yıl kişi başı tüketim 5,4 kg seviyesindedir. Son yıllarda kanatlı sayısındaki artışa paralel olarak toplam et tüketiminin % 47'sini kanatlı eti oluşturmuştur (OECD, 2019c). Ülkemizde hayvansal ürün tüketiminde son yıllarda artış olmasına rağmen kişi başı

*Son yıllardaki üretim artışıyla birlikte mısırın yem, imalat, gıda, yağ gibi alanlarda kullanımının artması sonucu mısır yeterlilik derecesi düşük kalmıştır.

tüketim özellikle hızlı nüfus artışı sebebiyle dünya ortalamasının altında yer almaktadır.

Türkiye’de, kişi başına hayvansal ürün tüketimi gelişmiş ülkelere göre oldukça düşük seviyededir. Tablo 6’dan da görüldüğü gibi gelişmiş ülkelerdeki kişi başına toplam et tüketim miktarı ülkemizdeki 3-4 katıdır. Dünya toplam et tüketimi ortalaması kişi başı yıllık 55,1 kg iken, Türkiye’de 37,8 kg, AB ülkelerinde 91,9 kg ve ABD’de ise 122,2 kg düzeyindedir. Ülkemizde, kanatlı eti tüketiminde dünya ortalaması üzerinde tüketim gerçekleşirken kırmızı et ve balık tüketiminde ortalamanın çok altında tüketim gerçekleşmektedir.

Tablo 6. Kişi Başına Tüketilen Et Miktarı (kg/yıl) ve Protein Oranları (gr/kişi/gün)

Ülkeler	2017				2013		
	Kırmızı Et	Kanatlı Eti	Balık	Toplam	Toplam Protein	Hayvansal Protein	Hayvansal Protein Oranı (%)
ABD	49,4	48,9	23,9	122,2	110	70	64
AB	44,8	24,2	22,9	91,9	104	60	58
Türkiye	14,7	17,7	5,4	37,8	108	36	34
Dünya	20,3	14,0	20,8	55,1	81	32	40

Kaynak: OECD (2019); OECD (2019c); FAO (2018)

Tablo 6’da kişi başına düşen protein oranları da yer almaktadır. Dünya kişi başı protein tüketimi ortalaması günlük 81 gr iken bunun % 40’lık kısmı hayvansal kaynaklıdır. Türkiye’de kişi başı protein tüketimine bakıldığında ise gelişmiş ülkelerle arasında fazla fark olmadığı ancak hayvansal protein açığının olduğu görülmektedir. Nitekim Türkiye’de toplam protein tüketimi dünya ortalamasının üstündeyken hayvansal protein oranı bakımında ortalamanın altında kalmaktadır.

1.1.1.3. Tarım işletmelerinin yapısı

Tarımsal işletme, işlediği arazinin büyüklüğünden etkilenmeden kendi adına bitkisel üretim yapan ya da hayvan besleyen veya hem bitkisel üretim hem de hayvancılık yapan ekonomik birimdir (TÜİK, 2013a).

Tanımdan da anlaşılacağı üzere tarım işletmelerinin yönetimini birey, şirket veya devlet üstlenebilir. Türkiye’deki işletmeler genelde geçimlik üretim yapan dağınık

ve küçük aile işletmeleri şeklindedir. Tarım işletmelerinin sayısı *2001 Genel Tarım Sayımı*'na göre yaklaşık 3 milyon, bu işletmelerin ortalama büyüklüğü ise 61 dekar kadardır (TÜİK, 2013a). Bununla birlikte, Türkiye'deki tarımsal işletmelerin çoğu geçimlik üretim amaçlı küçük parçalar halinde olduğundan dolayı tam olarak işletme sayısını vermek çok zordur.

1980, 1991 ve 2001 yılları arası dönemlerdeki tarımsal işletme sayıları ve ortalama büyüklükleri Tablo 7'de verilmiştir. Görüldüğü gibi, 1980 yılında 3.6 milyon olan tarımsal işletme sayısı 1991 yılında 4.1 milyona çıkmış 2001 yılında ise 3.1 milyona düşmüştür. Bu gerileme ile birlikte ortalama işletme büyüklüğü 61 dekara yükselmiştir. Tarımsal işletme sayısında meydana gelen düşüşün nedeni maliyetlerdeki artışın yanında tarım kesimi ile uğraşan nüfusun gelir yetersizliği gibi nedenlerle göç etmesi veya tarım işçiliğine geçmesidir (Acar ve Aytüre, 2014: 113).

Tablo 7. Türkiye'de Tarımsal İşletme Sayısı ve Ortalama İşletme Büyüklüğü

Yıllar	İşletme Sayısı	Hayvansal ve Bitkisel (%)	Yalnız Hayvansal (%)	Yalnız Bitkisel (%)	Ortalama İşletme Büyüklüğü (da)
1980	3.650.900	86,03	2,52	11,45	62,3
1991	4.091.530	72,14	3,43	24,43	52,7
2001	3.075.516	67,42	2,36	30,22	61

Kaynak: TÜİK (2013b)

AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında ise işletme sayısı ve büyüklüğü bakımından oldukça farklar bulunmaktadır. AB ülkelerinde işletme sayısı gittikçe düşerken ortalama işletme büyüklüğü ise artmaktadır. Türkiye'de ise AB ülkelerine göre tarımsal işletme sayısı daha fazla ve işletmelerin ortalama büyüklükleri ise daha düşüktür. Türkiye'deki ortalama işletme büyüklüğü AB'nin ortalama işletme büyüklüğünün üçte biri kadardır. Türkiye'deki tarımsal işletme sayısı ise AB'nin tarımsal işletme sayısının % 29'u kadardır. Ortalama işletme büyüklüğü bakımından AB ülkelerine bakıldığında Fransa ve Almanya ilk sıralarda yer almaktadır. AB ülkeleri arasında ortalama işletme büyüklüğü bakımından Türkiye'ye yakın ülkeler Macaristan, Polonya ve İtalya'dır (Üzümcü, 2018: 34-35; DB, 2018).

Türkiye'deki tarımsal işletmelerin çok parçalı olma, sermaye yetersizliği, verim düşüklüğü gibi sorunları vardır. Bu bağlamda, tarımsal işletme yapısındaki sorunlar ve AB gereklerinin yerine getirilmesi amacıyla *Tarımsal İşletme Kayıt Sistemi (TİKAS)* oluşturulmuştur. Oluşturulan sistemin amaç ve hedefleri şöyle sıralanabilir (TÜİK, 2013a):

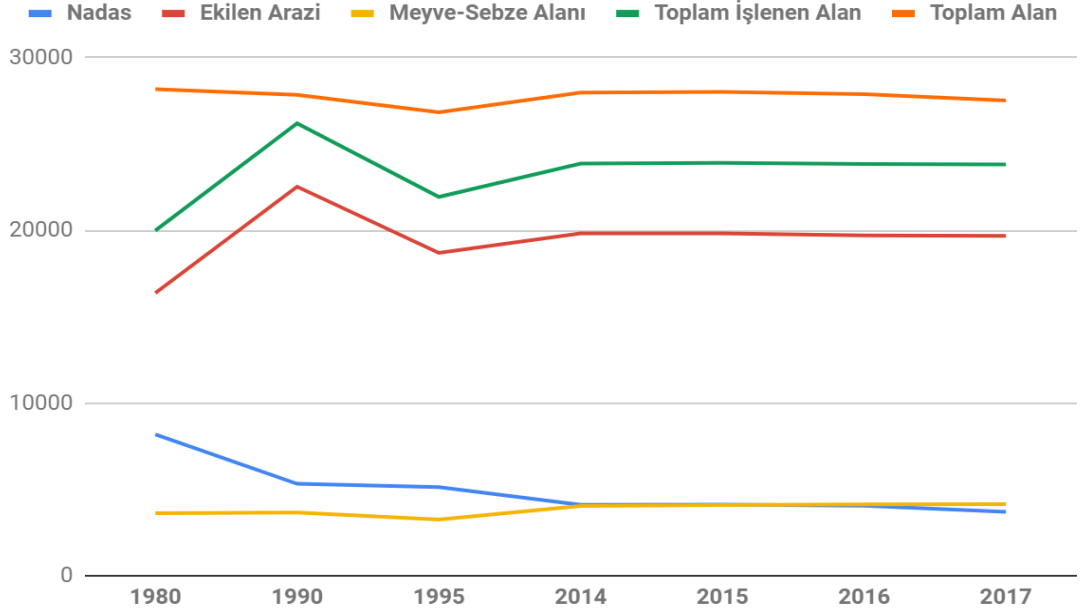
- Tarımsal işletme bilgilerinin kayıt altına alınması,
- İşletmeler hakkında bir veri tabanının oluşturulması,
- Tarım sektörü üzerinde yapılan çalışmaların bütünleştirilmesi,
- Yapılacak olan tarım istatistikleri hakkında genel bir çerçeve oluşturmak,
- Tarımsal araştırmaların verimliliğini artırmak,
- Tarım modelinin planlı hale dönüştürülmesi,
- Tek sistem üzerinden kontrolün sağlanması.

TÜİK tarafından 2006 ve 2016 yıllarında yapılan tarımsal işletme yapı araştırmalarına göre son 10 yılda 100 dekardan daha az büyüklüğe sahip olan tarımsal işletme sayısındaki artışa bağlı olarak 100 dekar ve üzeri işletme büyüklüğüne sahip tarımsal işletme sayısı azalmıştır. 2006 yılında Türkiye'deki tarımsal işletmelerin % 78,9'unun büyüklüğü 100 dekardan az iken bu oran 2016 yılında % 80,7 seviyesine çıkmıştır. Aynı yıllar arasında 100 dekar ve üzeri büyüklüğe sahip olan tarımsal işletme büyüklüğü oranı ise % 21,1'den % 19,3'e düşmüştür. Sonuç olarak ortalama işletme büyüklüğü bu dönem arasında artması gerekirken azalmıştır. 100 dekar ve üzeri büyüklüğe sahip işletmelerin tasarrufunda bulunan araziler ise toplam arazilerin % 70,9'unu oluşturmaktadır. Nispeten daha büyük işletmeler genellikle kıyı bölgelerinde özellikle Ege ve Akdeniz Bölgesinde yoğunlaşmıştır (TÜİK, 2013b; TÜİK, 2019c).

1.1.1.4. Arazi kullanımı

Türkiye'deki arazilerin % 34'ü işlenmektedir (DSİ, 2017). İşlenen arazi miktarı 1980-1990 arası dönemde artarken, 1990-1995 arası dönemde fabrika ve tesislerin arazi koşullarına bakılmaksızın kurulması sonucu azalmıştır. Bu araziler, özellikle sanayi, turizm, ulaşım ve madencilik gibi sektörler için kullanılmaya başlanmıştır (Albayrak, 2017: 115).

Grafik 4. Türkiye’de Tarım Alanları 1980-2017 (Bin Hektar)

Kaynak: TÜİK (2018d)

1980-2017 yılları arasında toplam tarım alanları % 2 azalırken işlenen tarım alanları ise dönem içinde dalgalanmasına rağmen % 19 artmıştır. İşlenen tarım alanları 1990-1995 arası dönemde toplam tarım alanlarındaki düşüşle birlikte azalırken, bu dönemden sonra verimsiz arazilerin işlenmeye başlanması, çayır ve meraların tarım arazisi olarak kullanımının artması, son yıllarda sebze ve meyve alanlarının artması ve nadasa bırakılan arazi miktarındaki düşüş gibi nedenlerde bir miktar artmıştır. 2017 yılında toplam tarım arazilerinin % 66,4'lük kısmı tarla bitkileri, %14,3'lük kısmı meyve ve % 3,4'lük kısmı da sebze üretimi için kullanılmıştır (TÜİK, 2018d).

1.1.1.5. Su potansiyeli ve sulama

Ülkemizde yıllık ortalama 643 mm yağış gerçekleşmekte bu da ortalama 501 milyar m³ su demektir. Buharlaştırma ve yeraltı suları dâhil edildiğinde toplam kullanılabilir su miktarı 112 milyar m³ kadardır. Toplam kullanılan su miktarı ise 44 milyar m³'tür. Su varlığına göre ülke sınıflandırılmasında Türkiye, yıllık kişi başına düşen kullanılabilir su miktarının 1.000 m³'ten az olması sebebiyle su azlığı yaşayan bir ülkedir (DSİ, 2017).

Su azlığı yaşamasına rağmen Türkiye su kaynakları bakımından birçok ülkeye göre zengin bir ülkedir. Ancak bununla birlikte toplam işletmelerin sadece % 31,4'ü sulama yapmaktadır. Daha önce de bahsedildiği gibi ülkemizde sulanabilir alan 25,7 milyon hektar olmasına rağmen sulanan alan 5,9 milyon hektar kadardır (TÜİK, 2013d; TÜİK, 2019c).

DSİ tarafından yapılan bir araştırmaya göre Türkiye'de sulama oranının düşüklüğünün nedenleri arasında ilk sırada % 27'lik oranla yağışların yetersizliği ve sosyal-ekonomik sebepler yer almaktadır. Bunu % 14 ile nadasa bırakılan tarım arazileri izlemiştir. Su kaynağı ve sulama tesisi yetersizliğinin payı ise % 5 kadardır (DSİ, 2017a).

Tarım alanındaki riskleri azaltması ve tarımsal verimliliği artırması nedeniyle sulama sistemlerinin ne şekilde olduğu da tarım sektörü için önemli bir yere sahiptir. Ülkemizde tarım alanlarında uygulanan sistemler yıllar itibariyle değişmiştir. Bu sistemler uygulanmadan önce toprak yapısı incelenerek gerekli sistem kurulur. Sistemin en önemli avantajı bitkinin gereksinim duyduğu su miktarını her dönem sağlamasıdır. Bu bakımdan, tarım sektörü için oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu sistemler son yıllarda yaygınlaşmaya başlamış ancak istenilen seviyeye henüz ulaşamamıştır. Toprak ve su kaynaklarının daha verimli kullanılması, uygulanan politikalarla desteklenmektedir. Ancak toprak ve su, insanoğlu tarafından düzensiz kullanıldığından günümüzde halen bu alanlarda yapılan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Su kaynaklarının kontrol altına alınması ve tarım eğitimi gibi uygulamalarla tarımsal verimlilik artışı sağlanabilirken, doğal kaynakların bilinçsizce kullanılması da engellenmektedir. Bu amaçla güneş enerjisi destekli sulama sistemi, drenaj ve tuzluluk çalışmaları, tuzlu toprakların ıslahı gibi çalışmalara yönelik GAP, DAP, KOP gibi bölgesel kalkınma projelerinde çalışmalar yürütülmektedir (Acar ve Aytüre, 2014: 109-111).

1.1.2. Tarımsal Sanayi Sektörü

Tarımsal sanayi sektörü, tarım sektöründen ham madde temin edip işleyen ve pazarlayan bir sektördür. Bu anlamda tarım sektörü ile yakından ilişkilidir. Türkiye tarım ürünleri çeşitliliği zengin olan bir ülkedir. Ayrıca sanayide ihtiyaç duyulan ham maddenin çoğunluğu yerli üretimden karşılanmaktadır. Bu açıdan ülkemizdeki tarımsal sanayi sektörü birçok ülkeye göre daha fazla gelişmiştir.

Tarımsal sanayi, tarım sektöründen temin edip işlediği ham maddeye göre gıda sanayi, dokuma sanayi ve orman ürünleri sanayi olarak ayrılır. Gıda sanayi kendi içinde şeker, bitkisel yağ, un, konserve, süt, et ve içki sanayi olarak ayrılırken dokuma sanayi ise pamuk ve yün ipliği, pamuklu ve yünlü dokuma olarak ayrılır (Tufan, 1997: 137). Çalışmanın bu kısmında, tarımsal sanayi sektöründe önemli bir paya sahip olan gıda ve içecek sektörü ele alınmaktadır.

Gıda ve içecek sektörü tarımsal sanayi sektörü üretim değerinde % 14,7'lik ve ciroda ise % 15'lik paya sahiptir. Gıda ve içecek üretiminin ise % 95'lik kısmını gıda ürünleri imalatı oluşturmaktadır (TÜİK, 2019a). Sektör üretim ve ciro açısından imalat sanayi içinde en yüksek paya sahiptir. Ayrıca gıda ve içecek sektörü, tarımsal sanayi sektörü toplam istihdamının % 13'ünü barındırmaktadır. Bu bağlamda, diğer tarımsal sanayi dallarından ayrı olarak incelenebilir.

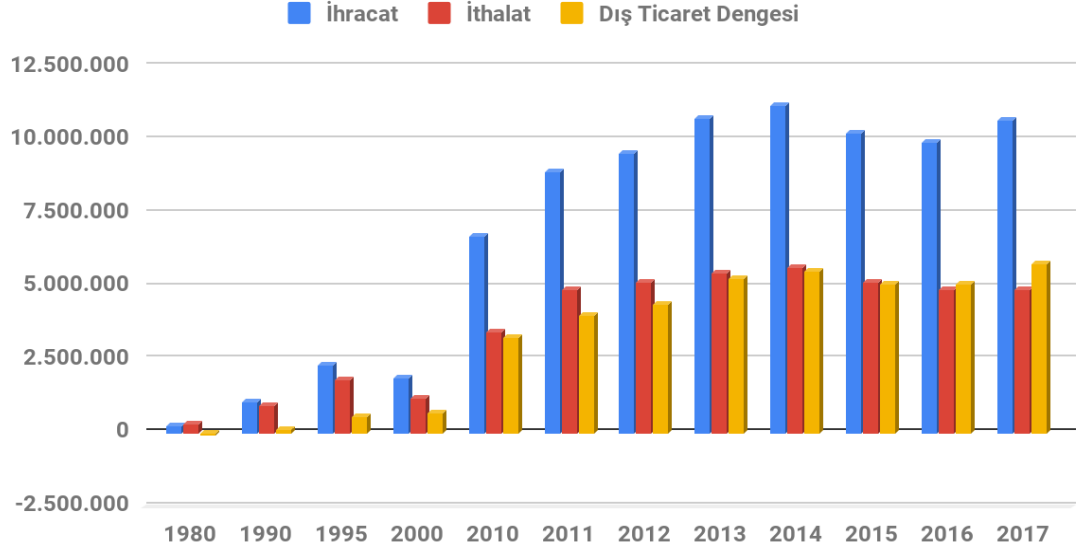
2017 yılında gıda ürünleri üretimi önceki yıla göre % 17,6, içecek ürünleri üretimi ise % 19,2 oranında artmıştır. Gıda ürünleri imalatının yaklaşık % 80'i yurtiçinde tüketilmektedir. Son yıllarda özellikle nüfusun artması, artan şehirleşme ve turizm sektöründeki toparlanma bu artışta etkili olmuştur. Gıda sanayi üretiminde ilk sırada sebze ve meyve işleme ve saklama sanayi yer alırken katma değer bakımından ilk sırada süt ve süt ürünleri sanayi yer almaktadır. Son on yılda üretim açısından sebze ve meyve işleme ve saklama 4 kat artarken katma değer açısından 3,5 kat artmıştır. Bu dönem içinde süt ve süt ürünleri sanayinin hem üretimi hem de katma değeri 3 kat artmıştır (TÜİK, 2019a).

2017 yılında işletme sayılarındaki artışla birlikte gıda ve içecek sektöründe önceki yıla göre istihdam % 2,7 artarken bu iki sektördeki toplam üretim de % 17,7 artmıştır. Aynı yıl yaratılan toplam katma değer ise önceki yıla göre % 16 artarak 39,2 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca en fazla istihdam yaratan alt sektör ise sebze-meyve işleme ve saklama sanayidir (TÜİK, 2019a).

Gıda ve içecek üretimi son yıllarda sürekli artış göstermektedir. Üretilen ürünlerin çoğu iç pazarda tüketilmekle birlikte önemli bir kısmı ihraç edilmektedir. Gıda ürünleri ihracatı 2017'de % 6,4 büyürken, ihracatta % 19,6 ile Irak ilk sıradadır. İçecek sektörü ihracatı ise 2017 yılında önceki yıla göre % 12 azalırken, ithalatı % 37 artmıştır (TÜİK, 2018c).

Grafik 5. Gıda ve İçecek Dış Ticareti (Bin Dolar)

Gıda ve İçecek Dış Ticareti (Bin Dolar)

Kaynak: TÜİK (2018c)

Grafik 5'te gıda ve içecek sektörlerinin 1980-2017 yılları arasındaki ihracat ve ithalat değerleri verilmiştir. Gıda ve içecek ihracatı 1980 yılında 206 milyon dolarken 2017 yılına kadar hızlı bir gelişme göstererek 10,6 milyar dolara ulaşmıştır. Gıda ve içecek ithalatı ise 1980 yılında 264 milyon dolarken 2017 yılına kadar 4,9 milyar dolara yükselmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi gıda ve içecek sektörleri dış ticaret dengesi 1980 yılı hariç sürekli pozitif değer vermektedir. Son yıllarda ihracattaki artışlarla Türkiye dünyadaki 15. büyük gıda ve içecek ihracatçısı konumuna gelmiştir (TÜİK, 2018c).

1.1.3. Tarım Sektörünün Ekonomi İçindeki Payı

Tarım sektörü, üretici gelirine, tarımsal sanayiye ve ihracata katkısı sebebiyle ülke ekonomilerinde önemli bir yere sahiptir (Kazgan, 2003: 441). Türkiye'de tarım sektörünün ekonomi içindeki yerine bakıldığında; sektör özellikle 1980'li yıllara kadar GSYH'nin önemli bir kısmını oluşturmuş, istihdamda ve dış ticarete önemli bir paya sahip olmuştur. 1980 sonrası gerçekleşen serbestleşme süreci ile birlikte ise tarım sektörü yerini diğer sektörler kaptırmıştır.

1.1.3.1. Tarımın milli gelir içindeki payı

Ülkemizde uygulanan farklı politikalar nedeniyle tarım sektörünün ekonomi içindeki payı her dönem değişiklik göstermiştir. Bu değişikliklerle beraber sektörün GSYH içindeki payı giderek azalmıştır. 1923 yılında sektörün GSYH içindeki payı % 43,1 iken Tablo 8’den de görüldüğü gibi ülkenin kalkınma politikalarıyla özellikle 1980 sonrasında GSYH içindeki payı bilinçli olarak azaltılmış; 2017 yılında % 6,1 seviyesine kadar inmiştir. Sektörün GSYH içindeki payında 1980-1995 yılları arasında 10,7 puanlık bir düşüş yaşanırken 1996-2017 yılları arasında ise 9,6 puanlık bir düşüş yaşanmıştır. 1980 sonrası dönemde tarımda serbestleşme süreciyle başlayan bu düşüş gelişmekte olan ekonominin bir sonucudur. Çünkü tarımsal katma değerinin nispeten daha düşük olması nedeniyle tarım sektörü ekonominin gelişmesiyle yerini sanayi ve hizmet sektörlerine bırakmıştır.

Tablo 8. Tarımın GSYH İçindeki Payı 1980-2017* (Cari Fiyatlarla)

Yıllar	Tarımın GSYH İçindeki Payı (%)	Yıllar	Tarımın GSYH İçindeki Payı (%)
1980	25,5	2006	8,2
1990	16,8	2007	7,6
1995	14,8	2008	7,6
1980-1995 (%)	10,7	2009	8,1
1996	15,7	2010	9,0
1997	13,4	2011	8,2
1998	12,5	2012	7,8
1999	10,5	2013	6,7
2000	10,1	2014	6,6
2001	8,9	2015	6,9
2002	10,3	2016	6,2
2003	9,9	2017	6,1
2004	9,4	1996-2017 (%)	9,6
2005	9,3	1980-2017 (%)	19,4

Kaynak: TÜİK (2014); TÜİK (2018a).

*Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık

1980'li yıllardan sonra sanayi sektörüne daha fazla ağırlık verilmiş böylece tarım sektörü ekonomi içindeki payını hizmet ve sanayi sektörlerine kaptırmıştır. Tablo 9'da görüldüğü gibi 1980 yılında sanayi sektörünün GSYH içindeki payı % 18,3 iken 2017 yılında sektör payı % 29,2 olmuştur. 2017 yılında toplam sabit sermaye yatırımlarında imalat sanayinin payı % 18, tarım sektörünün payı ise % 2 kadar gerçekleşmiştir (SBB, 2018). Tarım sektörüne aktarılan kaynaklar zamanla özellikle sanayi sektörüne kaymıştır. Ancak buna rağmen tarım sektörü vazgeçilmez bir sektör olmasından ve sanayi sektörüne ham madde temin etmesinden dolayı ekonomi içindeki önemini sürdürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda, tarımsal sanayinin ham maddesini temin eden tarım sektörünün özellikle sanayi sektörü ile birlikte geliştirilmesi gerekmektedir.

Tarım sektörünün GSYH içindeki payının azalmasının yanında sektörün GSYH içindeki gelişim hızı da düşük seviyede seyretmektedir. Tarım sektöründe kullanılan tekniklerin tam olarak gelişmemesi nedeniyle, gelişmekte olan ülkelerde GSYH içindeki tarımsal gelişim hızı, diğer sektörler göre geri kalmaktadır. Bunun nedeni, bu ülkelerde tarım sektöründeki gelir artışının diğer sektörler göre daha geride kalmasıdır (Tuna, 1993: 51). Ayrıca sektöre yapılan yatırım harcamalarındaki azalış sebebiyle de sektördeki büyüme hızı özellikle hizmet ve sanayi sektörlerindeki büyüme hızlarının çok altında kalmaktadır.

Tablo 9. Sektörlerin GSYH Dağılımı 1980-2017 (Cari Fiyatlarla)

Sektörler	1980	1990	1995	2000	2010	2015	2016	2017
Tarım	25,5	16,8	14,8	10,1	9,0	6,9	6,2	6,1
Sanayi	18,3	24,8	25,5	26,9	24,6	27,9	28,2	29,2
Hizmet*	56,2	58,4	59,7	63,0	66,4	65,2	65,6	64,7
GSYH	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: TÜİK (2014); TÜİK (2019b)

* İnşaat sektörü dahil.

1980-2017 yılları arası GSYH içindeki sektör paylarının dağılımlarını veren tablo 9 yakından incelendiğinde; birinci sırayı hizmet sektörü almakta, ardından da sanayi sektörü gelmektedir. Bu yıllar arasında tarım sektörünün GSYH içindeki payındaki 19,4 puanlık düşüşün sanayi ve hizmet sektörlerine kaydığı görülmektedir.

Uygulanan ekonomik politikalarla yapısal değişikliklere gidilmiş tarım ülkesinden sanayi ülkesine doğru eğilimler gerçekleşmiştir. Ancak, görüldüğü gibi sanayi sektöründen çok hizmet sektörü ön plana çıkmıştır. Bunun sebebi ülkemizde sanayileşme alanında istikrarlı politikaların izlenememesinden dolayı sanayileşme süreciyle birlikte hizmetleşme sürecinin de paralel ilerleme göstermesidir (Eren, 2017: 89).

Tablo 10'de GSYH içindeki sektör payları açısından birkaç ülkeyle karşılaştırma yapılmıştır.

Tablo 10. Seçilmiş Ülkelerde Sektörlerin GSYH İçindeki Payı 2017

Ülke	Tarım	Sanayi	Hizmet**	Ülke	Tarım	Sanayi	Hizmet**
İngiltere	0,5	17,9	81,6	Polonya	1,7	28,9	69,4
Almanya	0,6	28,0	71,4	Rusya	4,0	30,5	65,5
ABD*	1,1	18,8	80,1	Brezilya	4,6	18,4	77,0
Japonya	1,2	29,3	69,5	Türkiye	6,1	29,2	64,7
Kanada*	1,8	24,8	73,4	Çin	7,9	40,4	51,7
İtalya	1,9	21,6	76,5	Endonezya	13,1	39,4	47,5
Avustralya	2,8	23,0	74,2	Hindistan	15,5	26,5	58,0

Kaynak: TÜİK (2019b)

* 2016 verileridir.

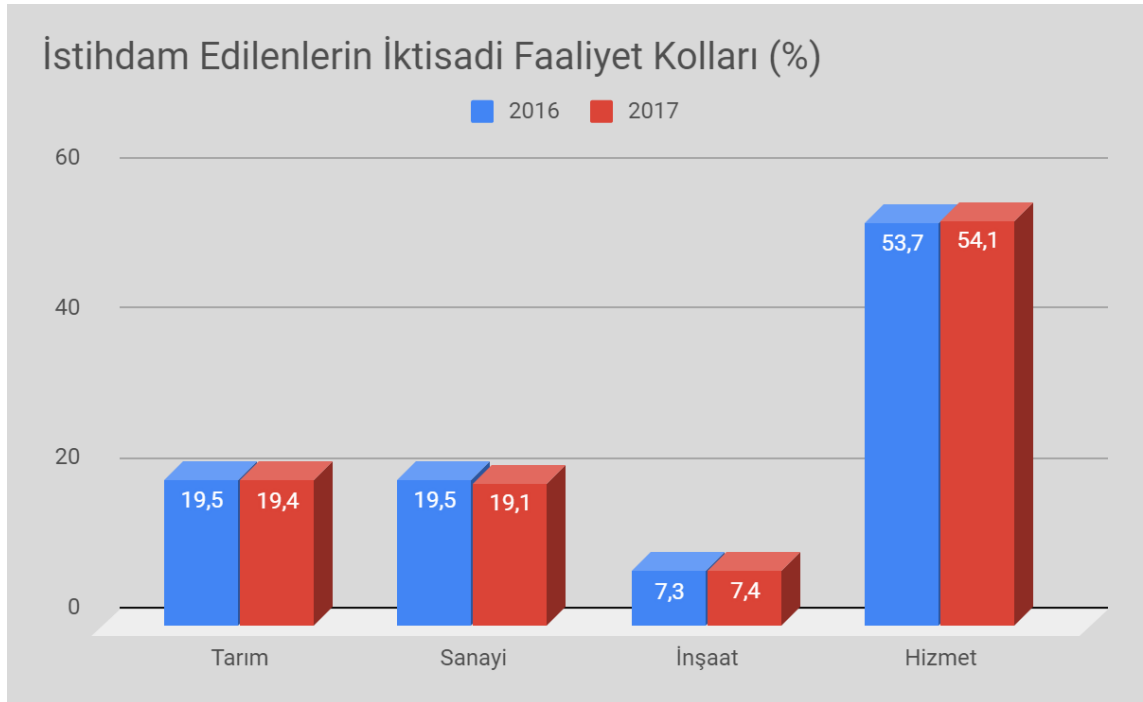
** İnşaat sektörü dahil.

Tarım sektörünün GSYH içindeki payı ABD'de % 1,1, Almanya'da % 0,6 seviyesindedir. ABD'de sanayi sektörünün GSYH içindeki payı % 18,8, hizmet sektörünün % 80,1'dir. Almanya'da ise bu oranlar sırasıyla % 28 ve % 71,4 şeklindedir. Brezilya ve Türkiye'ye bakıldığında ise iki ülke arasında benzerlik olduğu ancak diğer ülkeler ile aralarında büyük farklar olduğu görülmektedir. Tarımda gelişmiş bir ülke olan Brezilya'da tarım sektörünün GSYH içindeki payı % 4,6, sanayinin payı % 18,4 ve hizmet sektörünün payı ise % 77'dir (TÜİK, 2019b). Gelişmiş ülkelere özellikle de ABD ve AB ülkelerine bakıldığında sektör paylarının GSYH içindeki dağılımında büyük farklar olduğu görülmektedir. Gelişmiş ekonomilerde tarım sektörü payının ekonomi içindeki payı düşerken diğer sektörlerin özellikle hizmet sektörünün payı gittikçe artmaktadır. Türkiye'deki duruma bakıldığında aynı yıl tarım sektörünün GSYH içindeki payı % 6,1 iken sanayi ve hizmet sektörlerinin payları sırasıyla % 29,2 ve % 64,7 kadardır. ABD ve AB ile karşılaştırıldığında en belirgin fark tarım sektörüne aittir.

1.1.3.2. Tarımsal istihdam ve ücretler

Tarımsal istihdam, tarım sektöründe tarımsal ürünlerin üretilmesi, işlenmesi ve taşınması aşamalarında kullanılan iş gücünü ifade etmektedir. Kırsal nüfus ise genel olarak kent dışında yaşayan nüfus olarak ifade edilmektedir. Tarımsal nüfus kırsal kesimlerde yoğunlaştığından öncelikle Türkiye'nin kırsal nüfus durumuna bakılabilir. 1920'li yıllarda % 76'lık paya sahip olan kırsal nüfus 1950'li yıllardan itibaren kentleşmenin artması ile azalmaya başlamıştır. Bu azalmanın en belirgin şekli 1980 sonrası dönemde görülmektedir. Kırsal nüfusun yaklaşık % 90'ı tarımla uğraşmaktadır. 1980 yılında tarımsal nüfus toplam nüfusun % 56'sını oluştururken 2017 yılında tarımsal nüfus toplam nüfusun % 7,5'ini oluşturmuştur (TÜİK, 2018b). Tarımsal nüfus dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de kent yaşamının çekiciliği, eğitim ve iş olanaklarının fazlalığı, tarımda makineleşme ve gübreleme gibi tekniklerin gelişmesiyle gün geçtikçe azalmaktadır. Bu durum da beraberinde kırsal kesimdeki tarım işletmelerinin ortalama büyüklüğünün artmasını ve sektördeki gizli işsizliğin azalmasını getirmektedir (Dinler, 2008: 111-120; Kazgan, 2003: 367). Bununla birlikte tarım sektöründe gizli işsizlik oranında azalma gerçekleşirken tarımsal işletme büyüklüklerinde fazla gelişme sağlanamamıştır.

Grafik 6. Sektörlerin Toplam İstihdam İçindeki Payları 2016-2017

Kaynak: TÜİK (2018b)

Kırsal nüfustaki azalış sektörün istihdam içindeki payını etkilemiştir. Örneğin 1980 yılında tarımsal istihdam oranı % 50,6 iken 2017 yılında bu oran % 19,4'e gerilemiştir. TÜİK verilerine göre 2017 yılında istihdam 2016 yılına göre % 3,5 artarak 28.198 bin olarak gerçekleşmiştir. Grafik 6'da görüldüğü gibi 2017 yılı içinde toplam istihdamın % 54,1'ini hizmetler sektörü, % 19,1'ini sanayi sektörü, % 19,4'ünü tarım sektörü ve geriye kalan % 7,4'lük kısmını da inşaat sektörü oluşturmaktadır (TÜİK, 2018b). Önceki yıla göre tarım ve sanayi sektörlerinin istihdam içindeki payları düşerken inşaat ve hizmet sektörlerinin payı artmıştır.

Grafik 6'da yer alan sanayi ve tarım sektörü istihdam oranlarına bakıldığında 2017 yılında her ikisinin de hemen hemen aynı paya sahip olduğu görülmektedir. Buna rağmen daha önce de belirtildiği gibi sanayi sektörünün GSYH içindeki payı tarım sektöründen daha yüksektir. Bu bağlamda, tarım sektörü gelir seviyesinin sanayi sektörüne göre oldukça düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 11. Tarımsal İstihdam ve Tarımsal İstihdamın Genel İstihdam İçindeki Payı 1980-2017

Yıllar	Toplam İstihdam (bin)	Tarım Sektöründe İstihdam (bin)	Toplam İstihdamda Tarımın Payı (%)
1980	16.523	8.360	50,6
1990	18.539	8.691	46,9
1995	20.586	9.080	44,1
1980-1995 (%)	24,6	8,6	6,5
1996	21.194	9.259	43,7
2000	21.580	7.769	36,0
2010	21.858	5.084	23,3
2011	23.266	5.412	23,3
2012	23.937	5.301	22,1
2013	24.601	5.204	21,2
2014	25.933	5.470	21,1
2015	26.621	5.483	20,6
2016	27.205	5.305	19,5
2017	28.189	5.464	19,4
1996-2017 (%)	33,0	-41,0	24,3
1980-2017 (%)	70,6	-34,6	31,2

Kaynak: TÜİK (2018b)

Tablo 11’de de açıkça görüldüğü gibi tarımsal istihdam giderek azalmıştır. 1980-1995 yılları arası 6,5 puan gerileyen tarımsal istihdam oranı 1996-2017 yılları arasında 24,3 puan gerileyerek % 19,4 seviyesine düşmüştür. 1996-2017 döneminde toplam istihdamdaki % 33’lük artışa rağmen tarımsal istihdam % 41 azalmıştır. Ancak işgücü sayısındaki artış dikkate alındığında tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının düzenli olarak azaldığı görülmektedir. 1980’li yıllardan sonra kırsal kesimdeki genç nüfusun kentlere doğru kayması tarımsal istihdam oranının düşmesinde etkili olmuştur. Bu azalışın yanında kadınların tarımsal istihdam içindeki payı giderek artmıştır. 2017 yılında tarımsal istihdamın % 55’ini erkek, % 45’ini ise kadın işgücü oluşturmuştur (TÜİK, 2018a). Son yıllarda yaşanan kentleşme ile birlikte kadınların özellikle hizmet ve tarım sektörü içindeki istihdam oranında artış yaşanmıştır. Ayrıca son yıllarda uygulanan kırsal kalkınma politikalarıyla sektörde genç nüfusun artması amaçlanmaktadır.

Tarım sektörü, gelir açısından diğer sektörlerle karşılaştırıldığında en alt sırada yer almaktadır. 2017 yılında tarımsal hâsıla cari fiyatlarla yaklaşık 189 milyar lira iken çiftçinin ortalama geliri önceki yıla göre % 2 azalarak 16.996 liraya gerilemiştir. Diğer sektörlerle karşılaştırıldığında çiftçinin daha yoksul olduğu sonucu çıkmaktadır (Üzümcü, 2018: 33-34). Kırsal kesimdeki işgücünün yoksul olduğunu gösteren bir diğer unsur gelir dağılımındaki adaletsizliktir. Kırsal kesimdeki en alt gelire sahip % 20’lik grup tarımsal gelirin % 6,8’ini almaktayken en üst gelire sahip olan % 20’lik grup ise tarımsal gelirin % 43,1’ini almaktadır (TÜİK, 2017).

1.1.3.3. Tarım sektörünün dış ticaret açısından önemi

Tarım sektörü Türkiye ekonomisi içinde uzun yıllar çok önemli paya sahip olmuş günümüzde ise daha önce de bahsedildiği gibi yerini diğer sektörlerle kaptırmıştır. 1980 yılında sektörün GSYH içindeki payı % 25,5 iken günümüzde % 6,1’e gerilemiştir (TÜİK, 2018a). Buna rağmen tarımsal dış ticaret hacmi özellikle 2000’li yıllardan sonra ticaret yapılan ülke sayısının artması ve ticarete konu olan tarımsal ürün çeşidinin artması sonucu gittikçe artmıştır.

1980-2017 yılları arasında dış ticarete gerçekleşen hızlı artışın yanında dalgalanmalar olsa da genel olarak tarım ürünleri dış ticareti de artmıştır. Ancak toplam dış ticaretteki artışa bağlı olarak tarım ürünleri dış ticareti artmasına rağmen sektörün dış ticaret içindeki payı azalmıştır. Örneğin 1980 yılında tarım ürünleri ihracatı toplam ihracatın % 56,8’ini ve tarım ürünleri ithalatı da toplam ithalatın % 1’ini oluştururken

2017 yılında sırasıyla bu oranlar % 3,7 ve % 3,9 olarak gerçekleşmiştir. Böyle olmakla birlikte tarım ürünleri dış ticareti, toplam dış ticaretin halen önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 12. Tarımın Dış Ticarettaki Payı 1980-2017*

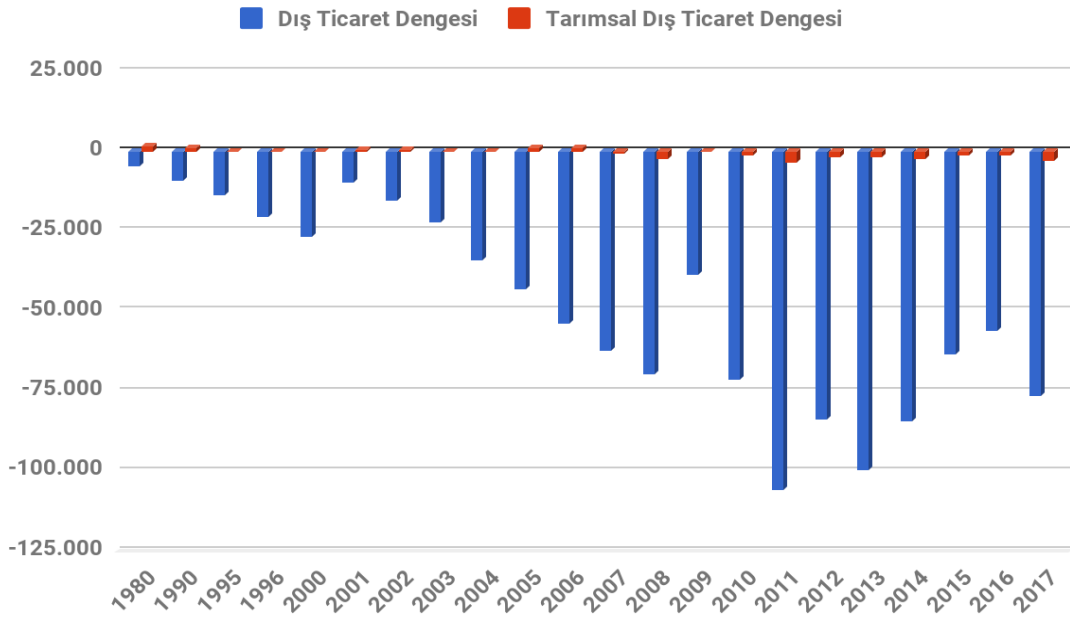
Yıllar	Toplam İhracat (Milyon Dolar)	Tarım Ürünleri İhracatı (Milyon Dolar)	Tarımın İhracattaki payı %	Toplam İthalat (Milyon Dolar)	Tarım Ürünleri İthalatı (Milyon Dolar)	Tarımın İthalattaki Payı %
1980	2.910	1.654	56,8	7.909	79	1,0
1990	12.959	2.060	15,9	22.302	1.139	5,1
1995	21.637	1.861	8,6	35.709	1.909	5,3
1980-1995 (%)	643,5	12,5	48,2	351,5	2316,5	4,3
1996	23.224	2.179	9,4	43.626	2.167	4,9
2000	27.775	1.683	6,1	54.503	2.125	3,9
2001	31.334	2.006	6,4	41.399	1.410	3,4
2002	36.059	1.805	5,0	51.554	1.704	3,3
2003	47.253	2.201	4,7	69.340	2.538	3,7
2004	63.167	2.645	4,2	97.540	2.765	2,8
2005	73.476	3.468	4,7	116.774	2.826	2,4
2006	85.535	3.611	4,2	139.576	2.935	2,1
2007	107.272	3.883	3,6	170.062	4.672	2,7
2008	132.027	3.923	2,3	201.963	6.433	3,2
2009	102.143	4.536	4,4	140.928	4.625	3,3
2010	113.883	5.091	4,8	185.544	6.490	3,5
2011	134.907	5.353	3,9	240.841	8.944	3,7
2012	152.462	5.379	3,5	236.545	7.503	3,2
2013	151.803	5.911	3,9	251.661	7.776	3,1
2014	157.610	6.376	4,0	242.177	8.658	3,6
2015	143.839	6.125	4,3	207.234	7.265	3,5
2016	142.545	5.811	4,1	198.618	7.097	3,6
2017	156.992	5.738	3,7	233.799	9.045	3,9
1996-2017 (%)	576,0	163,3	5,7	436,0	317,4	1,0
1980-2017 (%)	5.294,9	246,9	53,1	2.856,1	11.349,1	2,9

Kaynak: TÜİK (2018c)

*Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık

Tablo 12 incelendiğinde, 1980-1995 yılları arasında tarımın ihracat içindeki payında 48,2 puanlık azalış gerçekleşirken, 1996-2017 yılları arasında 5,7 puanlık bir azalış görülmektedir. Tarımın ithalat içindeki payına bakıldığında ise ilk dönem (1980-1995) 4,3 puanlık artışa rağmen ikinci dönem (1996-2017) 1 puanlık düşüş yaşanmıştır. İhracattaki nispeten düşük artışta ise özellikle Türkiye’de 1980 sonrasında uygulanan politikalar etkili olmuştur.

Grafik 7. Dış Ticaret ve Tarımsal Dış Ticaret Dengesi 1980-2017 (Milyon Dolar)

Kaynak: TÜİK (2018c)

2017 yılında hem ihracat hem de ithalattaki artışla dış ticaret hacmi % 14,5 artış göstermiştir. İthalattaki artış ihracattaki artıştan daha fazla olduğundan Türkiye’nin dış ticaret açığı da artmıştır. Grafik 7’de Türkiye’nin 1980 yılından günümüze dış ticaret ve tarım ürünleri dış ticaret dengesi yer almaktadır. 1980 yılında Türkiye’nin dış ticaret açığı 5 milyar dolar iken 2017 yılında 76,9 milyar dolara yükselmiştir. Tarım ürünleri dış ticaret dengesine bakıldığında ise özellikle 2000’li yıllardan sonra dış ticaret açığının arttığı görülmektedir. 1980 yılında tarımsal dış ticaret 1.6 milyar dolar fazla verirken, 1996-2006 yılları arasında bazı dönemler fazla verirken bazı dönemler açık verilmiştir. Ancak 2006 yılı sonrasında 2017 yılına kadar sürekli bir açık görülmektedir. 2017

yılında tarım ürünleri dış ticaret açığı 3,3 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018c).

1995 yılına kadar Türkiye tarım ürünleri dış ticaretinde net ihracatçı ülke iken bu tarihten sonra net ihracatçı konumu değişmiştir. 1980'li yıllarla başlayan serbestleşme süreci 1990'lı yıllardan sonra hızlanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak tarım ürünleri ithalatında önemli değişimler yaşanmıştır. Tarım ürünleri ithalatı 1980-1995 yılları arası dönemde 24,2 kat, 1996-2017 yılları arası dönemde ise 4,2 kat artmıştır. Tarım ürünleri ihracatı ise 1980-1995 yılları arası dönemde 7,4 kat, 1996-2017 yılları arası dönemde ise 2,6 kat artmıştır. Sonuç olarak 1990'lı yıllardan sonra ithalattaki hızlı artışla birlikte tarım ürünleri açıkları oluşmaya başlamış 2007 ve sonrası dönemde ise tarım ürünleri dış ticaretinde sürekli bir açık oluşmuştur (TÜİK, 2018c). Bu nedenle ülkenin birincil tarım ürünlerinde kendi kendine yettiği iddiası bugün geçerli değildir (Özkaya, 2003: 38). Ancak birincil tarım ürünleri ticaretine işlenmiş tarım ürünleri de eklendiğinde tablo değişmektedir.

Tablo 13. Birincil ve İşlenmiş Tarım Ürünleri Dış Ticareti 1996-2017 (Milyar Dolar)

Yıllar	Birincil Tarım Ürünleri İhracatı	%	İşlenmiş Tarım Ürünleri İhracatı	%	Birincil ve İşlenmiş Tarım Ürünleri İhracatı	%	Toplam İhracat
1996	2.179	9,4	2.262	9,7	4.441	19,1	23.224
2000	1.683	6,1	3.512	12,6	5.195	18,7	27.775
2017	5.738	3,7	17.757	11,3	23.495	15,0	156.992
Yıllar	Birincil Tarım Ürünleri İthalatı	%	İşlenmiş Tarım Ürünleri İthalatı	%	Birincil ve İşlenmiş Tarım Ürünleri İthalatı	%	Toplam İthalat
1996	2.167	4,9	1.759	4,0	3.926	9,0	43.626
2000	2.125	3,9	3.131	5,7	5.256	9,6	54.503
2017	9.045	3,9	12.172	5,2	21.217	9,1	233.799

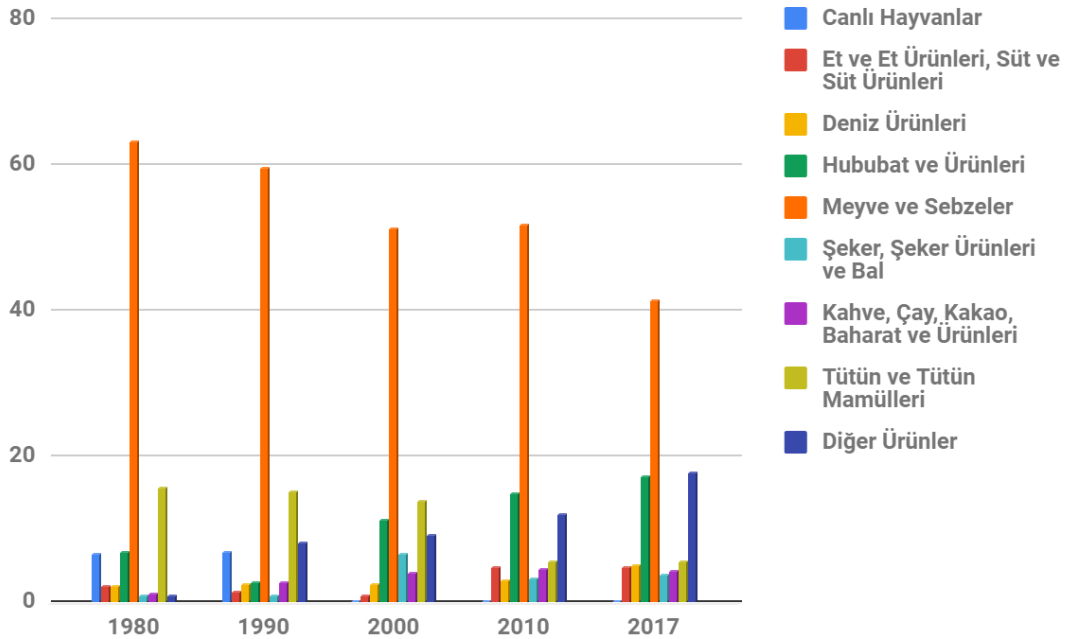
Kaynak: Parlakay ve Duru, 2017: 65-68; TÜİK (2018c)

Tablo 13'te birincil ve işlenmiş tarım ürünleri dış ticaret verileri yer almaktadır. 1996 yılında birincil tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı % 9,4 iken 2017 yılına kadar 5,7 puan azalarak % 3,7 seviyesine gerilemiştir. Aynı dönem içinde birincil tarım ürünlerinin ithalat içindeki payında ise 1 puanlık bir gerileme gerçekleşmiştir. 1996 yılında birincil tarım ürünleri ticareti 12 milyar dolar fazla verirken 2017 yılında 3.307

milyar dolar kadar açık oluşmuştur. Yine aynı tablodan işlenmiş tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payı 1996-2017 arası dönemde % 9,7'den % 11,3'e yükselmiştir. Bu dönem içinde işlenmiş tarım ürünleri ithalatının payı ise % 4'ten % 5,2'ye yükselmiştir. Hem birincil hem de işlenmiş tarım ürünleri dış ticareti 1996 yılında 515 milyar dolar, 2017 yılında ise 2.278 milyar dolar fazla vermiştir. Tablo 13'ten de anlaşılacağı üzere işlenmiş tarım ürünleri tarımsal ticaretin önemli bir kısmını oluşturmaktadır (TÜİK, 2018c).

1980 öncesi Türkiye tarımsal dış ticaretinde ihracatta ilk sırayı fındık, incir, üzüm, tütün ve pamuk oluşturmaktadır. Son on yıla bakıldığında ise tarım ürünleri ihracatına en büyük katkı sağlayan ürünler fındık, kiraz, kuru üzüm ve kayısı şeklindedir. Tarım ürünleri ticaretinde Türkiye'nin ana ortağı ise AB'dir. Tarımsal gıda ticaretinde 2017 yılında AB'nin payı % 47,1 olarak gerçekleşmiştir. AB'ye ihracatta başlıca tarım ürünleri meyve, sebze ve kuruyemiş iken AB'den ithal edilen başlıca tarım ürünleri ise canlı hayvan, tahıl ve esansiyel yağlar şeklinde sıralanmaktadır. AB'yi ithalatta ABD ve Rusya izlerken, ihracatta ise ilk sıralarda Irak ve Rusya gelmektedir (TÜİK, 2018c, AB Komisyonu, 2019).

Grafik 8. İhraç Edilen Gıda Maddeleri Payları 1980-2017

Kaynak: TÜİK (2018c)

Grafik 8'de 1980-2017 yılları arasında ihraç edilen gıda maddelerinin payları verilmiştir. Dönem içinde tahıl ve tahıl ürünleri ve canlı hayvanlar hariç diğer gıda maddeleri ihracatında sürekli bir artış yaşanmıştır. Artışla birlikte yıllar itibariyle ihraç edilen gıda maddelerinin paylarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Canlı hayvan ihracatı 1980 yılında % 7'lik bir paya sahipken 1990'lı yıllardan sonra hızla azalarak % 0,2 seviyesine kadar düşmüştür. Dönem içinde tütün ve tütün mamullerinin payı da % 16'dan % 6'ya düşmüştür. Deniz ürünleri, et, süt ve mamulleri, tahıl, şeker ve mamulleri, bal, kahve, çay, kakao ve baharat ihracat paylarında ise artış yaşanmıştır. Gıda maddeleri ihracatının yaklaşık yarısını oluşturan işlenmiş meyve ve sebze grubunun payı ise 1980 yılında % 63 iken 2017 yılında % 47 seviyesine inmiştir (TÜİK, 2018c).

1.2. TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLEMELER VE KREDİLER

Dünyada en çok korunmaya muhtaç olan sektörlerin başında tarım sektörü gelmektedir. Bu doğrultuda, yalnızca destekleme amaçlı kullanılan kaynaklar OECD ülkelerinde yıllık 320 milyar dolar kadardır (OECD, 2019a). Sektöre sağlanan desteklemelerin amacı tarım kesiminin gelir düzeyinin istikrara kavuşturulması, sektöre yönelik sermaye birikiminin sağlanması, gıda fiyatlarındaki dalgalanmaları en aza indirip gıda arzının güvence altına alınmasını sağlamaktır (Acar ve Bulut, 2010: 2). Özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde etkinlik, verimlilik ve katma değer artırılması amacıyla sektör desteklemeleri ve kredi olanakları kullanılmaktadır.

Türkiye'de 1980 öncesi dönemde tarımsal destekleme politikalarında genel olarak iki yöntem kullanılmıştır: Birincisi ürün bazlı taban fiyat belirleme yoluyla destekleme alımı, ikincisi ise girdi ve sübvansiyon sağlamadır. 1980 sonrası dönemde ise liberal politikalara paralel olarak devlet müdahalesinin ve destekleyici ve koruyucu politikaların azaltılmasına yönelik uygulamalar benimsenmiştir (Acar ve Aytüre, 2014: 132-134). 2000'li yıllarda ise Türkiye'de uygulanan destekleme politikalarında önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu politika değişikliğini etkileyen unsurlar ise ağırlıklı olarak AB, IMF ve DB gibi kuruluşlardır. Bu kuruluşlara göre 1990'lı yıllarda tarım sektörüne gereğinden fazla destek verilmiştir (Eren, 2017: 333).

Tablo 14'ten de görüldüğü gibi 1996 yılında Türkiye'de tarım sektörüne sağlanan destekleme miktarı GSYH'nın % 4,2'sini oluştururken bu oran AB ve OECD ülkelerinde aynı yıl % 1,4 seviyesindedir.

Tablo 14. Toplam Tarımsal Destek 1986-2017 (Milyar Dolar)

	1986	1996	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
OECD	239.2	257,3	327.9	255.9	258.0	284.8	267.7	261.1	265.2	287.0	319.2
GSYH (%)	2,5	1,4	1,0	0,8	0,8	0,8	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6
AB	98.7	109.6	107.5	93.1	93.1	100.9	105.8	97.0	96.8	100.9	111.8
GSYH (%)	2,7	1,4	1,1	0,7	0,7	0,7	0,8	0,7	0,6	0,7	0,6
Türkiye	3.8	8.3	14.5	19.2	16.7	15.4	14.1	15.1	18.2	17.9	15.3
GSYH (%)	3,5	4,2	4,9	3,3	2,8	2,3	2,0	2,1	2,4	2,8	1,8

Kaynak: OECD (2019a)

Ancak Türkiye bir tarım ülkesi görünümünde olduğundan tarımsal destekleme miktarının fazla olduğu sonucu çıkarılamaz. Çünkü 1996 yılında sektörün GSYH içindeki payı % 15,7 iken tarımsal desteklemelerin GSYH içindeki payı % 4,2 kadardır. Bu oranlar AB’de aynı yıl sırasıyla % 2,6 ve % 1,4 seviyesindedir (DB, 2018). Bu bağlamda tarımsal destekleme miktarının yeterli olup olmadığını anlamak için destekleme miktarının tarım sektöründeki gelire oranlaması gerekmektedir. Bu durumda tarım sektörünün tarımsal desteklemelerin ne kadarını geri aldığı görülebilir. Bu dönemde, Türkiye’de tarım sektörü gelirinin % 34’ü tekrar tarım sektörüne destekleme miktarı olarak aktarılırken, AB’de bu oran % 44 kadardır. Bu durumda Türkiye’de tarım sektörüne verilen desteğin yüksek olmadığı sonucuna varılabilir (Eren, 2017: 333-334). Ayrıca, Türkiye’deki destekleme miktarının GSYH oranının yüksek olması destekleme maliyetinin yüksek olduğunu göstermektedir (Acar ve Bulut, 2010: 15-16).

Sonuç olarak tarımsal destekleme miktarı tablodan da görüldüğü gibi Türkiye’de 1986-2017 yılları arasında 3.8 milyar dolardan 15.3 milyar dolara yükselirken, desteklemelerin GSYH payı aynı dönem içinde % 3,5’ten % 1,8’e inmiştir. AB’de ise aynı dönemde 13.1 milyar dolarlık bir azalış ile desteklemelerin GSYH içindeki payı % 2,7’den % 0,6’ya inmiştir. Destekleme miktarlarının Türkiye ve AB’de bütçe içindeki paylarında ise daha büyük farklar bulunmaktadır. AB’de desteklemelerin bütçe içindeki payı % 37,1 iken Türkiye’de bu oran % 2,9 seviyelerindedir. Ancak bu oran Türkiye için düşük bir değerdir. Çünkü Türkiye, sektörün ekonomi içindeki payı incelendiğinde halen

bir tarım ülkesi görünümündedir (BUMKO, 2018; AB Komisyonu, 2019).

Son dönemlerde uygulanan Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme ve Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme modelleri gibi projelerle hem sektördeki arz açığının kapatılması hem de sektörün bütçe üzerindeki yükü hafifletilmek istenmektedir. Ayrıca, son yıllarda destekleme miktarı fazla artmazken desteklenen alanlar değişmiştir. Örneğin son yıllarda destekleme ödemelerinde hayvancılık ve fark ödemelerine ayrılan pay artış göstermiştir. Hayvancılığa ayrılan payın giderek artmasının sebebi hayvancılık sektöründe yerli ve yeterli üretimin sağlanarak bu sektörün geliştirilmek istenmesidir. Ancak hayvancılık sektörüne ayrılan payın artmasına rağmen sektör tüm desteklerin sadece % 29'unu almaktadır. Fark ödemelerindeki artışın sebebi ise daha önce prim verilen ürün sayısının 10'dan 18'e çıkarılmasıdır (TOB, 2019b).

Tarımsal desteklemelerin yanında tarım kredileri de verilmektedir. Türkiye'de son yıllarda hem toplam kredi hem de tarım kredileri kullanımında artış olmasına rağmen tarım kredilerinin toplam kredi içindeki payında düşüş yaşanmıştır. Tarımsal kredi faiz oranları ise yıllar itibariyle düşmüştür. 1990'lı yıllarda tarımsal kredilerin toplam kredi içindeki payı % 20 civarındaydı. Ayrıca bu yıllarda tarımsal kredilerin önemli bir kısmı Ziraat Bankası tarafından sağlanmaktaydı. Günümüzde ise bu oran % 75 kadar azalmıştır. Hacim olarak düşük olan tarımsal kredilerin sonucu olarak tarım sektörü GSYH'dan daha az pay alır hale gelmiştir. Kısacası tarım sektörüne sağlanan krediler hem miktar hem de oran olarak yetersiz kalmaktadır (Eren, 2017: 330-331).

1.3. TÜRKİYE'DE UYGULANAN TARIM POLİTİKALARI

Her ülkenin politikaları, kendi sosyo-ekonomik koşulları başta olmak üzere farklılık göstermektedir. Bu doğrultuda, Türkiye tarım sektöründe uygulanan politikalar, ulusal ve uluslararası değişimlerin etkisiyle zamanla değişmiştir (Acar ve Aytüre, 2014: 131).

Temel besin kaynağını oluşturduğundan ve ekonomik anlamda önem arz ettiğinden tarım sektöründe, dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de birbirinden farklı tarım sistemleri geliştirilmiş, dönemin şartlarına göre tarım politikaları benimsenmiş ve uygulanmıştır. Cumhuriyetin ilanından 1980'li yıllara kadar tarım sektöründe uygulanan politikalar istikrarsız ve etkinlikten uzak politikalar olmuştur. Sektördeki serbestleşme yönündeki adımlar 1980 sonrası dönemde gelişmiştir. 1980-

2000 arası dönemde politika değişiklikleri ile desteklemeler azaltılmış, dönem içinde özelleştirmeler artmış bunun yanında DTÖ ve *Gümrük Birliği Anlaşması* sektöre yön vermiştir. Sonuç olarak sektörde gerileme yaşanmıştır. 2000’li yıllardan sonraki dönemde ise özellikle IMF, DB ve AB’nin sektör üzerindeki etkisi artmış dolayısıyla uygulanan politikalar ağırlıklı olarak bu etkiler altında oluşturulmuştur. Dolayısıyla son dönemde sektörü etkileyen temel etmenler: 2001 yılında uygulanmaya başlanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) ve AB müzakere sürecindeki OTP uyum çalışmalarıdır (Günaydın, 2010: 159-170; Acar ve Aytüre, 2014: 131-140). Bu doğrultuda Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar sektörde uygulanan politikalar 1980 öncesi dönem, 1980-2000 arası dönem, 2001 ve sonrası dönem olarak sınıflandırılabilir.

1.3.1. 1980 Öncesi Tarım Politikaları

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ekonominin büyük bölümünü tarım sektörü oluşturmaktaydı. 1923 yılında GSMH’nin % 43’ünü oluşturan tarım sektörü aynı yıl ihracatın % 85’ini karşılamıştır. Yine bu dönemlerde nüfusun % 76’lık kısmı kırsal kesimde yaşamaktaydı (Karluk, 2002: 176). Bu durumda tarım sektöründe uygulanan politikalar destekleyici, koruyucu ve müdahaleci olmuştur. Tarım sektörünün ekonomi içindeki payı yüksek olmasına rağmen bu yıllarda tarımın ilkel yöntemlerle yapılması ve sektörün genelde ağalık sistemine bağlı olması tarımsal alanda değişiklikleri zorunlu hale getirmiştir. Ayrıca, bu dönemde uygulanan mültezim* sisteminde de çiftçi aleyhine gelişmeler olmuştur.

1924 yılında mültezimlerin payı *Aşar Vergisi*’nin % 20’lik kısmıydı. Bu durum da beraberinde mültezimlerin çiftçiler üzerinde baskı yapmasına yol açmıştır. Ayrıca aynı yıl *Aşar Vergisi*’nin bütçe içindeki payı da % 22 kadardır (Günaydın, 2010: 160). 1925 yılında *Aşar Vergisi* kaldırılmış, topraksız çiftçiye toprak dağıtılmış ve böylece özellikle küçük çiftçi açısından önemli gelişmeler sağlanmıştır. Örneğin 1924-1929 yılları arasında tarımsal hâsıla yıllık ortalama büyüme hızı % 8,9 iken aynı dönemde milli gelir büyüme hızı % 8,6 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde tarım sektörü milli gelirin önemli bir kısmını oluşturmuştur (Boratav, 2007: 51).

*Mültezim Sistemi: Osmanlı toprak sisteminde özellikle merkezden uzak eyaletlerdeki toprak gelirleri açık artırma usulüyle kiraya verilirdi. Bu sisteme iltizam sistemi adı verilmiştir. İltizam sisteminde köylü üzerindeki vergiyi toplayan görevliye de mültezim adı verilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bir diğere önemli faaliyet tarım sektöründe makineleşmenin desteklenmesidir (Önal, 2012: 52). Ancak 1929 kriziyle bu desteklemeler durunca devletçilik ilkesi benimsenmiş tarımsal kesimin yeniden desteklenmesi, iç pazarın korunması, tarım eğitimi gibi yeni düzenlemeler yapılarak tarım ve hayvancılık sektöründe iyileştirme faaliyetlerine gidilmiştir.

1940 yılına gelindiğinde ise çıkarılan *Milli Koruma Kanunu* ile köylülere devlet tarafından büyük toprak sahiplerinin işletmelerinde belirli bir ücret karşılığında çalışma yükümlülüğü getirilmiştir (Albayrak, 2017: 201). Ayrıca olumsuzlukları gidermek amacıyla fiyat kontrolüne gidilmiş ve tekrar çiftçiyi topraklandırma amacıyla 1945 yılında *Çiftçiyi Topraklandırma Yasası* çıkarılmıştır (Karluk, 2014: 218). Ancak bu yasalar ile ulaşılmak istenen hedeflere ulaşılamamıştır. Öte yandan bu dönemlerde nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşadığından kırsal kalkınmaya önem verilmeye başlanmıştır.

Plansız dönem olarak tanımlanan 1950-1959 yılları arasında ise tarımda yeniden canlanma yaşanmıştır. Marshall yardımının gelmesiyle traktör sayısı ve işlenen toprak miktarı artmıştır. 1948-1958 yılları arasında traktör sayısı 24, biçerdöver sayısı yaklaşık 7 kat artmıştır (TÜİK, 2014). Ayrıca tarımsal krediler artırılıp vergiler düşürülmüştür. Bu da tarım sektörünün gelişmesini sağlamıştır. Ancak 1954 sonrası dönemde yatırımların sanayi ve ulaşım sektörüne kaydırılması ve yaşanan kuraklığın da etkisiyle tarımsal gelişme yavaşlamıştır (Albayrak, 2017: 206).

Daha sonraki yıllarda kalkınma planları yapılmaya başlanmıştır. İlk beş yıllık plan 1963-1967 yılları arasında uygulanmış ve yine çiftçiyi destekleme çalışmaları yapılmıştır. Uygulamalar istenildiği şekilde olmamış ve 1973 yılında 1757 sayılı *Toprak ve Tarım Reformu Yasası* çıkarılmıştır (Acar ve Aytüre, 2014: 133). Yasa ile tapulama ve kamulaştırma yoluna gidilmiş ancak uygulamada sorunlar yaşanınca kamuoyunda tartışmalara neden olmuş ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilerek 1978 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. Bu dönemlerde tarımda destekleme alımları ise artırılmıştır. 1960 yılında destekleme kapsamındaki ürün sayısı altı iken 1970 yılında 24'e çıkarılmıştır (Günaydın, 2002: 13). Ancak devlet tarafından tarım sektörüne aktarılan kaynak miktarının büyük bir kısmı günümüzde olduğu gibi büyük toprak sahipleri tarafından kullanılmıştır. 1969 yılında yoksul köylüler buğday desteklemelerinden hemen hemen hiç faydalanamaz iken, büyük toprak sahipleri buğday destek miktarının % 67,5'ini almıştır. Ayrıca tarım sektörüne sağlanan kredi olanaklarında da eşitsizlik söz konusudur. Örneğin 1975 yılında sağlanan kredinin % 97'sini % 11'lik kesim

alırken, geriye kalan % 3'lük kısmını ise % 89'luk kesim almıştır (Börtüçene, 1977: 189-191; Oral, 2006: 48-56).

1.3.2. 1980-2000 Dönemi Tarım Politikaları

1980 sonrası dönemde uygulanmaya başlanan serbestleşme politikalarının tarım sektörü üzerinde birçok olumsuz etkisi olmuştur. Bu dönemden sonra sektöre yapılan desteklemeler kısıtlanmış, tarımsal ürün fiyatları baskı altına alınmış sonuç olarak iç ticaret hadleri tarım aleyhine bir seyir izlemiştir (Günaydın, 2010: 162).

1979-1983 yıllarını kapsayan dönemde ekonomide durgunluk yaşanmıştır. İthal edilen malların fiyatlarındaki artış sonucu maliyetler artmış ve sonuç olarak ödemeler dengesi bozulmuştur. Hem ekonomik hem de siyasi sorunlar yaşanmış bunların sonucunda 24 Ocak 1980 kararları alınmıştır. 24 Ocak kararlarında tarım sektörü ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. Bu dönemde uygulanmaya başlanan liberal politikalar tarım sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir. Ayrıca tarımsal üretim planlanmasının daha iyi sağlanabilmesi için ürün fiyatları daha önceden belirlenmiştir. Ancak aynı dönemde enflasyon oranının genelde yüksek olması sebebiyle çiftçiler bu uygulamadan zarar görmüştür (Öztürk vd., 2008: 21).

Bu dönemden sonra, tarım sektöründeki koruyucu ve düzenleyici politikalar terk edilmeye başlanmış, destekleme miktarı azaltılırken tarım ürünleri fiyatları da baskılanmıştır. 1980 yılında 24 ürün destek kapsamındayken 1990 yılına kadar desteklenen ürün sayısı 10'a düşürülmüştür (Albayrak, 2017: 214). Tarım ürünleri fiyatları, yaşanan yüksek enflasyonun en önemli nedenlerinden biri olarak görüldüğünden bu dönemdeki enflasyonist baskıyı azaltmak için fiyatlar düşük tutulmuştur (Karluk, 2002: 451-452).

Ayrıca 1980'li yıllardan sonra tohumluk ithalatının serbest bırakılıp ithalat sübvansiyonlarının verilmesi ve gübre fiyatlarının serbest bırakılması sonucu 1977 yılında tarım sektörü aleyhine bozulmaya başlayan iç ticaret haddi daha da kötüye gitmiştir (Oral, 2006: 68-70). Daha sonraki dönemlerde ise politik nedenlerle tarım sektörü destekleri tekrar artırılmış ve 1992'de desteklenen ürün sayısı 26'ya çıkmıştır. Böylece, 1988-1993 yılları arasında iç ticaret haddi tarım lehine dönmeye başlamıştır (Günaydın, 2002: 17).

Özellikle 1990-2000 döneminde Türkiye tarım sektörünü etkileyen birkaç önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlar sırasıyla DTÖ'nün oluşturulması (GATT UT), *Gümrük*

Birliği Anlaşması ve 1999 sonrası IMF istikrar programıdır (Boratav, 2007: 181).

Dünya ticaretinde uygulanacak temel kurallarını oluşturmak için 1994 yılında kurulan DTÖ, faaliyete geçtiği 1995 yılında *Tarım Anlaşmasını* yürürlüğe koymuştur. Tarım ürünleri ticaretindeki engelleri kaldırmayı amaçlayan anlaşma kuralları 2005'e kadar devam etmiş, 2005 sonrası dönemde DTÖ'nün tavsiye niteliğindeki kararları ile süreç yürütölmüştür. DTÖ yapılanmasının kurucu üyesi olan Türkiye'nin de bu bağlamda sorumlulukları doğmuştur. Türkiye, *Tarım Anlaşması'nın* getirdiği taahhütleri 1996 yılından itibaren *Gümrük Birliği Anlaşması* çerçevesinde yerine getirmiştir. Ancak gelişmekte olan ölkelere sağlanan esneklikten faydalanan ölkemiz hem *Tarım Anlaşması'ndan* hem de sonraki süreçte alınan kararlardan fazla etkilenmemiştir (Dışişleri Bakanlığı, 2019).

Gümrük Birliği Anlaşmasına göre sadece işlenmiş tarım ürünleri anlaşma kapsamına alınmiştir. Bahsi geçen işlenmiş tarım ürünlerinin uyumu 1999 yılında tamamlanmiştir. Bu tarihten sonra Türkiye'nin hem AB ile hem de AB dışı ölkelerle gerçekteşirdiği işlenmiş tarım ürünleri ticaret hacmi hızla artmaya başlamıştır. Ancak anlaşma kapsamına Türkiye'nin avantajlı olduğu tarım ürünleri, örneğin yaş meyve ve sebzeden elde edilen işlenmiş tarım ürünleri alınmazken, AB'nin avantajlı olduğu süt, şeker ve tahıldan işlenmiş tarım ürünleri alınmiştir (Günaydın, 2010: 53-54). GB'nin Türkiye tarım sektörü üzerindeki etkileri çalışmanın son bölümünde ele alınmaktadır.

1990'ların sonunda, Türkiye yeni bir krizle karşılaşınca IMF'den yardım istemiş böylece IMF ve DB aracılığıyla bir istikrar programı oluşturulmuştur. Bu program kapsamında tarım sektörünün bütçe üzerindeki yükü azaltılıp, sektörün daha rekabetçi hale getirilmesi amaçlanmiştir. Böylece fiyat desteği politikasının yerine doğrudan gelir ve girdi desteği politikasına geçilmiştir (Acar ve Aytüre, 2014: 136).

IMF gözetiminde başlatılan istikrar programına göre Türkiye, 1999 tarihli *Niyet Mektubu'nda* tarım reformları üzerine yoğunlaşacağını belirtmiştir. Bu dönemden sonra Türkiye tarım sektörü üzerindeki IMF ve DB etkisi hızla artmiştir. Türkiye'nin gerçekteşirmesi gereken reformlar ise şu şekildedir (Günaydın, 2009: 178):

- Tüm desteklemelerin kaldırılıp DGD sistemine geçilmesi,
- Ziraat Bankası'nın düşük faizli tarım kredilerinin kaldırılması,
- Destekleme alım fiyatlarının dünya fiyatlarına göre belirlenmesi,
- TşFAş, ÇAYKUR ve TEKEL'de özelleştirmeye gidilmesi,
- Tütün ve şeker kanunlarının çıkarılması.

Ayrıca bu yıllarda DB tarafından desteklenen *Özelleştirme Ana Planı* sonrası, tarımsal gelişme açısından önemli bir yere sahip olan SEK, Yem Sanayi, EBK, ORÜS, TZDAŞ ve TÜGSAŞ gibi Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) özelleştirilmiştir. 1993-2000 yılları arası dönemde özelleştirilen bu kurumların bir kısmı daha sonra kapatılmıştır (Günaydın, 2010: 163-166; ÖB, 2017). Tarım sektöründe özelleştirmede yaşanan hızlı artış sonucu tarımsal üretim ve fiyatlarda dalgalanmalar yaşanmıştır (Şahinöz, 2011: 465). Özelleştirmeler sonunda artan nüfusun da etkisiyle tarım sektöründe hem hayvansal hem de bitkisel üretimde yeterlilik dereceleri düşmüştür. 1980 yılında 80.6 milyon olan hayvan sayısı 2000 yılında 46.6 milyona gerilemiştir. Bitkisel üretimde ise dönem içindeki verimlilik artışları yeterli olmamış birçok bitkisel ürünün yeterlilik dereceleri düşmüştür (TÜİK, 2018d, TÜİK, 2018e).

1980-2000 döneminde tarım sektöründe sağlanan verimlilik artışlarına rağmen Türkiye ürettiği tarım ürünlerinde kendi kendine yeterliliğini kaybetmeye başlamıştır. Kooperatifçilik desteklenmemiş, özelleştirmeler artmış, oluşan tekeller ürün fiyatlarını düşürürken girdi fiyatlarının artmasına neden olmuştur (Özkaya, 2003: 51).

Türkiye tarım sektöründe 1980 sonrası dönemde tarım sektörü liberalizme açıldığı için devlet müdahalesi azaltılmış, sektörde durgunluk ve gerileme başlamıştır. 2000'li yıllara doğru iyileştirme faaliyetleri yapılmış ancak başarılı olunamamıştır. Tarım sektöründeki gerilemeyi engellemek amacıyla IMF ve DB gibi kuruluşlardan medet umulmuş, ancak bu iki kurumun dayatmaları sonucu tarım sektörü giderek daha bağımlı hale gelmiştir (Kazgan, 2003: 363).

Sonuç olarak 1980 sonrası tarım sektöründe uygulanan politikalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Üretici örgütlerinin yetersiz oluşu, bu yıllarda uygulanan politikadaki dağınıklık, sektöre aktarılan fonların çiftçiye ulaşmada yetersiz kalışı, bazı uluslararası kuruluşların (IMF, DTÖ ve DB vb) baskısı gibi nedenlerle politikaların başarısızlıkla sonuçlandığı belirtilebilir.

1.3.3. 2001 ve Sonrası Dönem Tarım Politikaları

1990-2000 yılları arasındaki gelişmeler daha önce de bahsedildiği gibi tarım politikalarında önemli değişiklikleri zorunlu kılmıştır. DTÖ ve IMF ile yapılan anlaşmalar ile tarım ürünlerindeki gümrük sınırlamaları kaldırılmış, fiyat desteklerinden vazgeçilmiş bunların yerine doğrudan gelir ve girdi desteği uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemdeki DTÖ üyeliği ile ABD kaynaklı tarımsal ithalat 10 yılda beş kattan fazla

artmıştır (Oral, 2006: 98).

2000'li yıllarda tarımsal politika değişikliklerinin belirleyicileri özellikle DB ve IMF ile yapılan anlaşmalar ve AB uyum sürecidir. Daha önce de bahsedildiği gibi 1999 yılında IMF ile imzalanan *Stand-by Anlaşması* kapsamında *Tarım Reformu* ile Türkiye tarım sektörünün içinde bulunduğu sorunların çözülmesi amaçlanmıştır (Şahinöz, 2011: 473). 2000 ve 2001 yıllarında ekonomide daralma yaşanmış ve DB projelerine başvurulmuştur. 2001 yılında DB ile Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) imzalanmıştır. Proje ile tarım sektörüne yönelik 661 milyon dolar finansman sağlanmıştır. Daha sonra kırsal kalkınma amacıyla 2008 yılına kadar uzatılmıştır. Bu proje ile desteklerin bütçe üzerindeki baskısının azaltılması, üretim fazlası olan ürünlerin kontrol edilmesi, tarım ürünleri iç fiyatının dünya fiyatına yaklaştırılması, tarım kredi kooperatiflerinin özelleştirilmesi gibi amaçlara ulaşılmak istenmiştir (DB, 2017).

Çalışmada öncelikle 2001 yılında uygulanmaya başlanan ARIP ve Türkiye tarım sektörü üzerindeki etkileri üzerinde durulacak ardından 2005 yılında başlayan AB üyelik müzakereleri çerçevesinde tarım sektöründe uygulanan politikalar incelenecektir.

1.3.3.1. Tarım reformu uygulama projesi (ARIP)

2001'de uygulanmaya başlanan ARIP, 2008 yılının sonlarına kadar devam etmiştir. ARIP ile amaçlanan asıl hedefler sektörün OTP'ye uyumu çerçevesinde bütçe üzerindeki yükünü hafifletip büyümesini sağlamaktır (Tan vd., 2010: 973). Program kapsamında yer alan projeler tablo 15'te gösterilmiştir. ARIP ana bileşenlerini Doğrudan Gelir Desteği (DGD), Çiftçi Geçiş Programı (ÇGP), Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılması ve Proje Destek Hizmetleri oluşturmaktadır (DB, 2017).

Tablo 15. Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) Yapısı

Doğrudan Gelir Desteği	Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)
	Arazi Kayıt Sistemi (AKS)
Çiftçi Geçiş Programı	Alternatif Ürün Programı
	Arazi Toplulaştırma
	Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programı (KBKYP)
	Çiftçi Örgütlerinin Kurumsal Güçlendirilmesi (IRFO)
	Çevre Amaçlı Tarım Alanlarının Korunması Projesi (ÇATAK)
Tarım Satış Kooperatiflerinin Yeniden Yapılandırılması	Kalkınma Kooperatifi Yeniden Yapılanma Desteği <ul style="list-style-type: none">- İş Kaybı Tazminatı Ödemesi- Yeniden Yapılanma Desteği
	Lisanslı Depoculuk <ul style="list-style-type: none">- TMO- Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
Proje Destek Hizmetleri	Kamu Bilgilendirme Kampanyası
	Danışmanlık Hizmetleri
	İzleme ve Değerlendirme
	Proje Yönetimi

Kaynak: Narin, 2011: 8; DB (2017)

1.3.1.1. Doğrudan gelir desteği (DGD)

ARIP kapsamında gerçekleştirilen projelerden ilki tarım sektörüne sağlanan tüm fiyat desteklemelerinin ve sübvansiyonlarının yerine geçen DGD projesidir. 2001 yılından itibaren ülke genelinde uygulanmaya başlanan DGD uygulamasının amaçları şu şekilde sıralanabilir (Dinler, 2008: 314):

- Tarım sektöründeki üreticiler hakkında sağlıklı veri oluşturmak,
- Bütçe üzerindeki tarımsal destekleme yükünü hafifletmek,
- Sektördeki gelir dağılımını düzeltmek,
- Kredi ve gübre sübvansiyonlarının kaldırılmasıyla oluşan boşluğu doldurmak,
- Desteklerin daha geniş ve etkin kullanılması amacıyla tek başlık altında verilmesini sağlamak,
- AB'ye uyum sürecine yönelik gerekli ortamı hazırlamak,
- Gümrük vergilerinin düşürülüp serbest piyasa mekanizmasının daha etkin işlemlerini sağlamak.

Gelir desteği uygulamasıyla birlikte oluşturulan Çiftçi Kayıt Sistemi sayesinde Türkiye'de bulunan yaklaşık çiftçi sayısına ulaşılabilmektedir. Sistem sayesinde tarım sektörüne verilecek destek miktarı önceden belirlenebilmiş böylece ödenecek desteğin kaynağı daha kolay bulunabilmiş ve destekleme ödemelerinin bütçe üzerindeki yükü hafifletilmiştir (Acar ve Bulut, 2010: 7).

Ancak gelir desteği uygulamasında çiftçi kayıt sistemi gönüllülük esasına dayalı olduğundan gerçek çiftçi sayısını göstermemektedir. Ayrıca uygulama sadece zirai faaliyetle uğraşan çiftçilere yönelik olup hayvancılıkla uğraşan çiftçileri kapsam dışı bırakmaktadır. Öte yandan, bu sistem tarımda rekabeti arttırmadığı için tarımsal üretimdeki verimliliğe engel olmaktadır (Acar ve Aytüre, 2014: 137). Sistemin olumsuz denebilecek yanlarından bir tanesi de gerçekten tarım arazisi olmadığı halde belirli yerlerin tarım arazisi gibi gösterilmesidir. Ancak bu durum o kadar da olumsuz sayılabilecek bir durum değildir. Çünkü daha önce işlenmemiş toprakların tarım arazisi haline getirilebilme durumu da olduğundan bir bakıma olumlu bir durum olduğu da söylenebilir.

Çiftçi Kayıt Sistemi verilerine göre 2001 yılında gelir desteğinden faydalanan çiftçi sayısı 2,1 milyon iken uygulamanın bittiği 2008 yılında bu sayı 2,7 milyon kadardır. Toplam destekleme ödemeleri içinde DGD için ayrılan pay 2001 yılında % 14

iken 2002 yılında % 83'e çıkmış ancak daha sonra azalarak 2008 yılında % 19 olarak gerçekleşmiştir (TOB, 2017). DGD ödemeleri uygulamanın ilk yıllarında yüksek iken sonraki yıllarda düşmüştür. Dünya genelinde aynı dönemde uygulanan DGD ödemeleri ise bu durumun tam tersidir. DTÖ ve AB'nin üretim düzeyine yapılan ödemelerin azaltılması talebine karşı Türkiye bu dönemde destekleme ödemelerine ağırlık vermiştir (Acar ve Bulut, 2010: 12-13).

Arazi Kayıt Sistemi ise AB uyum çalışmaları ile ülkemizde uygulanmaya başlanan bir sistemdir. Bu sistem 1999 yılında gündeme gelmiş ve DGD sisteminin uygulanmasını hızlandırmıştır (Dinler, 2008: 307).

1.3.3.1.2. Çiftçi geçiş programı

ÇGP alt bileşenlerinden olan Alternatif Ürün Programı (AÜP), tarım sektöründeki arz fazlası sorununa yöneliktir. Bu kapsamda arz fazlası oluşturan tütün ve fındık ürünlerinin üretimlerinin kontrol edilmesi ve bunlar yerine alternatif ürünlerin üretilmesi amaçlanmıştır. Tütün ve fındık üreticilerinden alternatif ürün üretimine geçen üreticilere telafi edici ödemeler yapılmıştır (Suiçmez, 2003: 158).

Daha önce de bahsedildiği gibi ülkemizde tarım işletmeleri genelde küçük ve dağınık yapıdadır. Bunun sonucu olarak daha modern ve verimli işletmelerin kurulması amacıyla ARIP kapsamında arazi toplulaştırma çalışmaları yapılmıştır.

Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programının (KBKYP) amacı ise, doğal kaynakların korunması, kırsal kesimin özellikle alternatif gelir kaynaklarıyla gelir seviyesinin yükseltilmesi, tarım ve sanayi işbirliğinin sağlanması, tarımsal altyapının güçlendirilmesidir. Bu amaçla pilot olarak uygulanan 16 ilde % 50 hibe destekli kırsal kalkınma projesi oluşturulmuş ve 2005-2008 yılları arasında 503 kırsal kalkınma projesi uygulanmıştır (TOB, 2019b).

Türkiye'de tarım örgütleri kamu ve çiftçi örgütlenmesi olarak ayrılmaktadır. Bilindiği gibi ülkemizde çiftçi örgütlenmeleri sayıca fazla olmasına rağmen etkinlikleri düşük seviyededir. Diğer sektörlerde de olduğu gibi tarım sektöründe de örgütlenme, modernizasyon ve verimlilik önemli bir yere sahiptir (Semerci, 2015: 68-69). Çiftçi Örgütlerinin Kurumsal Güçlendirilmesi (IRFO) projesine bakıldığında, isminden de anlaşılacağı üzere temel amaç ülke genelinde çiftçi örgütlerinin yaygınlaştırılması ve güçlendirilmesidir. Pilot olarak seçilen 21 ilde eğitim programları düzenlenmiştir. Ancak bu alanda fazla ilerleme sağlanamamıştır (Tan ve Karaönder, 2013: 90).

ÇATAK programı ise yenilenebilir doğal kaynakların sürdürülebilirliğinin sağlanması, toprak ve su kalitesinin korunması ve tarımın doğada oluşturduğu olumsuz etkilerinin azaltılması amacıyla oluşturulmuştur. Bu amaçla programda, üç ayrı kategoriye göre ödeme yapılmaktadır. Minimum toprak işlemeli tarım alanları için dekar başına 45 TL, toprak ve su yapısının korunması ve erozyonun önlenmesi için dekar başına 60 TL ve çevre dostu tarım teknikleri ve kültürel uygulamalarına da yine dekar başına 135 TL ödeme yapılmaktadır. Program 57 ilde uygulanmaktadır. 2006 yılında DB kaynakları ile finanse edilen ÇATAK Programı, 2009 yılından itibaren iç kaynaklı olarak finanse edilmektedir. 2006 yılında program kapsamında 4 il ve 469 üretici yer alırken 2017 yılında bu sayı 57 il ve 35.261 üreticiye çıkmıştır. Ayrıca 2006 yılında ödenen destekleme miktarı 1.4 milyon TL iken 2017 yılında destekleme miktarı 150.3 milyon TL'ye çıkmıştır (TOB, 2019b).

1.3.3.1.3. Tarım satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılması

ARIP ile tarım satış kooperatiflerinin devlete bağıllılığının azaltılması hedeflenmiştir. Bu amaçla kooperatiflerin mali özerkliğinin ve bağımsızlığının sağlanması, üye çiftçi işlemlerinde yetkilerinin artırılması, pazarlama ve işletme hizmetleri konularında kapasitelerinin artırılması planlanmıştır (Dinler, 2008: 310). Projenin asıl amacı tarım satış kooperatiflerinin devlete bağımlılığını azaltıp mali açıdan kendilerine yeter hale gelmelerini sağlamaktır. Nitekim yapılan özelleştirmelerle bu alanda gelişme kaydedilmiştir (Çakmak ve Kasnakoğlu, 2016: 96).

1.3.3.1.4. Proje destek hizmetleri

Destek hizmet sistemi ile proje kapsamındaki faaliyet ve programlar için kamuoyu bilgilendirilmesinin sağlanması, teknik destek ve danışmanlık hizmetlerinin ve ayrıca projelerin izlenmesi ve değerlendirilmesinde Proje Koordinasyon Birimine destek sağlanması amaçlanmıştır (Dinler, 2008: 310).

1.3.3.2. ARIP'in Türkiye tarımına etkileri

2001-2008 yılları arası uygulanan ARIP projesinin hemen hemen bütün bileşenleri uygulanmış ancak proje Türkiye tarım sektörü üzerinde genel olarak olumsuz etkilerde bulunmuştur. Projenin yürürlükte kaldığı dönem boyunca sektörün katma değeri milli gelir artışının çok altında seyretmiş ve sektörün GSYH payı dönem içinde % 8,9'dan % 8,1'e gerilemiştir. Tarım ürünleri dış ticareti ise 2001 ve 2002 yıllarında dış fazla verirken 2003-2009 yılları arasında dış açık vermiştir. Tarım satış

kooperatiflerinin yeniden yapılandırılması adı altında kooperatif ve birlikler zayıflatılmış ve işlevleri azaltılmıştır. Ayrıca dönem içinde daha önce de bahsedildiği gibi birçok tarımsal KİT özelleştirilmiştir. Dönemin bir diğer etkisi de dönem içinde tarımsal istihdamda yaklaşık % 30'luk gerilemenin yaşanmasıdır. 2001 yılında sektörün istihdam içindeki payı % 37,6 iken 2009 yılında % 25,2'ye gerilemiştir (Oyan, 2009: 244-245).

ARIP projesinin en önemli bileşenini DGD oluşturmuştur. DGD dünyada birçok ülkede uygulanan bir projedir. Ancak 2001 yılında ülke genelinde uygulanmaya başlanan DGD, ülkeye uyum sağlayamamış ve 2008 yılında uygulamadan kaldırılmıştır. DGD ile mazot, organik tarım, sertifikalı tohum desteği ve çiftçi kayıt sistemi gibi uygulamalar tarım sektörü açısından olumlu sonuçlar verirken genel olarak sektör yapısına uyum sağlayamamıştır. Ayrıca çiftçi kayıt sistemi için de ödenen bedel çok yüksek olmuştur (Oyan, 2009: 251-252). 1992 yılında AB'de uygulanmaya başlanan DGD, verim, ürün ve bölgeye göre farklılık göstermiş böylece üretim planlamasının bir aracı olarak kullanılırken aynı zamanda verimliliği destekleyip bölgesel farklılıkları dikkate almıştır. Ancak 2001 yılında Türkiye'de uygulanan DGD sisteminde ise ekim yapılmak koşulu ile dekar başına ödeme yapılmıştır. Ayrıca teknik eleman eksikliği sebebiyle DGD beyanları etkin bir şekilde kontrol edilmemiş bu durum sonucunda üreticiden çok arazi sahipleri desteklenmiştir (Günaydın, 2009: 183-185; Narin, 2011: 13-15).

AÜP ile de istenilen hedeflere ulaşılamamıştır. Örneğin, arz fazlası oluşan tütün ve fındık üretim kontrolleri sağlanamamıştır. Ancak ÇKS, AKS, ÇATAK ve KBKYP sistemleri tarım sektörü açısından halen önem arz etmektedir. Örneğin ÇKS ve AKS ile çiftçi ve tarımsal işletme verilerine daha sağlıklı ulaşılabilmektedir. Tarım ve çevre ilişkileri açısından önemli bir konumda olan ÇATAK programı ile sektör-çevre hedefleri bakımından iyileşmeler yaşanmıştır. 2006 yılında 4 ilde uygulanmaya başlanan ÇATAK programı 2017 yılı itibarıyla 57 ilde yürütülmektedir (Hasdemir ve Hasdemir, 2012: 501-502; TOB, 2019b). KBKYP ile ise küçük ve orta büyüklükteki tarımsal işletmelerin desteklenme faaliyetleri artmış ve kırsal kesim proje bilincinin gelişmesi sağlanmıştır (Tan vd., 2010: 975).

ARIP sonrası dönemde sosyo-ekonomik, çevresel ve küresel gelişmeleri dikkate alan daha örgütlü, rekabet gücü yüksek, etkin ve sürdürülebilir bir tarım politikasının oluşturulması amacıyla *2006-2010, 2010-2014 ve 2013-2017 Tarım Strateji Belgeleri* yayımlanmıştır (SBB, 2019). Ayrıca 2006 yılında *2006-2010 Tarım Strateji Belgesinin* dayanak oluşturduğu *Tarım Kanunu* çıkarılmıştır. Tarım Kanunu ile

tarımsal araştırma, çiftçi eğitimi, yayım ve danışmanlık hizmetleri, biyolojik çeşitlilik, genetik kaynakların korunması, biyogüvenliğin sağlanması, ürün konseyleri, sözleşmeli tarım, tarım havzaları ve kırsal kalkınma gibi konulara ilişkin usul ve esaslar belirlenmiştir (RG, 2006). Bu doğrultuda, *5488 sayılı Tarım Kanunu* ve tarım strateji belgeleri ile DTÖ ve AB uyum sürecinin daha etkin yürütülmesi amaçlanmıştır.

1.3.3.3. AB müzakere süreci ve tarım politikaları

Türkiye’de uygulanan tarım politikalarının şekillenmesinde 2000’li yıllardan sonra iç etkenlerin yanında dış etkenlerde etkili olmuştur. Bu dönemden sonra IMF ve DB ile imzalanan anlaşmalar, DTÖ *Tarım Anlaşması* ve OTP uyumu etkili iken, 2005 yılından günümüze müzakere sürecinin başlaması sonrası AB’ye uyum süreci ile tarım ve kırsal kalkınma politikaları ön plana çıkmıştır. 1995 yılından sonra hem DTÖ hem de *Gümrük Birliği Anlaşması*’nın etkisiyle başlatılan reform çalışmaları AB müzakere sürecinde de devam etmiştir.

3 Ekim 2005 tarihinde Türkiye-AB arasında imzalanan *Müzakere Çerçeve Belgesi*’nde tarım sektörü açısından uyulması gereken hükümler yer almıştır. Bu süreçte açılan 35 dosyanın 3’ü tarım sektörüne yöneliktir. Ancak, müzakerelerin başladığı 2005 yılından günümüze gerçek bir ilerleme sağlanamamıştır. Bu durum da sektöre zarar vermektedir. Açılış kriterlerini karşılayamayan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı askıya alınmıştır. Tarım sektörü ile ilgili müzakerelerin sürdüğü tek fasıl ise Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı faslıdır. Müzakerelerin başladığı tarihten günümüze sektör açısından fazla ilerleme sağlanamamıştır (AB Başkanlığı, 2019a).

Müzakere sürecinde ortaya çıkan sorunlara rağmen Türkiye’nin sektörde politika arayışları sürmektedir. 2010 yılından sonra tarım sektöründe doğrudan destek ödemelerini azaltan AB, proje bazlı ödemelere geçmiş ve kırsal nüfusu azaltıcı politikalar uygulamaya başlamıştır (Acar ve Bulut, 2010: 9). Bu bağlamda, Türkiye de müzakere sürecinde proje ve havza bazlı Milli Tarım Projesi gibi uygulamalara yönelmiştir.

1960’lı yıllarda başlayan AB’ye geçiş süreci 1995 yılında imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması* ile hızlanmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye tarım sektörünün AB OTP’sine uyumuna yönelik önlemler artmıştır (Dinler, 2008: 306). Özellikle, 2010 yılından sonra AB’de uygulanmaya başlanan proje bazlı ürün destekleme politikası ve kırsal kesim azaltıcı politikaların etkisi Türkiye tarım sektöründe uygulanan politikalarda da görülmüştür (Acar ve Bulut, 2010: 11-12). Bu doğrultuda, 2017 yılında faaliyete geçen

Milli Tarım Projesi ile havza bazlı üretim benimsenerek üretim planlaması dönemine geçilmiştir. Proje ile verimlilik artışı, arz-talep dengesizliğinin giderilmesi, tarım arazilerinin daha rasyonel ve verimli kullanılması amaçlanmıştır (TOB, 2019c).

1.3.3.4. Milli tarım projesi

Türkiye'nin potansiyel tarım çeşitliliği göz önüne alınarak uluslararası rekabet gücü yüksek yerli tarım üretimini artırmak ve gıda güvenliğini sağlamak için 2017 yılında uygulamaya konulan bir projedir. Projeye göre desteklenecek ürün havza haritaları oluşturulmuştur. Buna göre, çiftçi belirtilen havzada belirtilen ürünü yetiştirmesi durumunda desteklenmektedir (TOB, 2019c). Sektörde üretim planlama dönemini oluşturacak projenin en önemli iki bileşenini bitkisel üretime yönelik Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli ve hayvansal üretime yönelik Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli oluşturmaktadır.

Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli'nin asıl amacı tarım arazilerinin etkin ve verimli kullanılmasını sağlayarak çiftçi gelirini iyileştirmektir. İklim, toprak, topoğrafya, nüfus, hayvancılık, dış ticaret v.b. veriler kullanılarak 30 adet tarım havzası oluşturulmuş ve hangi havzada hangi ürünün en verimli şekilde üretilebileceği belirlenerek desteklemelerin buna göre yapılacağı belirtilmiştir. Daha sonraki yıllarda tarım havzası sayısı 944'e çıkarılmıştır. Buna göre ürün haritaları hazırlanmıştır. Bu modele göre tarımsal desteklemeler havza modeline göre yapılacaktır. Modelden beklentiler; etkin üretim planlamasının yapılması, doğal kaynakların korunması, üretici gelirinin artırılması, verimlilik artışı, kamu finansman yükünün azaltılması, uluslararası rekabet gücünün artırılması, AB'ye uyum sürecinde gelişmelerin tarım ürünleri üzerindeki etkilerinin saptanması şeklindedir (BÜGEM, 2018). Model kapsamında belirlenen ürünler; buğday, arpa, çavdar, çeltik, dane mısır, tritikale, yulaf, mercimek, nohut, kuru fasulye, pamuk, soya, yağlık ayçiçeği, kanola, aspir, çay, fındık, zeytinyağı, kuru soğan, patates ve yem bitkileri şeklindedir (TOB, 2019b).

Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli'nin amacı ise hayvancılıkta ithalatı azaltıp ülkede sorun olan besilik ve damızlık yerli üretimi artırmaktır. Bu amaçla, projenin başladığı 2017 yılından itibaren damızlık üretim çalışmaları başlamış ve özellikle genç çiftçilere damızlık hayvan hibeleri yapılmıştır. Ayrıca, belirli illerde hayvancılığı geliştirmek amacıyla meralar çiftçilere uygun fiyata kiralanacaktır. Bu doğrultuda mera hayvancılığı geliştirilmek üzere Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde 30 il belirlenmiştir (TOB, 2019c).

Sonuç olarak, Cumhuriyetin ilanından sonra uygulanan tarım politikaları dönem dönem değişiklik göstermesine rağmen genel olarak koruyucu, müdahaleci ve destekleyici nitelikte olmuştur. Dönem içinde sağlanan desteklemeler, bütçe üstündeki yükü sebebiyle yaşanan krizlerin nedeni olarak görülmüş ve sektör politikaları sürekli reformlara uğramıştır. Ancak 1980 öncesi uygulanan politikaların yetersiz ve istikrarsız olması sektörün gelişimini engellemiştir (Acar ve Bulut, 2010: 11). 1980'li yıllardan sonra iktisadi kriz, mali kaygı ve DTÖ, IMF, DB ve AB gibi kurum ve kuruluşların dış baskıları nedeniyle tarım sektörüne sağlanan desteklemeler terk edilmiş ancak yerine daha etkin bir model getirilememiştir. Bu sebeple tarım sektöründe uygulanan politikalar süreklilik gösterememiştir. 2005 sonrası dönemde ise Türkiye tarım sektörünü etkileyen en önemli gelişme AB üyelik müzakerelerinin başlamasıdır. Bu tarihten sonra Türkiye'nin AB'ye uyum çalışmaları kapsamında tarım sektöründe değişim dönüşüm çalışmaları sürmektedir. Bu doğrultuda, sektörde sürdürülebilirliğin ve rekabet gücünün artması hedeflenmiştir. Ancak, müzakere sürecinde tarım sektörü ile ilgili açılan 3 fasılda da henüz yeterli ilerleme sağlanamamıştır. Burada önemli olan tarım sektöründe çalışan kesimin daha fazla eğitim görmesini sağlamak, bu doğrultuda hem miktar hem de çeşit olarak daha fazla girdi kullanan dolayısıyla daha verimli işleyen bir sektör oluşturulmasını sağlamaktır. Ayrıca tarım sektöründen özellikle sanayi ve hizmet sektörlerine istihdam geçişlerinde toprak ve emek verimliliği farkları kapatılarak daha verimli olmaları sağlanmalıdır. Bu doğrultuda, kentsel nüfusla birlikte kırsal nüfusa da daha iyi eğitim olanaklarının sağlanması, çiftçinin kurumsal değişim geçirerek daha fazla sermaye çekmesi gerekmektedir (Pamuk, 2009: 74-75).

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPA BİRLİĞİ TARIM STANDARTLARI

Siyasi ve ekonomik bir örgütlenme olan AB, çok uluslu bir yapıya ve küresel anlamda rekabet gücü yüksek ortak bir pazara sahiptir. Birlik kuruluşundan bu yana sürekli genişleme yoluna gitmiş ve başta ekonomi olmak üzere tarım, kültür, dış ilişkiler ve içişleri gibi birçok konuda yeni politikalar oluşturmuştur.

Bu bölümde AB'nin kuruluş ve genişleme sürecinden başlayarak AB ekonomisi ve ortak politikalardan ilki olan Ortak Tarım Politikası (OTP) ele alındıktan sonra AB-Türkiye ilişkileri ve *Gümrük Birliği Anlaşması* incelenecektir.

2.1. AVRUPA BİRLİĞİNİN KURULUŞU VE GENİŞLEMESİ

AB'nin kuruluş amaçları genel olarak siyasi ve ekonomik tabanlıdır. Avrupa'nın savaş yıllarından sonra içinde bulunduğu fakirlik ve kıtlık, ABD'nin giderek güç kazanması, kömür ve demir sektörünün kontrol altında tutulma gereğinin hissedilmesi, üretim maliyetlerindeki artışın engellenmesi gerekliliği gibi birçok neden birliğin oluşmasında etkili olmuştur (Gürlük ve Turan, 2013: 3-6).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dönemin en önemli ham maddeleri olan kömür ve çelik sektörünü kontrol altında tutup barış ortamını sürdürmeyi amaçlayan *Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu* (AKÇT) 18 Nisan 1951'de Almanya, Belçika, Fransa, İtalya, Hollanda ve Lüksemburg arasında imzalanan *Paris Anlaşması* ile kurulmuştur. Topluluğun başarı göstermesi üzerine 1958'de imzalanan *Roma Anlaşması* ile nükleer enerji çalışmalarını yürütmek amacıyla *Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu* (EURATOM) ve *Avrupa Ekonomik Topluluğu* (AET) kurulmuştur. AET'nin amaçları barış ortamının korunması, siyasal birleşmenin sağlanması ve ekonomik anlamda ortak bir pazarın kurulması olarak sıralanabilir (Günaydın, 2010: 33). Ayrıca 1958'de yürürlüğe giren *Roma Anlaşması* ile üye ülkeler arasında malların serbest dolaşımı sağlanmış, ortak pazar oluşturulmaya başlanmış ve hangi alanlarda ortak politikaların oluşturulacağı belirlenmiştir (Baltalı, 2016: 36).

1967 yılına gelindiğinde ise kurulan üç topluluğun organları *Füzyon Anlaşması* ile birleştirilerek tek konsey ve tek komisyon oluşturulmuş ve böylece *Avrupa Topluluğu*

(AT) kurulmuştur. 10 Aralık 1991'de Maastricht'de düzenlenen zirvede alınan karara göre 7 Şubat 1992'de *Maastricht Anlaşması* imzalanmış ve anlaşma Kasım 1993'te yürürlüğe girmiştir. Bundan sonra topluluk *Avrupa Birliği* olarak adlandırılmıştır. *Maastricht Anlaşması*'yla *Roma Anlaşması*'nda önemli değişiklikler yapılmıştır. *Maastricht Anlaşması* Topluluk, Dış Politika ve Güvenlik üzerine düzenlemeler getirmiştir (AB Konseyi, 2017). Böylece ekonomik entegrasyonun yanında siyasi entegrasyon da sağlanmıştır. Bu anlaşma ile malların ve kişilerin üye ülkeler arasında serbest dolaşımının sağlanması, ortak ticaret politikası, ulaşım, tarım ve balıkçılık alanında ortak politika, endüstriyel rekabetin güçlendirilmesi, teknolojik araştırma ve geliştirmenin iyileştirilmesi, enerji, sivil savunma ve turizm alanlarında önlemler gibi hedefler oluşturulmuştur (Acar ve Dikkaya, 2018: 89-90).

AB'nin göstermiş olduğu ekonomik başarı diğer devletlerin ilgisini çekmiş ve birlik artık genişleme yoluna gitmiştir. Kuruluşundan günümüze altı genişleme süreci geçiren AB'nin bugün 28 üyesi bulunmaktadır. AB'ye üye olan ülke yapılarının birbirinden farklı olması birliği en çok zorlayan konudur. Bu sorunun aşılmasına yönelik zaman zaman düzenlemelere gidilmiş, ayrıca üye ülkeler ile üçüncü ülkeler arasındaki ilişkilerde üye ülkeleri koruyucu önlemler alınmıştır. Bu önlemlerin en önemlisi de dış ticarete yapılan düzenlemelerdir. Bu düzenlemelerle AB ülkeleri iç pazarda serbestken aynı zamanda dünya pazarına karşı da korunmaya alınmıştır. Ayrıca üçüncü ülke ve aday ülkelerle ticaret anlaşmaları yapılmış ve dünya pazarında zamanla önemli bir konuma ulaşılmıştır. Bu anlaşmalardan biri de 1995 yılında Türkiye ile yapılan *Gümrük Birliği Anlaşması*'dır. Anlaşma ile Türkiye ve AB arasında ticaretin geliştirilmesi amaçlanmıştır (Karluk ve Tonus, 2004: 18-20; Eren, 2017: 382-387).

AB, tarım, ticaret, rekabet ve gümrük birliği politikaları ile zamanla ekonomik ve ticari gücünü artırmıştır. Bu bağlamda, *Gümrük Birliği Anlaşması*'na geçmeden önce AB ekonomisi ve ilk politikası olan OTP'sini incelemek gerekir.

2.1.1. AB Ekonomisi ve Rekabet Gücü

Dünya ekonomisi 2017 yılında % 3,8 büyümesine rağmen, 2007 yılında ABD'de başlayan ve 2008 yılında küresel bir nitelik kazanan *2008 Krizi* sonrası ve giderek belirsizleşen brexit vb. siyasi krizlerden sonra büyümede yavaşlama yaşanmıştır. 2000 yılında dünya ekonomisi büyüme hızı % 4,3 iken 2016 yılında % 3,1 ve 2017 yılında % 3,8 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu düşüşün sebebi özellikle gelişmiş ülke ekonomilerinin 2009 yılı ve sonrasında büyüme hızlarında yaşanan yavaşlamadır. AB

de bu ortamdan büyük ölçüde etkilenmiştir. 2000 yılında AB ekonomisi % 3,9 büyürken 2016 yılında AB ekonomisindeki büyüme yavaşlamış ve önceki yıla göre yaklaşık % 1 büyümüştür. 2017 yılında ise gelişmiş ülkelerde GSYH % 2,3 büyürken AB % 2,6 büyüme kaydetmiştir (IMF, 2018).

Tablo 16'da dünyanın en büyük ekonomileri verilmiştir. Birinci sırada % 24'lük pay ile ABD ilk sırada yer almaktadır. 2017 yılında % 2,9 büyüyen ABD, dünyanın en büyük ithalatçısı ve Çin'den sonra en büyük ihracatçısıdır. ABD'nin ihraç ürünleri ağırlıklı olarak makine, elektrikli aletler, otomotiv, havacılık ve uzay sanayi, tıbbi cihazlardan oluşmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018).

Tablo 16. GSYH Büyüklüğü 2008-2017 (Milyar Dolar)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ABD	14.719	14.419	14.964	15.518	16.155	16.692	17.428	18.121	18.624	19.485
Payı (%)	23	24	23	21	22	22	22	24	25	24
AB	19.203	17.122	17.004	18.355	17.288	18.009	18.626	16.371	16.448	17.325
Payı (%)	30	28	26	25	23	24	24	22	22	22
Çin	4.604	5.122	6.066	7.522	8.570	9.635	10.535	11.226	11.232	12.014
Payı (%)	7	8	9	10	12	13	13	15	15	15
Japonya	5.038	5.231	5.700	6.157	6.203	5.156	4.849	4.380	4.950	4.873
Payı (%)	8	9	9	8	8	7	6	6	7	6
Dünya	63.650	60.280	65.906	73.119	74.489	76.551	78594	74.311	75.368	80.050

Kaynak: IMF (2018)

Yine aynı tablodan AB'ye bakıldığında ABD, Çin ve Japonya karşısında 2008 yılından 2015 yılına kadar üstünlüğünü sürdürdüğü, ancak bu tarihten sonra ABD'nin gerisinde kaldığı görülmektedir. 2016 sonrası iç talepte meydana gelen artışla ithalat artmış ve dünya ekonomisindeki büyümeye paralel olarak ihracat da artmıştır. Böylece dış ticaret AB ekonomisinin 2017 yılı büyümesinde önemli bir paya sahip olmuştur. Ancak 2017 yılında dünya üretiminin % 24'ünü ABD karşılarken aynı yıl AB üretiminde %

22'lik bir paya sahiptir. AB'nin dünya üretimi içindeki payı özellikle 2007 yılından sonra düşmeye başlamıştır. Bu gerilemenin en önemli nedenlerinden birisi, son yıllarda Avrupa'da ortaya çıkan borç kriziyle birlikte üye ülkelerin yapısal reformlara direnç göstermesidir (Acar ve Dikkaya, 2018: 187-188).

Nüfusu yaklaşık 512 milyon olan AB'de 2017 yılında işsizlik oranı % 7,6 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 17'de görüldüğü gibi 2011-2017 yılları arasında işsizlik oranında 2,1 puanlık bir gerileme gerçekleşmiştir. Kişi başına milli gelir incelendiğinde ise AB ortalamasının 29.983 euro olduğu görülmektedir. Kişi başına milli gelir bakımından Lüksemburg birinci sırada iken son sırada Bulgaristan yer almaktadır (Eurostat, 2019).

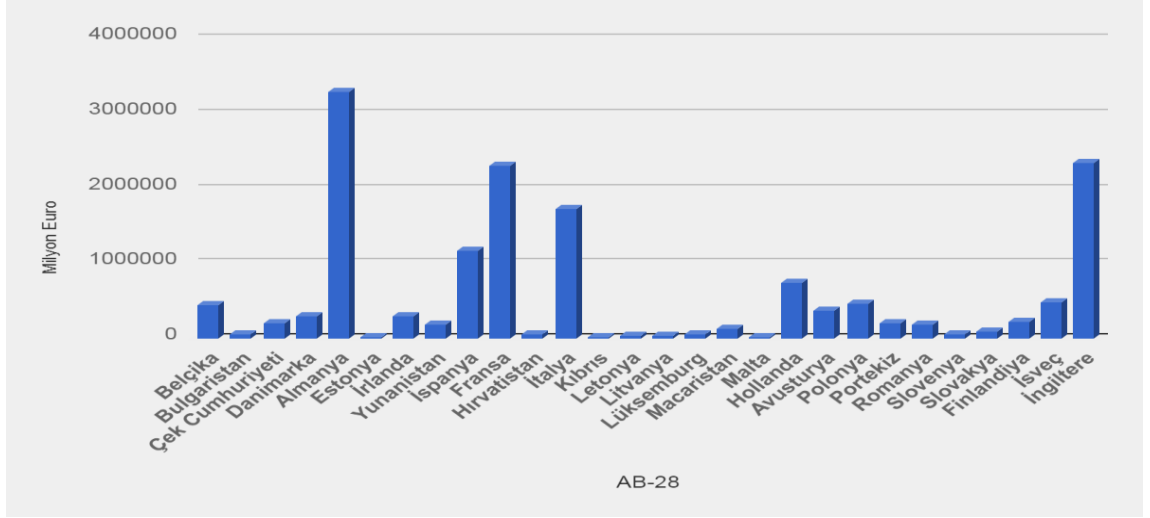
Tablo 17. AB Makroekonomik Göstergeleri 2011-2017

Göstergeler	2011	2015	2016	2017
Nüfus (Milyon)	500,9	508,5	510,2	511,5
GSYH (Milyar Euro)	17.588	14.797	14.958	15.383
Kişi Başına GSYH (Euro)	31.644	28.966	29.149	29.983
Reel GSYH Büyüme Oranı	1,4	2,0	2,3	2,4
İşsizlik Oranı	9,7	9,4	8,6	7,6

Kaynak: Eurostat (2019)

AB son dönemlerde yaşadığı krizlere rağmen halen dünya ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. 2011-2017 yılları arasında AB nüfus artış hızı % 2,2 iken, aynı dönemde GSYH % 12,5 azalarak 15.383 milyar euro olarak gerçekleşmiştir. Ancak dönem içinde reel GSYH'da artış yaşanmıştır. AB'nin 2017 GSYH'sı aynı yıl dünya gelirinin % 22'lik kısmını oluşturmaktadır. GSYH'nın önemli bir kısmını ise Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya oluşturmaktadır (Eurostat, 2019). Almanya, AB ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. 2017 yılında en büyük Avrupa ekonomisine sahip olan Almanya, grafik 9'dan da görüldüğü gibi AB GSYH'nın önemli bir kısmını karşılamaktadır. Grafik incelendiğinde birliğin eski üyelerinin GSYH'nın önemli bir kısmını oluşturduğu görülmektedir. Yeni üyelerin GSYH payları ise oldukça düşüktür.

Grafik 9. AB Ülkelerinin GSYH Bakımından Karşılaştırılması 2017

Kaynak: Eurostat (2019)

Dünya ticaret hacminde 2010-2017 yılları arasında % 3,1'lik büyüme gerçekleşmiştir. 2017 yılında ise önceki yıla göre büyüme % 4,8 olarak gerçekleşmiştir. AB ticaret hacmi ise 2010-2017 yılları arasında % 1,8 kadar büyümüştür (DTÖ, 2018). Güçlü bir rekabet gücüne sahip AB üretimde olduğu gibi ticaretle de önemli aktörlerden biridir. 2017 yılında dünya mal ihracatında % 15,8'lik pay ile Çin'den sonra ikinci, dünya mal ithalatında ise % 15,1'lik pay ile ABD'den sonra yine ikinci sırada yer almıştır. OTP reformlarında da sık sık dile getirilen dünya pazarındaki rekabet gücü, zamanla yapılan reformlar ve yeni üyelerin katılımıyla giderek artmıştır. Dönem dönem reformlar yapılmış, üye ülkeler arasında ticaret derinleştirilmiş ve üçüncü ülkelerle ticareti geliştirme adına çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Böylece hem birlik içi hem de birlik dışı ticaretle artış yaşanmıştır. OTP'de gerçekleştirilen reformlar ve üçüncü ülkelerle yapılan anlaşmalar sonucu AB net ithalatçı durumundayken zamanla kendine yeter hale gelmiş son yıllarda da net ihracatçı konumuna gelmiştir (Eurostat, 2019).

2.1.1.1. Birlik içi ve birlik dışı fiyat politikası

Pazar ilkesine göre üye ülkeler arasında tek fiyat uygulaması vardır. Uygulamanın üreticiye zarar vermemesi için de destekleme fiyat politikası ile müdahale edilmektedir. Böylece birlik içi ticaret serbestleştirilmiştir (Dinler, 2008: 367). İç piyasa dengesinin sağlanması amacıyla uygulanan iki fiyat vardır. Bunlar, hedef fiyat ve müdahale fiyatıdır.

Hedef fiyat önceden belirlenen ve hem üretici hem de tüketiciye yön veren bir uygulamadır. Bu fiyatla üreticinin fiyatı belirli bir seviyede tutulur ve tüketici oluşabilecek fiyat artışından korunur. Toplulukta uygulanan piyasa destekleme mekanizmaları bu fiyat uygulamasına dayanmaktadır. Bu uygulamayla belirlenen tavan fiyat ile üretici ve tüketici ürünün fiyatı hakkında önceden bilgi sahibi olmaktadır. Müdahale fiyatı da önceden belirlenmektedir. Bu fiyat piyasa fiyatlarına göre belirlenmekte ve üretici koruma altına alınmaktadır. Bu uygulamada da bir referans fiyat belirlenmektedir. Fiyatların müdahale fiyatı altında olması durumunda üreticinin ürünü müdahale fiyatıyla alınmaktadır (TOB, 2008: 33-34).

Ayrıca geri çekme fiyatı ve satın alma fiyatı şeklinde iki farklı fiyat uygulaması daha vardır. Geri çekme fiyatı bazı ürünlerdeki üretim artışını engellemek amacıyla uygulanan fiyattır. Satın alma fiyatı ise bazı ürünlerin devlet tarafından alınmasında uygulanan fiyattır (Dinler, 2008: 368).

AB, OTP kapsamında iç ve dış pazarda üretim ve tüketim dengesini sağlamak, üretici ve tüketiciyi koruma amacıyla birlik içinde ve dışında ayrı fiyat politikaları uygulamaktadır. Bu doğrultuda iki fiyat politikası benimsenmiştir. İthalatta uygulanan ve piyasa dengesini sağlamak için vergi alınmasını öngören uygulama ve bunun tam tersi olan prim verilerek ihracatta dengenin sağlandığı ihracatta prim uygulaması (Varol, 2003: 1).

2.1.1.2. Birlik içi ve birlik dışı ticaret

AB için ticaret büyüme, zenginlik, istihdam ve rekabet gücü açısından önemli bir yere sahiptir (Baltalı, 2016: 1). Bu doğrultuda hem birlik içi hem de birlik dışı ticaretin geliştirilmesi amacıyla ticarete ilişkin kurallar geliştirilmiştir. Dünya ticaret hacminin 2017 yılında büyüme hızı % 4,8 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2017 yılında dünya mal ticaretinin % 45'lik kısmını AB, ABD ve Çin gerçekleştirmiştir. 2017 yılı verilerine göre dünya ihracatında ilk sırada Çin (% 16,8), ithalatında ise ABD (% 17,3) yer almakta toplam ticarete ise sırasıyla AB (% 14,8), Çin ve ABD yer almaktadır (Eurostat, 2019).

2.1.1.2.1. Birlik içi ticaret

AB'nin toplam ticaretinin yarısından fazlası kendi içinde gerçekleşmektedir. Birliğin toplam ihracatının % 64,1'i, ithalatının ise % 63,9'u kendi içinde gerçekleşmektedir. Üye ülkeler açısından bakıldığında ise toplam iç ihracatta sırasıyla Almanya, Hollanda ve Fransa gelmektedir. Birliğin kendi içindeki ithalatına bakıldığında

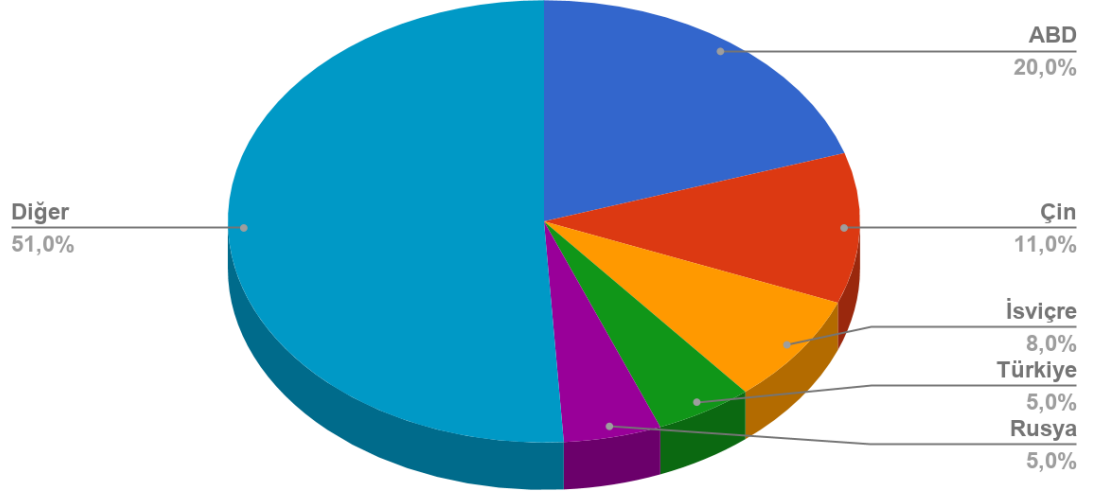
da sırasıyla Almanya, Fransa ve İngiltere yer almaktadır (Eurostat, 2019).

Birlik içi ticaretin gelişmesi tek pazar sisteminin gelişmesiyle paraleldir. Tek pazar sisteminin geliştirilip genişletilmesiyle AB'nin üretim gücü artmış buna bağlı olarak da birlik içi ticaret hacminde de artış yaşanmıştır. Bu da AB'nin dünya ekonomisindeki gücünü artırmıştır (Baltalı, 2016: 119-120). AB ülkeleri arasında yeni üyelerin birlik içi ihracat ve ithalatta payı çok düşükken daha eski ülkelerin payı daha yüksektir. Örneğin 2017 yılında Hırvatistan'ın birlik içi ihracattaki payı % 0,3 ve ithalattaki payı da % 0,5 iken aynı yıl Almanya'nın payı sırasıyla % 22,4 ve % 20,8 seviyesindedir. 2006-2017 yılları arasında % 34 artan birlik içi ticaret 2017 yılında toplam ticaretin yaklaşık % 64'ünü oluşturmuştur (Eurostat, 2019). 2000'li yıllar boyunca AB ticaretinin büyük bir kısmı kendi içinde gerçekleşirken son yıllarda birlik dışı ticarete de artış yaşanmıştır.

2.1.1.2.2. Birlik dışı ticaret

Son yıllara bakıldığında dünya ticaretinde rekabetin AB, ABD ve Çin arasında gerçekleştiği belirtilebilir. Ülkelere göre incelendiğinde ise dünya mal ticaretinde ilk on ülkeden 5'i AB üyesi ülkelerdir. 2017 yılında dünya mal ithalatında ABD birinci sırada yer alırken, dünya mal ihracatında ise birinci sırada Çin yer almaktadır. ABD tarım ticaretine bakıldığında ise 2017 yılı dünya ihracatının % 10'unu ve ithalatının da % 8'ini oluşturmaktadır. Çin'in dış ticaretine bakıldığında, tarım sektörü açısından dünya tarım ihracatının % 5'ini ve ithalatının ise % 11'ini karşılamaktadır. AB ülkeleri ise, 2017 yılı dünya mal ihracatının % 15,8'ini ve ithalatının ise % 15,1'ini karşılamıştır. Dış ticarete ihracat bakımında Almanya yine birinci sırada yer almaktadır. Almanya'yı İngiltere ve İtalya takip etmektedir. Türkiye'nin ise 2017 yılında ticaret değeri 390,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bunun da % 47'lik kısmı AB ülkeleriyle gerçekleşmiştir. Ülkemiz dünya tarım ürünleri ihracatının % 1'ini ve ithalatının da yine aynı şekilde % 1'ini karşılamaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2018; Eurostat, 2019).

Grafik 10. AB İhracatında Ülke Payları 2017

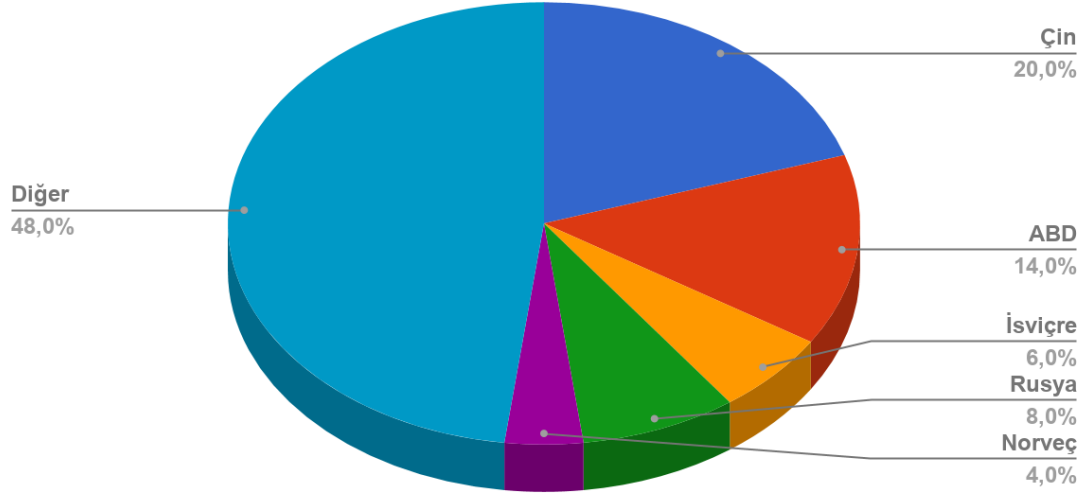

Kaynak: Eurostat (2019a)

Grafik 10'dan da görüldüğü gibi AB ihracatında % 20'lik pay ile ABD ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırayı Çin alırken, Türkiye ve Rusya % 5'lik pay ile 4. sırada yer almaktadır.

Grafik 11'de ise AB ithalatında yer alan ülkeler verilmiştir. 2017 yılında AB ithalatında Çin % 20'lik pay ile ilk sırada yer almıştır. Çin'i % 14 ile ABD ve % 8 ile Rusya izlemiştir.

Grafik 11. AB İthalatında Ülke Payları 2017

Kaynak: Eurostat (2019a)

AB'nin en büyük ticaret ortağı ABD'dir. 2017 yılı verilerine göre ABD, AB'nin ihracatında birinci, ithalatında ise ikinci sırada yer almaktadır. ABD'yi sırasıyla Çin, Rusya ve İsviçre izlemiştir.

2.1.1.3. AB'nin tarım ürünleri dış ticareti

2017 yılı dünya tarım ürünleri ticareti % 10'luk pay ile 1,7 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dünyanın en büyük tarım ürünleri ihracatçıları AB, ABD, Brezilya, Çin, Kanada olarak sıralanmaktadır. Bunlar dünya tarım ürünleri ihracatının üçte birini karşılamaktadır. Dünyanın en büyük tarım ürünleri ithalatçılarına bakıldığında ise sırasıyla AB, Çin, ABD, Japonya ve Kanada yer almaktadır. Bunlar da dünya tarım ürünleri ithalatının yaklaşık yarısını oluşturmaktadır (DTÖ, 2018).

2002-2017 döneminde AB tarım ürünleri ticareti ortalama % 5,4 büyümüştür. Tablo 18'den de görüldüğü gibi AB, 647 milyar dolar ile dünya tarım ürünleri ihracatında ilk sırada yer almaktadır. Bunun 173 milyar dolarlık kısmı AB dışına ihraç edilmiştir. Dünya tarım ürünleri ithalatında da 649 milyar dolar ile ilk sırada yer alan AB, bunun da 177 milyar dolarlık kısmını birlik dışından ithal etmiştir. Tarım ürünleri

ihracatında AB'yi ABD ve Brezilya izlerken, ithalatta ise AB'den sonra sırasıyla Çin ve ABD gelmektedir (Eurostat, 2019b).

Tablo 18. Dünya Tarım Ürünleri İhracat ve İthalatında İlk 10 Ülke (2017)

Ülkeler	İhracat		Ülkeler	İthalat	
	Milyar Dolar	Yıllık Değişim (%)		Milyar Dolar	Yıllık Değişim (%)
AB	647	8	AB	649	7
ABD	170	5	Çin	183	18
Brezilya	88	14	ABD	161	1
Çin	79	5	Japonya	79	7
Kanada	67	6	Kanada	39	3
Endonezya	49	24	Güney Kore	35	8
Tayland	43	18	Hindistan	33	13
Avustralya	40	17	Rusya	30	16
Hindistan	39	16	Meksika	29	6
Arjantin	36	-4	Hong Kong	29	2

Kaynak: DTÖ (2018)

Bugün dünyanın en büyük tarım ürünleri ihracatçısı olan AB, zamanla tarım sektöründe yaptığı reformlarla ithalatçı konumundan ihracatçı konumuna geçmiştir. Yapılan reformlarla tarımsal ihracat tarımsal ithalatı geçmiştir. Tablo 19'dan da görüldüğü gibi 1973-2017 yılları arasındaki tarım ürünleri dış ticareti sürekli artmıştır. Aynı dönem içinde tarımsal dış ticaret açığı da 1990'lı yıllardan sonra düşmeye başlamış ve daha sonraki yıllarda tarımsal dış fazla oluşmuştur. 1973 yılında tarımsal dış açık 21,6 milyar euro iken, ihracatın ithalatı karşılama oranı da % 30,8 kadardır. 1973'te 31,2 milyar euro olan tarımsal ithalat 2017 yılında 1172.466 milyar euro olmuştur. Aynı yıllar arasında tarımsal ihracat ise 9,6 milyar euro'dan 138.059 milyar euro'ya ulaşmıştır. İhracatın ithalata oranı ise 1973 yılında 30,8 iken bu oran 2017 yılında % 117,5 kadardır.

Tablo 19. AB'nin Tarım Ürünleri Dış Ticareti 1973-2017 (Milyar Euro)

Yıllar	Tarımsal İhracat	Tarımsal İthalat	Tarım Dış Ticaret Dengesi	İhracat/İthalat
1973	9.6	31.2	-21.6	30,8
1979	22.5	55.0	-23.0	40,9
1990	44.8	71.2	-26.4	62,9
2000	58.5	58.7	-0.2	99,9
2010	90.797	84.730	6.067	107,1
2011	105.247	98.295	6.952	107,0
2012	113.513	101.929	11.654	111,3
2013	120.036	101.859	18.177	117,8
2014	121.855	104.220	17.635	115,9
2015	129.047	113.801	15.246	113,3
2016	131.130	112.524	18.606	116,5
2017	138.059	117.466	20.593	117,5

Kaynak: AB Komisyonu (2018)

AB tarım ürünleri ihracatını % 56 ile gıda maddeleri, % 22 ile bitkisel ürünler, aynı şekilde % 22 ile hayvansal ürünler oluşturmuştur. Tarımsal ürün ithalatını ise % 48 ile sebze ürünleri, % 32 ile gıda ürünleri, % 20 ile hayvansal ürünler oluşturmuştur (Eurostat, 2019b).

Ticarete büyük önem veren Birliğin dış ticarete kullandığı araçlar ortak gümrük tarifesi*, miktar kısıtlamaları, anti-damping gibi uygulamalardır. Bu araçlardan en önemlisi ortak gümrük tarifesidir. Bu tarife, AB tarafından farklı ülke ve ülke gruplarına farklı şekillerde uygulanmıştır. Diğer bir araç da AB'nin üçüncü ülkelerle imzaladığı gümrük birliği anlaşmalarıdır. GB ve AB *Ortak Dış Ticaret Politikası*'na göre malların AB üyeleri arasında serbest dolaşımı ve üçüncü ülkelerle anlaşmalar dahilinde ticareti düzenlenmiştir. Benzer şekilde OTP de tarım sektörü ticaretini kapsamaktadır ve AB OTP ile sektöre yönelik korumacı ve müdahaleci bir politika izlemektedir. AB, son

*Ortak Gümrük Tarifesi: Birliğin üçüncü ülkelere uyguladığı tek gümrük tarifesidir. Tüm üye ülkeler tarafından uygulanan bu tarife, farklı ülke ve ülke gruplarına farklı şekillerde uygulanmaktadır. GB ile Türkiye'nin ortak gümrük tarifesine uyumu amaçlanmıştır (Baltalı, 2016: 14).

yıllarda sektöre yönelik müdahaleci tutumunu azaltsa da sektörde korumacılık devam etmiştir. Tarım sektörü, AB’de korumanın en yüksek olduğu sektördür. 2016 yılında sektörde ortalama tarife oranı % 15 kadardır (AB Komisyonu, 2017).

2.1.1.4. AB’de tarımın ekonomideki yeri

AB’de tarımın GSYH içindeki payı 1970’li yıllarda %10,1, 1980’li yıllarda % 7,4 iken günümüzde % 1,2 seviyesine kadar gerilemiştir. Tarımın GYSH içindeki payı AB ülkeleri arasında farklılık göstermektedir. 2017 yılı verilerine göre tarımın GSYH içindeki payı Romanya’da en yüksek, Belçika’da ise en düşüktür (Eurostat, 2019). AB’de tarımın ekonomi içindeki payı ve tarımsal istihdam oranı sürekli düşmesine rağmen Tablo 20’den de görüldüğü üzere tarımsal harcamalar bütçe içinde yüksek bir paya sahiptir.

Tablo 20. AB Ekonomisinde Tarımın Yeri 2007-2017

Göstergeler	2007	2017
Tarımsal Üretim Değeri (Milyon Euro)	355.810	432.600
Tarımın GSYH İçindeki Payı (%)	1,2	1,2
Tarımsal Harcamalar (Milyon Euro)	52.026	58.600
Tarımın Bütçe İçindeki Payı (%)	43,2	37,1
Tarımsal İstihdam (Milyon)	12,2	9,7
Toplam İstihdam İçinde Tarımın Payı (%)	5,6	4,4
Tarımsal İhracat (Milyar Euro)	78,0	138,0
Tarımsal İhracatın Payı (%)	6,1	7,4
Tarımsal İthalat (Milyar Euro)	78,4	117,4
Tarımsal İthalatın Payı (%)	5,4	6,3

Kaynak: AB Komisyonu (2018); Eurostat (2019)

Tarımsal üretim değeri on yıllık zaman diliminde 355,8 milyar eurodan 432,6 milyar euroya ulaşmıştır. Tarımsal üretiminin önemli bir kısmını ise Fransa, Almanya ve İtalya karşılamıştır. Tarımsal üretimde kendi kendine yeten bir konuma ulaşan AB, bu durumu şüphesiz OTP sayesinde sağlamıştır. Korumacı ve destekleyici bir yapıya sahip olan OTP, tarımda verimlilik artışına bağlı olarak üretimi artırmıştır. Ancak AB,

kırsal kesimin refah seviyesini henüz tam olarak iyileştirememiştir. 2017 yılında kişi başına GSYH 29.983 euro iken kişi başına tarımsal GSYH miktarı 15.433 euro kadardır (Eurostat, 2019).

Tarım sektörü Avrupa bütünleşme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Burada kullanılan en önemli araç ise kuşkusuz OTP'dir. AB, OTP'yi oluşturmasaydı tarım ürünleri fiyatları her ülkede farklı olacak bu durum da ülkeler arasında tarım ürünleri serbest dolaşımını olumsuz etkileyecek ve ekonomik istikrarsızlığa neden olacaktı (Karluk, 2007: 121-123).

2.2. AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM POLİTİKASI

Tarımsal ürünlerin insan yaşamında hayati rol oynaması, nüfusun önemli bir bölümünün tarım sektöründe istihdam edilmesi ve en önemlisi de iklim koşullarına bağlılığı sebebiyle riskli bir yapıya sahip olması nedeniyle tarım sektörü koruma altına alınması gereken bir sektördür (Üzümcü, 2006: 145-146). Bu sebeple ülkelerin tarım politikaları dönemin şartlarına göre sürekli değişiklik göstermektedir. Uzun ve zor bir savaş dönemi AET'nin politikalarında önemli etkilere sahiptir. Savaş dönemlerinde insanların kıtlıkla karşı karşıya kalması, ülkeleri bu alanda düzenleme yapmaya itmiştir. Hatta savaşa dâhil olmayan ülkeler bile kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda AET, savaş yılları ve sonraki dönemlerde kıtlık yaşanmaması, tarımsal nüfusun korunması ve refah seviyesinin iyileştirilmesi ayrıca üye ülkelerin birbirinden farklı tarım politikalarının ortak bir politikada birleştirilmesini sağlamak amacıyla ilk yıllarında OTP'yi oluşturmuştur. Böylece, tarım sektörü az kârlı, daha çok işgücü gerektiren ve iklim koşullarına bağlı olarak riskli bir sektör olmasına karşın insan yaşamı için temel gıda ürünlerini sağlaması açısından AET, ilk ortak politikasını tarım alanında gerçekleştirmiştir (Dura vd., 2015: 397-401; Cengiz, 2018: 23-27).

2.2.1. Ortak Tarım Politikasının Amacı

1962 yılında ortak piyasa düzeninin* sağlanmasıyla OTP ilk kez hayata geçirilmiştir (Akçay, 2012: 319). Destekleyici ve koruyucu bir politika olan OTP ticari, ekonomik ve sosyal hedeflere yöneliktir (Ertuğrul, 2004: 47).

*Ortak Piyasa Düzenleri (OPD'ler): Ortak fiyat sistemine dayanan OPD'ler, tüm üye ülkelerde uygulanan, tarım ürünlerinin üretim ve ticaretini gerçekleştirmek amacıyla oluşturulan düzenlemelerdir (Karluk, 2007: 343).

Roma Anlaşması ile OTP'nin amaçları verimlilik artışı, çiftçi refahının artırılması, tarım ürünleri piyasasında oluşacak fiyat dalgalanmalarının azaltılması ve gıda arzını kontrol altına almak şeklindeyken zamanla değişmiştir. Bu doğrultuda, *Roma Anlaşması*, *Amsterdam Anlaşması* ve *Stresa Konferansı*'nda ortaya konulan OTP'nin amaçları genel olarak şu şekilde sıralanabilir (Karluk, 2007: 339):

- Tarımsal üretimde istikrarın sağlanması,
- Tarımda teknik ilerlemenin sağlanması,
- Tarımsal verimliliğin iyileştirilmesi,
- Üretim faktörlerinin optimum kullanımının sağlanması,
- Pazarda istikrarın sağlanması,
- Tarımın rekabetçi bir yapıya kavuşturulması,
- Tarım sektöründe çalışan nüfusun yaşam standartlarının iyileştirilmesi,
- Tüketicilere uygun fiyatlardan tarımsal ürün sağlanması,
- Ürün arzının kontrol altına alınmasını sağlamak,
- Tarım fiyatlarının kontrol altında tutulmasını sağlamak.

Amaçlarından da anlaşılacağı gibi AB, OTP ile hem iç pazarda istikrarı sağlamak hem de dış pazarda rekabet gücünü artırmaya yönelik uygulamalar yapacağı sinyalini vermiştir. Bu doğrultuda, OTP amaçlarının gerçekleşmesi için ilk yıllardan itibaren pazar birliği, topluluk tercihi ve topluluk mali tercihi ilkeleri benimsenmiştir.

2.2.2. Ortak Tarım Politikasının İlkeleri

Temmuz 1958'de *Stresa Konferansı*'nda OTP ilkeleri *Pazar Birliği*, *Topluluk Tercihi* ve *Topluluk Mali Tercihi* olmak üzere 3 ilke şeklinde belirlenmiştir (Ercan, 2010: 3).

2.2.2.1. Pazar birliği

Pazar birliği ilkesinin amacı üye ülkelerde tarımsal ürünlerin dolaşımının serbestleştirilmesi ve ortak fiyatlarla tek pazarın oluşturulmasıdır. Bunun sağlanması için topluluk içi ticarete gümrük vergisi ve sübvansiyon gibi engeller kaldırılmıştır. Daha önce gümrük birliğiyle uygulanan bu sistem *Pazar Birliği* ile daha da genişletilmiş ve iç pazar güvence altına alınmıştır (Yalova, 2007: 21).

2.2.2.2. Topluluk tercihi

Bu ilkenin amacı birlik içinde üretilen ürünlere öncelik tanınmasıdır. Bunun için de tarım ürünlerinin ithalata karşı korunması gerekmektedir. Yani üye ülke üreticilerine, üçüncü ülke üreticilerine göre öncelik tanınır. Böylece yerli tarım fiyatları dünya tarım piyasalarındaki fiyatlardan korunmuş olacaktır. Birlik üyeleri tarafından üretilen ürünler birlik içinde serbest dolaşırken, üyeler tarafından üretilmeyen ürünler ise üçüncü ülkelerden sağlanmaktadır. Bu ilke ile AB tarım ürünleri ihracatı sübvansiyonlarla desteklenecek, sektör ithalata karşı ise korunacaktır. Böylece AB tarım sektörü dünya tarım fiyatlarındaki dalgalanmadan etkilenmemiş olacaktır (Günaydın, 2010: 96; Yalova, 2007: 21).

2.2.2.3. Topluluk mali tercihi

1962 yılında tarım sektörünü destekleme amacıyla Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu (ATGYF) kurulmuştur. OTP kapsamında yapılan tüm harcamaların üye ülkelerin ortaklaşa üstlenilmesiyle karşılanması amaçlanmıştır. OTP'ye yönelik harcamalar birlik üyeleri tarafından karşılanırken, OTP kapsamında ithalattan alınan vergiler birlik geliri olarak sayılmaktadır (Dura vd., 2015: 400).

OTP'nin kuruluş ilkeleri olarak kabul edilen bu üç ilke reformlar sonucunda önemli oranda değişmiştir. Son dönemdeki küresel değişimler ve Birliğin politikaları sonucu topluluk mali tercihindен sosyal ve ekonomik tercihe, pazar birliği tercihindен küresel pazara ve son olarak topluluk tercihi ilkesinden serbest rekabete doğru dönüşüm yaşanmıştır (Acar ve Aytüre, 2014: 27).

2.2.3. Ortak Tarım Politikasının Finansmanı

Daha önce de bahsedildiği gibi *Roma Anlaşması* doğrultusunda OTP'nin mali işlerinin yürütülmesi amacıyla 1962 tarihinde ATGYF (Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu) kurulmuştur. Bu fon AB bütçesinden karşılanmaktadır. 5 Nisan 1964 tarihinde *Garanti ve Yönverme Bölümü* olarak ikiye ayrılan ATGYF'nin önemli bir kısmını KDV ve gümrük vergileri oluşturmaktadır (AB Komisyonu, 2019).

Garanti Bölümü, iç piyasa müdahalelerine yapılan harcamaları, dış satım para yardımları harcamaları ve telafi edici harcamaları kapsamaktadır. ATGYF'nin % 90'ını kapsayan *Garanti Bölümü*, fiyat ve pazara yönelik zorunlu harcamaları karşılamaktadır. *Yönverme Bölümü* ise, hedeflere yönelik yapılan harcamaları kapsamaktadır. Bu bölüm

ise ATGYF'nin % 10'unu karşılamaktadır (Günaydın, 2010: 149; Dura vd., 2015: 406). Dolayısıyla *Garanti Bölümü*, tarım piyasalarına yönelik düzenleme amacıyla kullanılırken *Yönverme Bölümü* ise tarımsal yapının iyileştirilmesine yöneliktir (Ortaç vd., 2006: 38). ATGYF, 2007 yılından itibaren Avrupa Tarımsal Garanti Fonu ve Kırsal Kalkınma Avrupa Tarım Fonu olarak ikiye ayrılmıştır (Dinler, 2008: 369).

Tablo 21. OTP Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı 1968-2017 (Milyar Euro)

Yıllar	1968	1980	1990	2000	2017
Genel Bütçe	1,5	15,9	44,4	77,9	157,9
OTP Bütçesi	1,3	11,9	28,4	41,8	58,6
%	86,7	74,8	63,9	53,7	37,1

Kaynak: Olcay, 2016: 102; AB Komisyonu (2019)

İlk yıllarda Topluluk bütçesinin yaklaşık % 90'ını oluşturan ATGYF, zamanla azaltılmıştır. 2013 yılında gerçekleştirilen OTP reformuna göre, OTP bütçesinin genel bütçenin % 38'lik kısmını oluşturması öngörülmektedir. Bununla birlikte 2014-2020 yıllarını kapsayan 7 yıllık OTP dönemi sonunda ayrılan bütçenin % 15 azaltılması hedeflenmiştir (AB Konseyi, 2018b). Nitekim 2018 yılında OTP bütçesi 58 milyar euro ile genel bütçenin % 36'lık kısmını karşılamıştır. 58 milyar euronun % 24,4'lük kısmı kırsal kalkınma, % 4,6'lık kısmı pazar desteği ve geriye kalan % 71'lik kısmı da gelir desteğine ayrılmıştır (AB Komisyonu, 2019).

2.2.4. Ortak Tarım Politikası Düzenlemeleri

OTP, kuruluşundan bu yana geçen süre boyunca tarım ürünlerinin rekabet gücünün artırılması, gıda kalitesi ve güvenliğinin sağlanması, tarımsal verimliliğin artırılması, tarımsal kesimin hayat standardının iyileştirilmesi, kırsal kalkınma ve çevre ile ilgili sürekli düzenlemelerden geçmiştir.

OTP'nin kurulduğu ilk yıllardaki politikalar daha çok tarım sektöründeki küçük işletme sayısının azaltılması, tarımda teknoloji kullanımının artırılması, üretim ve verim artışının sağlanması, tarımsal kesimin hayat standartlarını iyileştirmeye yönelik olmuştur. Bu bağlamda ortak piyasa düzenleri ve ortak tarım fiyatları oluşturulmuştur. Ayrıca üreticilere yönelik destekleme ve yardımlar yapılmıştır. Öte yandan yapılan destekleme, yardım ve yatırımlar neticesinde finansal kaynağa gereksinim artmış ve

1962 yılında ATGYF oluşturulmuştur. Üstelik artan üretim ile arz fazlası oluşmuş bu da beraberinde fiyatları aşağı doğru çekerek çiftçi gelirin azalmasına neden olmuştur (Acar ve Bulut, 2010: 6-9). Bu yıllarda oluşan üretim fazlalarının yanında DTÖ görüşmeleri ve genişlemenin getirdiği sorunlar nedeniyle reform ihtiyacı hissedilmiştir. Bunun yanında bütçe harcamaları artmış, yoğun girdi kullanımına bağlı olarak çeşitli çevre sorunları ortaya çıkmış, artan üretim sonucu fiyatlar düşmeye başlamış ve üretici gelirlerinde azalmalar başlamıştır. Uluslararası anlamda ise pazar kapma yarışı bakımından ABD ile rekabet artmıştır. Üstelik Topluluk her genişlediğinde çözmesi gereken sorunlar artmıştır. Tüm bu sorunlar OTP'de reform ihtiyacını gündeme getirmiştir. Yapılan reform çalışmaları dönem dönem başarısızlıkla sonuçlansa da genel olarak hedeflere ulaşılmıştır. Bu reformlarla üye ülkeler zamanla tarımda kendi kendine yeter hale gelmiş, AB özellikle 1980'li yıllardan sonra ithalatçı konumundan ihracatçı konumuna geçmiştir. AB bugün de olduğu gibi tarım sektörüne önemli miktarlarda destekleme yapmıştır. Yapılan reformlarla çiftçiler eğitilmiş, modern çiftlikler kurulmuş, tarımda teknoloji, kaliteli gübre ve tohum kullanımı artmış, tarım sektörü koruma altına alınmış ve verimlilik artırıcı önlemler alınmıştır (Acar ve Aytüre, 2014: 22-24; Dura vd., 2015: 410-418; Cengiz, 2018: 28-29).

Tablo 22'de OTP'nin kuruluşundan günümüze geçirdiği reform süreci verilmiştir.

İlk reform hareketinin en önemli hedefi piyasaların istikrarlı hale getirilmesidir. Buna ek olarak üreticilerin korunması amacıyla üreticilere yönelik gıda arzı güvencesine yönelik tedbirler alınmış ve gelir desteği verilmiştir. Ayrıca verimliliğin artırılmasına yönelik uygulamalar yapılmıştır (Varol, 2003: 3-4). Bu doğrultuda, 1968 yılında *AB Komisyonu'nca* modern tarımın gerçekleşmesine yönelik *Mansholt Planı* hazırlanmıştır. Bu plana göre tarımsal alanın, işletme ölçeğinin ve çiftçiler arası rekabetin artırılması, kullanım hakkının düzenlenmesi ve arz-talep dengesizliğinin giderilmesi gibi hedefler konulmuştur (Cengiz, 2018: 30).

Tablo 22. OTP'nin Geçirdiği Önemli Tarihsel Süreçler

<p>Verimlilik →</p> <p>Rekabetçilik →</p> <p>Sürdürülebilirlik →</p> <p>Politika Etkinliği →</p>	
İlk Yıllar (1960'lı Yıllar)	Gıda Güvencesi Verimliliğin Artırılması Piyasa İstikrarı Gelir Desteği
Kriz Yılları (1980'ler)	Üretim Fazlası Harcamalarda Artış Uluslararası Baskılar Bütçe Dengeleyiciler
1992 Reformu	Müdahalenin Azaltılması Çevre Doğrudan Ödemeler Eşlik Edici Tedbirler
Gündem 2000	Reform Sürecinin Derinleştirilmesi Müdahalenin Azaltılması Rekabetçilik Kırsal Kalkınma ve Çevre
2003 OTP Reformu	Piyasa Merkezilik Tüketici Endişeleri Çiftlik Başına Ödemeler Kırsal Kalkınma ve Çevre
Sağlık Kontrolü 2008	Tek Çiftlik Ödemesinde Değişiklik Ortak Piyasa Düzeninde Değişiklik Kırsal Kalkınmada Yeni Fırsatlar
2013 Uzlaşısı (2014-2020 Reformu)	Yeşil Çiftçilik Uygulamaları Hayvan Refahı Çevre Çiftçiler İçin Daha Adil Destek Sistemi Araştırma ve Bilgi

Kaynak: TOB, 2008: 25; AB Komisyonu (2019)

Mansholt Planı radikal değişiklikler öngördüğü için yumuşatılarak uygulanmıştır. Plan çerçevesinde tarımsal nüfus 1980'e kadar % 21'den % 7,4'e gerilemiştir, yapılan reformlarla tarımsal işletme sayısı 7,3 milyondan 4,9 milyona gerilerken, işletme büyüklüğü ise 12 hektardan 17,5 hektara yükselmiştir. Buna bağlı olarak traktör, biçerdöver sayısı ve kimyasal gübre kullanımının artmasıyla birlikte verim yaklaşık 3 kat artmıştır (Üzümcü, 2006: 152). Bu uygulamalar sonucunda amaçlanan verim ve üretim artışlarına ulaşılmış, Topluluk kendi kendine yeter hale gelmiştir. Ancak plan

çerçevesinde hedeflenen arz-talep dengesizliği giderilememiş aksine artmıştır. Kendi kendine yeter hale gelen Topluluk 1980 sonrası tekrar ürün fazlası vermeye başlamıştır. Ayrıca 1973 yılında Topluluk genişlemiş dolayısıyla yeniden reform ihtiyacı hissedilmiştir. Bu bağlamda reformlardan ilki 1970-1992 yılları arasında sürdürülen ve süt ürünleri sektöründe gerçekleştirilen *ortak sorumluluk vergisi*dir. Süt ve süt ürünlerinde oluşan üretim fazlası ve bu ürünlerin bütçe üzerindeki yükünün hafifletilmek istenmesi sonucu ortak sorumluluk vergisi uygulanmıştır. Bu uygulamada ürün fazlalığı durumunda maliyet üretici üzerinde kalmaktaydı. Ancak üye ülkeler bu uygulamaya razı olmayınca uygulama başarılı olmamıştır (Yalova, 2007: 30; Akder, 2018: 276-277).

1980'li yıllar ile birlikte neoliberal politikalar artmaya başlamış, krizler yaşanmış, AB dış baskılara uğramıştır. Yaşanan bu gelişmeler sonucu stoklar ve harcamalar artmıştır. Reform ihtiyacının en önemli tetikleyicisi ise artan harcamalar olmuştur. Bu durumda OTP'de yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1984 yılında ATGYF Garanti harcamalarının yaklaşık yarısını oluşturan süt sektörü için kota uygulanmaya başlanmış ve başarılı olunmuştur. 1988 yılında ise sığır, dana eti ve tahıl harcamaları artmış ayrıca Portekiz ve İspanya'nın katılımı ile bütçe yükü artmıştır. Ayrıca bu dönemde dünya tarım ürünleri fiyatları düşmüş ve AB ihracat maliyeti de yükselmiştir. Bu doğrultuda, ATGYF *Garanti Bölümü* harcamalarının artış hızının azaltılması ve arz talep dengesinin sağlanmasına yönelik reformlar uygulanmıştır. Reformlarla harcamaların bütçe üzerindeki yükü önemli derecede azaltılmış ancak stok fazlaları engellenememiştir (Varol, 2003: 3-4).

1980'li yıllardan sonra ise OTP'nin ilk yıllarındaki koşullar değişmiş dolayısıyla tekrar reform ihtiyacı hissedilmiştir. Bu dönemden sonra neoliberal politikalar ile sermaye hareketi hızlanmış ve rekabet önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Bu yıllarda OTP'nin ilk yıllardaki politikalarının değiştirilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Daha önceki yıllarda olduğu gibi Topluluk ürün fazlası vermiş, ayrıca bütçe harcamaları giderek artmıştır. Bu bağlamda, *Garanti Eşiği* uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulamayla maksimum üretim eşiği saptanmış, bu eşiğin aşılması halinde hedef ve müdahale fiyatları belirlenmiş ya da üreticilerin fazla ürün stoklamaları ve masraflarına üretim vergisiyle katılmalarına olanak sağlanmıştır (Yalova, 2007: 30). *Garanti Eşiği* uygulaması ile belirlenen hedefi aşan üretimin kontrolü için desteklemeler azaltılarak denge sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece hem arz-talep dengesi sağlanmaya çalışılmış hem de OTP'nin bütçe yükü hafifletilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca, Topluluk 1984 yılında *Fontainebleau Zirvesi*'nde OTP'de yeni bir reform

yapılması gerektiğini ortaya koymuştur. 1985 yılında düzenlenen reformları içeren *Yeşil Kitap (Green Paper)* Komisyon tarafından Konsey'e sunulmuştur. *Yeşil Kitap*'ta öngörülen düzenlemeler ise şöyle sıralanabilir (Günaydın, 2010: 104):

- İlkel tarım yerine modern tarım tekniklerinin kullanılması,
- Ekim alanlarının iyileştirilmesi,
- Belirli bazı ürünlerin ekim alanlarının nadasa bırakılması,
- Ürün fazlalığının kontrol altına alınması,
- Fiyat politikasının piyasaya uyumlu hale getirilmesi,
- Küçük üreticilere doğrudan yardım yapılması,
- Küçük üreticilerin üretim vergisinden muaf tutulması,
- Kooperatif ve üreticilerin gelir kayıplarının karşılanması,
- Kırsal kalkınma ve çevre politikalarının genişletilmesi.

Yapılan reformlara rağmen OTP'nin finansman yükü artışı devam etmiş, tarımsal üretim yüksek fiyatlar nedeniyle artmış ve bazı üye ülkelerin Topluluk üzerindeki yükleri artmaya başlamıştır (Dinler, 2008: 371). Yapılan reformlardan istediği sonuçları alamayan Topluluğun sorunları gittikçe ağırlaşmaya başlamıştır. Ayrıca Topluluk, tarım ürünleri ithalatında koruyucu ve ihracatında ise destekleyici politikalar izlemesi nedeniyle bu dönemde GATT görüşmeleri konusunda dikkatli davranmak zorunda kalmıştır. Öte yandan, GATT görüşmeleri tarım ürünlerinin yanında sanayi ürünleri ile ilgili olduğundan AB üyelerinden Almanya gibi ülkelerin reform beklentisi doğmuştur (Akder, 2018: 279-280). Bunların yanında, AB tarım ticaretinde giderek güç kazanmış bu da diğer ülkelerin tepkisine yol açmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak yapılacak olan yeni reformda dış etkenler de oldukça etkili olmuştur. AB ve ABD'nin korumacı politikaları sonucunda tarım ürünleri açısından diğer ülkeler rekabette güç kaybetmiş ve durum UT görüşmelerinde ulusal tarım politikalarının GATT'a uyumu açısından tartışma konusu olmuştur (Baş, 2004: 11-12). Bu durum karşısında tarım ürünlerinin piyasaya girişlerinin kolaylaştırılması için ortak kurallar benimsenmiştir.

1980'li yılların sonlarına doğru bütçe yükü önemli bir sorun haline gelmiştir. Nitekim bu dönemde bütçenin % 70'i OTP'ye ayrılmıştır. Ayrıca, Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in üyeliği ile harcamalar artmış bütçe gelirlerindeki artış hızı ise düşmüştür. Bu bağlamda, bütçe gelirlerinin artırılması için katma değer vergisinden ilk başta % 1 daha sonra da % 1,4'lük payın bütçeye aktarılması kararlaştırılmış böylece OTP harcamalarına tüketicilerin yanında vergi mükellefleri de katılmıştır. Bu durum da 1988 bütçe reformunun yolunu açmış ve üye ülkeler artık milli gelirlerinin en fazla % 1,15'ini

ortak bütçeye aktarmıştır. Ayrıca harcamaların 5'er yıllık planlanan bütçeye göre yapılması planlanmıştır (Akder, 2018: 277-278).

1980'li yıllardaki politikaların olumlu yanları olmakla birlikte istenilen başarının elde edilememesi ve dış baskılar üzerine 1991 yılında Komisyon tarafından yeni bir reform paketi kabul edilmiştir. Bu reformlar *Mac Sharry* ya da *1992 Reformları* diye anılır. Bu dönem GATT ve UT görüşmelerinin yapıldığı döneme denk gelir. Ayrıca bu dönemde özellikle ABD dünya piyasasındaki fiyat düşüşü ve talep yetersizliğinin sorumlusu olarak OTP'yi görmüştür. Baskı altına giren AB, OTP'de köklü bir reform ihtiyacı hissetmiştir. Sonuç olarak *Mac Sharry* reform paketi hazırlanmıştır. Böylece müdahale fiyatları ve *Doğrudan Gelir Sistemi* kullanılmıştır. Ayrıca çevreye verilen önem artmış ve üreticilere yönelik yeni düzenlemelere gidilmiştir (TOB, 2008: 25; Cengiz, 2018: 47-50).

Mac Sharry reformu OTP'nin üçüncü ilkesi olan Topluluk mali tercihi ilkesini esnettiğinden yenilik getiren bir reform olarak kabul edilir. Nitekim gelir dağılımını sağlamak amacıyla ihtiyacı olanı destekleme mantığı kurulmuştur. Reform ile birlikte DGD'nin yükü tüketici ve vergi mükellefleri üzerinde dağıtmaya başlanmıştır. Ayrıca reformla OTP'nin de yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. Bazı tarım ürünlerinin destekleme miktarında indirimle gidilmiş, sektördeki gelir dağılımı düzeltilmeye çalışılmış, harcamalar, ekim alanı ve üretim kontrol altına alınmış, tarım ürünleri fiyatları ile dünya fiyatları arasındaki fark azaltılarak rekabet gücü artırılmıştır. Böylece UT görüşmelerine yönelik sorunlar da çözülmüştür. Fiyat düşüşleri ise telafi ödemeleri ile giderilmeye çalışılmıştır. *Mac Sharry* reformu yenilikleri ile OTP'nin uluslar arası anlaşmalara uyumu hızlanmıştır. Nitekim AB, 1995 yılında DTÖ *Tarım Anlaşmasını* imzalamış ve uyum taahhüdünde bulunmuştur (Akder, 2018: 280-281).

AB'nin bu reformları yapmasındaki dış sebepler daha önce de bahsedildiği gibi GATT ve UT görüşmeleridir. Bu reformlarla küresel anlamda rekabette söz sahibi olmayı amaçlayan AB, OTP'de yeni politikalar benimsemiştir. *Mac Sharry* reformu ile tıkanan UT Görüşmeleri daha sonra tekrar başlamış ve Nisan 1994'te sona ermiştir. Bundan sonra GATT'ın yerini DTÖ almıştır. DTÖ, *Tarım Anlaşması* ile tarıma yönelik çeşitli uygulamalar getirmiştir. Buna göre ülkeler tarımsal dış ticaretlerinde anlaşmaya göre hareket edecektir. AB de bu anlaşmada yer aldığından OTP kapsamında uyguladığı bazı politikalarda değişikliğe gitmiştir. DTÖ kapsamındaki *Tarım Anlaşması*'na göre tarife ve engellemeler gümrük tarifesine dönüştürülecek, ülkeler arasında haksız rekabete sebep olan sübvansiyonlar sınırlandırılacaktır ve bu iki

önlemin oluşabilmesi için iç piyasada düzenlemeler yapılacaktır (Baş, 2004: 13).

1990'lı yıllarla birlikte küresel koşullara ayak uydurmaya gereksinim duyan AB bu bağlamda önemli politikalar gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda topluluk üçüncü ülkelerle anlaşmalar imzalamaya başlamıştır. Ayrıca, 1997 yılında gerçekleştirilen *Lüksemburg Zirvesi* ile 10 Merkez ve Doğu Avrupa Ülkesi (MDAÜ) AB'ye aday üye statüsüne geçmiştir (Yalova, 2007: 35). Bu ülkelerin ekonomilerindeki tarım sektörünün payı AB ülkelerine göre oldukça yüksektir. Ayrıca tarım sektörü bakımından aralarında önemli farklar bulunmaktadır. Birlik, 1999'da yapılması planlanan DTÖ müzakereleri, yeni üyelerin katılacak olması, çevre sorunlarının artması, deli dana ve şap hastalıklarının sebep olduğu sorunlar nedeniyle tekrar reform ihtiyacı hissetmiştir. Bu amaçla AB OTP'de *Mac Sharry* reformları devamı olarak birkaç reform yapmıştır (Yalova, 2007: 35; Gürlük ve Turan, 2013: 69).

Topluluğa 10 yeni üyenin katılımı, DTÖ dokuzuncu turuna yönelik hazırlıklar, OTP harcamalarının bütçe üzerindeki baskısı ve gıda güvenliği gibi sorunları ve çözüm önerilerini içeren *Gündem 2000* raporu 1995 yılında Madrid Zirvesi'nde oluşturulmuştur (Eraktan ve Ören, 2005: 3). *Mac Sharry* reformunun devamı olarak nitelenen *Gündem 2000* raporunda, tarım alanındaki iç ve dış sorunlar saptanmış ve bu bağlamda çözüm önerileri belirtilmiştir. Böylece, küresel anlamda daha rekabetçi bir güç olma, tarım fiyatları ve tarıma yapılan harcamalar konusunda görüşler sunulmuş ve radikal kararlar alınmıştır. *Gündem 2000* raporunun OTP ile ilgili başlıkları ise şöyle sıralanabilir (Günaydın, 2010: 115-119; Dura vd., 2015: 414):

- Üretici kayıplarının önlenmesiyle iç ve dış piyasada rekabet gücünün artırılması: Bu amaçla destekleme fiyatlarının 2001-2006 yılları arasında, tahılda % 15-20 ve sütte % 10-15 oranlarında düşürülmesi amaçlanmıştır.
- Ürün güvenliği ve kalite konularına önem verilmesi: Buna göre tarımsal üretim, hayvan sağlığı, çevre ve kırsal kalkınma konularında standartlara uyulması için yaptırımlar yapılmıştır.
- Tarımda çalışan kesimin yaşam standartlarının iyileştirilmesi: Doğrudan yardım ödemeleri yapılmış ve tarımda çalışan kesimin yaşam standartları zamanla iyileştirilmiştir.
- OTP kapsamına çevre ve kırsal kalkınma konularının eklenmesi: Bununla üye ülkelerin çevre konusunda daha hassas davranmaları, kırsal kalkınma, çevre uygulamaları ve doğrudan ödemelerin çevre ile uyumlu olması sağlanmıştır.
- AB'yi dünya rekabetinde güçlendirmek: Serbest ticaret uygulamalarıyla hem

yeni üye ülkelerin uyum sorunu çözülmüş hem de DTÖ ile yapılan *İleri Tarım Müzakereleri* için uyum sağlanmıştır.

- OTP'nin basitleştirilmesi: AB müktesebatının yaklaşık yarısını oluşturan OTP, oldukça karışık bir yapıdadır. Bunun çözülmesi amacıyla mevzuatın basitleştirilmesi hedeflenmiştir.

1999 yılında kabul edilen *Gündem 2000* raporu özellikle üreticilere yeni yükümlülükler getirmiştir. Bu rapora göre üreticilerin doğrudan ödemelerden faydalanabilmesi için çeşitli kriterlere sahip olması gerekli görülmüştür. Bu kriterler OTP'nin çevre korumayla bütünleştirilmesi amacıyla genel olarak çevre ile ilgili olmuştur ve bu kriterlere uyulmaması halinde üreticiler doğrudan ödemelerin sadece bir kısmından faydalanabilecektir. Ayrıca kırsal kalkınma konusuna da önem verilmiş, finansmanın sağlanması amacıyla ATGYF Garanti Bölümü'nden finanse edilen *Tarım ve Kırsal Kalkınma Alanında Özel Katılım Programı (SAPARD)* oluşturulmuştur (Baş, 2004: 16). *Gündem 2000* reformları ilk başlarda *Mac Sharry* reformları niteliğinde olmasına rağmen daha sonra değişiklikler yapılmıştır. Ancak bu değişiklikler gerçekleştirilememiş fakat 2003 yılında yapılan OTP reformunun ana hatlarını belirlemiştir.

Gündem 2000 raporuna ek olarak 26 Haziran 2003'te Lüksemburg'da yeni bir reform yapılması kararlaştırılmıştır. Tarım harcamalarının bütçe üzerindeki yükünü hafifletmeyi amaçlayan bu reform 2004 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. *Gündem 2000*'in amaçları doğrultusunda hazırlanan öneriler şu şekilde olmuştur (Baş, 2004: 19-33; Dinler, 2008: 372; Günaydın, 2010: 122-123):

- a. *Tek Ödeme Planı (Basitleştirme)*: 1 Ocak 2005 tarihinde yürürlüğe giren bu plan *Doğrudan Gelir Desteği*'nin yerini almıştır. Planın amacı üretim fazlasının önüne geçmek ve daha kazançlı olan ürün üretiminin artırılmasıdır. Üye ülkeler 2007 yılına kadar bu sisteme geçmiş ve sistemi uygulamaya başlamışlardır. Bu plana göre üretilen ürünle verilen destek bağlantılı olmayacaktır. Ancak piyasalarda istikrarın bozulduğu dönemlerde üye ülkeler çiftçilerine verdikleri ödemelerin bir kısmını üretimle ilişkilendirebilecektir.

Tek Ödeme Planı'na göre piyasa istikrarının bozulduğu dönemlerde üye ülkeler:

- Ekilebilir alan ödemelerinin % 25'ini,
- Tohumlara yapılan doğrudan ödemeleri,
- Keçi ve koyun primlerinin % 50'sini,

- Süt ineği priminin tamamı ve kesim priminin % 40'ını, üretimle ilişkilendirebilecek ve bu doğrultuda hareket edebilecektir.
- b. *Zorunlu Çapraz Uyum*: Bu ilkenin uygulanması *Gündem 2000* raporunda üye devletlere bırakılmışken bu reformla birlikte zorunlu hale getirilmiştir. *Zorunlu Çapraz Uyum* ilkesine göre gıda güvenliği, hayvan sağlığı ve çevre konularında Avrupa standartlarına uymayan üreticiler doğrudan ödemelerin ancak bir kısmını alabilecektir. *Zorunlu Çapraz Uyum* ilkesinin amacı üreticilerin standartlara uygun üretim yapmasını sağlamak ve bu yolla verimliliğin artırılmasıdır. Bu uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için *Çiftlik Danışma Sistemi* (ÇDS) oluşturulmuştur. Bu ilke 2006 yılına kadar gönüllü iken 2007 yılında zorunlu hale getirilmiştir.
- c. *Arazi Kullanımı ve Üretim Dışı Bırakılan Alanlar*: 1992 yılında yürürlüğe konulan *Ekilebilir Alan Ödemeleri Planı*'na göre üreticiler topraklarının bir bölümünü üretim dışı bırakmak zorunda kalmıştır. Üretim dışı bırakılan alan oranı 2000/2001-2006/2007 yılları arasında % 10 olarak belirlenmiş ve bu alanların üretim dışı bırakılmasına karşılık çiftçiler bölgelere göre farklılık gösteren oranlarda ödeme almıştır. *2003 Reformu*yla birlikte % 10'luk alan korunmuş ve ödemelerde üretim dışı bırakılan alan esas alınmıştır.
- d. *Farklı Ürünlere Uygulanan Piyasa ve Fiyat Politikaları*: *2003 Reformu* farklı ürün ve ürün gruplarına farklı fiyat ve destekleme uygulamaları öngörmüştür. Bu ürünler süt ve süt ürünleri, tahıl, proteinli ürünler, pirinç, kabuklu yemişler, enerji bitkileri, patates nişastası, kuru yem şeklindedir. İlk etapta dahil edilmeyen tütün, pamuk, zeytinyağı ve şerbetçi otu 22 Nisan 2004'te Bakanlar Konseyi tarafından kabul edilmiş ve *Tek Ödeme Planı* kapsamına alınmıştır.
- e. *Modülasyon ve Finansal Disiplin*: Kırsal kalkınmaya kaynak aktarımının artırılması amacıyla büyük tarım arazilerine yapılan doğrudan ödemeler azaltılacaktır. Bu uygulamaya *Modülasyon* denilmektedir. Uygulamaya göre büyük tarım arazileri için yapılan DGD oranları 2005'de % 3, 2006'da % 4 ve 2007-2013 arasında % 5 azaltılacaktır. Bu uygulamayla kırsal kalkınma için aktarılacak miktar yıllık 1,2 milyon euro olarak hedeflenmiştir.
- f. *Tarım Sektöründe Devlet Yardımları*: 2003 OTP Reformu kapsamında, çıkarılan bir tüzükle, tarım sektöründeki işletmelere verilmekte olan devlet yardımlarına yönelik blok bir muafiyet sistemi getirilmiştir. Bu tüzükteki uygulamalarla devlet yardımı uygulamalarının hızlandırılması, çevre, hayvan refahı ve hijyen standartlarına ilişkin programların desteklenmesi amaçlanmıştır. Buna göre

çevre ya da hayvan refahına yönelik yapılan yardımların % 75'lik kısmı, Komisyon önceden bilgilendirilmeden yapılabilecektir.

- g. *Güçlendirilmiş Kırsal Kalkınma Politikaları*: Bu politikalar gıda kalitesi, kırsal kalkınma, standartların yakalanması, yeni çiftçilerin desteklenmesi, hayvan refahı, çiftlik danışma hizmetleri, orman önlemleri ve *Natura 2000** uygulamalarını kapsamaktadır.

Diğerlerine göre daha kapsamlı olan ve 2004 yılında uygulamaya konulan 2003 *OTP Reformu*'nda piyasa önemine vurgu yapılmış, üreticilere verilen desteklemelerde değişiklikler yapılmış, artan tüketici endişelerine, kırsal ve çevre konularına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 2003 yılında yapılan kapsamlı reformlara ilaveten OTP, *Tek Çiftlik Ödeme Sistemi, Ortak Piyasa Düzeni ve Kırsal Kalkınma alanlarında Sağlık Denetimi 2008* adıyla bir düzenlemeye ihtiyaç duymuştur. Düzenlemenin amacı OTP'nin ileriki yıllarda gerçekleşecek olan genişleme ve dünya konjonktüründeki gelişmelere uygunluğunun denetlenmesidir (TOB, 2008: 26-28; Günaydın, 2010: 130; AB Komisyonu, 2019).

1990 ve 2000'li yıllarda OTP'de yapılan reformlar yetersiz kalmış ancak AB tarım sektöründe önemli yapısal değişikliklere neden olmuştur. Stok fazlaları kontrol altına alınmış, rekabet gücü artmış, kırsal kalkınmada ilerleme kaydedilmiş ve daha sürdürülebilir çiftlik yöntemleri geliştirilmiştir (Çalışkan, 2011).

2013 yılında doğal kaynakların sürdürülebilirliğinin artırılması, iklim değişikliği, gıda güvenliği, küreselleşme ile artan rekabet ve kırsal kalkınma gibi nedenlerle OTP'de reform yapılmıştır. Böylece 1990'larda başlayan sürecin devamı olan ve 2014-2020 yıllarını kapsayacak olan yeni OTP dönemi politikaları belirlenmiştir. Bütçe görüşmeleri ile aynı dönemde yapılan OTP reform görüşmelerinin asıl amacı OTP'yi daha bütüncül bir yapıya kavuşturmadır. Doğrudan ödemeler, üretimden bağımsız destek anlayışından hedeflenmiş destek anlayışına göre yapılmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda doğrudan ödemeler yedi bileşenden oluşmuştur (Akder, 2018: 288-292):

- a. *Temel Ödeme*: Daha önce uygulanan tek ödeme sisteminin yeni adıdır. Tek ödeme sisteminden faydalanan ülkelerin 2020'ye kadar aynı sistemden faydalanma hakkı vardır. Yeni uygulama ile desteklenen ürünlerin kapsamı da genişletilmiştir.

*Natura 2000: Doğal yaşam alanları ve canlı türlerini koruma altına almak için AB tarafından oluşturulan sistemdir.

- b. *Genç Çiftçilere Yönelik Ödeme*: Yapılması zorunlu olan bu ödemeler toplam ödemelerin % 2'si kadar olabilir ve koşulları yerine getiren genç çiftçilere yapılmaktadır.
- c. *Yeşillenme*: Bu sistemle, iklim ve çevreye faydalı uygulamalar için ödeme yapılması planlanmıştır. Bu doğrultuda doğrudan ödemelerin % 30'u bu alana ayrılmıştır.
- d. *Üretime Bağlı Destek*: Buna göre her ülke destek kaynaklarının % 8'ini özel üretim ya da özgün bir tarım için ayırabilir.
- e. *Küçük Çiftçi Destekleri*: Buradaki amaç bürokratik işlemleri azaltarak süreci hızlandırmaktır. Hem üye ülke hem de çiftçi için gönüllü olan bir uygulamadır.
- f. *Doğal Kısıtlar Altındaki Alanlara Yapılan Ödeme*: Kırsal kalkınma çerçevesinde doğal kısıtlar altında kalan alanlar için verilen ödemedir. Zorunlu olmayan bu ödemenin amacı kırsal gelişmenin sağlanmasıdır.
- g. *Yeniden Dağıtım Ödemesi*: Zorunlu olmayan bu ödemenin amacı desteklerin bir kısmının büyük işletmelerden küçük işletmelere aktarılmasıdır.

Bunlardan ilk üçü zorunlu uygulanıyorken diğer dördü ise isteğe bağlı uygulanmaktadır. Bu şekilde OTP'nin daha esnek hale getirildiği söylenebilir. Eskiden her üye OTP'ye tam olarak uymak zorunda iken, yeni reformla birlikte üyelere kendilerine uygun şekilde seçim yapma hakkı getirilmiştir (Akder, 2018: 286).

2014-2020 OTP reformu bugün halen uygulanmaktadır. Reformla birlikte getirilen esneklik ve yeniden dağıtım uygulamaları ise geçen zaman içinde kimi kesimlerce eleştirilmiştir. Üreticiler desteklemelerde uzun süren bürokratik işlerden şikâyet ederken, çevreciler ise reformun beklenen etkileri oluşturmadığı görüşündedir. Üstelik üye ülkeler arasındaki gelir dağılımında da henüz adalet sağlanamamıştır. Bu doğrultuda, daha basit, bütüncül ve modern bir OTP'ye yönelik reform arayışları hissedilmiştir (Akder, 2018: 295-296). Sonuç olarak, 1 Haziran 2018 tarihinde Avrupa Komisyonu, tarım sektörünün geleceğine yönelik daha esnek bir politika uygulayacağını sinyali vermiştir. Buna göre OTP'nin amaçları şu şekilde belirlenmiştir (AB Komisyonu, 2019):

- Çiftçi gelirinde daha adil gelir sağlama,
- Sektördeki rekabeti artırmak,
- Arz-talep dengesini dengelemek,

- Biyolojik çeşitliliği korumak,
- Gıda güvenliğini sağlamak.

AB politikaları içinde önemli bir yere sahip olan OTP, koruyucu ve destekleyici bir politika olduğundan görüldüğü gibi sürekli düzenlemelerden geçmiştir. Bunların sonucunda, OTP hedeflenen amaçlarına büyük ölçüde ulaşmıştır. Bunlardan bazıları; teknolojik gelişmeyle tarımsal verimliliğin ve üretimin artırılması, tarımsal ürün bakımından kendine yeterli hale gelme, tarımda çalışan sayısının azaltılıp tarım sektöründe çalışan kesimin hayat standardının iyileştirilmesi, tarım ürün arzının kontrol altına alınması, tarım ürünleri piyasasında istikrarın sağlanması, tarımsal işletme yapılarının iyileştirilmesi şeklinde sıralanabilir (Ertuğrul, 2004: 47).

2.3. TÜRKİYE'NİN ORTAK TARIM POLİTİKASINA UYUMU

1964 yılında başlayan Türkiye-AB ilişkileri 2005 yılında başlayan müzakere süreci ile devam etmektedir. Süreç içinde diğer alanlarda olduğu gibi tarım alanında da uyum çalışmaları yürütülmektedir. Uyum amaçlanan asıl konular ise mevzuat, idari yapılanma, ortak piyasa düzeni, kırsal kalkınma, tarım istatistikleri veri tabanı, tarımsal örgütlenme, kalite ve organik tarım şeklindedir. Ancak, Türkiye ve AB tarım sektörlerindeki farklılık uyum sürecini zorlamaktadır (Tunçsiper vd., 2008: 10).

Süreç içinde AB mevzuatlarına uyum amacıyla 12 kanun* yürürlüğe konulmuştur. Ayrıca idari yapılanmada da düzenlemeler yapılmış bu konularda AB'den teknik ve mali yardım alınmıştır. Ortak piyasa düzenine uyum amacıyla tarımsal ürün ve ürün grupları için alt çalışma grupları oluşturulup AB uyumlu sınıflandırma ve standartlar tespit edilmiştir. Kırsal kalkınma uyumu çalışmaları ise IPARD Ajansı ile yürütülmüştür. Ayrıca ÇKS (Çiftçi Kayıt Sistemi) ile sağlıklı bilgiye ulaşma olanağı doğmuş tarım istatistikleri disipline edilmiştir. Kalite politikası açısından ise Türkiye'de son yıllarda coğrafi işaret başvurularında artış yaşanmıştır. Öte yandan 1980 sonrası Avrupalıların talebi ile organik tarım üretim ve ticareti artmıştır. Dolayısıyla gün geçtikçe organik tarım ve hayvancılık ürünleri artmıştır (TOB, 2008: 73-75). Ancak gerçekleşen

*Organik Tarım Kanunu, Tarımsal Üretici Birlikleri Kanunu, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Kanunu'da Değişiklik Yapan Kanun, Gıda Kanunu, Bitki Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun, Tarım Ürünleri Lisanslı Depoculuk Kanunu, Tarım Sigortaları Kanunu, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, Tarım Kanunu, Tohumculuk Kanunu, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kanunu, T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatifleri Tarafından Kullanılan Grup Kredilerinden Doğan Kefaletin Sona Erdirilmesi Hakkında Kanun (TOB, 2008: 73-74).

uyum çalışmalarında yeterli ilerleme sağlanamamış dolayısıyla Türkiye-AB tarım politikaları uyumu tam olarak sağlanamamıştır.

2005 yılında başlayan müzakere sürecinde belirtilen 35 fasıl açılıp kapanmaktadır. 35 fasıldan oluşan müzakere sürecinin 3 faslı tarım ile ilgilidir. Bu üç fasıl: a) Tarım ve Kırsal Kalkınma, b) Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı ve son olarak c) Balıkçılık başlıklı fasıllardır. Türkiye için en önemli fasıl olan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslında sektördeki destekler, dış ticaretteki kısıtlamalar ve kırsal kesim gelir düzeyine yönelik konular yer almaktadır (AB Başkanlığı, 2019a).

Müzakere sürecinin ilk aşaması olan tarama süreci 20 Ekim 2005 tarihinde başlayıp 13 Ekim 2006 tarihinde bitmiştir. Bu süreçte AB müktesebatı hakkında bilgi verilip aday ülke müktesebatı arasındaki farklar ortaya konulmakta, uyum sürecinin takvimi ve muhtemel sorunlar belirlenmektedir. Bu doğrultuda, her bir fasılın tarama süreci bittikten sonra komisyon tarafından rapor yayımlanmaktadır. OTP ile ilgili her üç fasılın raporlarında sektörün OTP ile entegrasyonun önemi belirtilmiş, AB üyeliği için entegrasyonun gerçekleşmesi gerektiği ancak uyum sürecinde katılım hazırlığının düşük kaldığı belirtilmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye-AB tarım sektörleri arasındaki farklar da dikkate alındığında sürecin zaman alacağı görülmektedir (AB Başkanlığı, 2019a).

Tarama sürecinden sonraki dönemde müzakereler açılmaya başlanmıştır. Bu dönem içinde toplam 35 fasılın 16'sı müzakereye açılmış 8 fasıl ise askıya alınmıştır. Askıya alınan fasıllar arasında tarama raporu onaylanıp resmi olarak açılış kriterleri belirlenen Gümrük Birliği faslı ve Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı ve tarama sürecinde onaylanmayan Balıkçılık faslı yer almaktadır. Müzakerelere açılan tarımla ilgili tek fasıl olan Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı fasılının müzakereleri 2010 yılında açılmıştır. Açılış kriterleri; AB gıda, yem ve veterinerlik mevzuatının kabul edilip ulusal mevzuata aktarılmasına yönelik Avrupa Komisyonu'na stratejinin sunulması, hayvancılık sektöründe kayıt sisteminin uygulanmaya başlanmasının ortaya konulması ve gıda işletmelerinin AB'ye uygun sınıflandırılmasının Avrupa Komisyonu'na sunulması şeklindedir (İKV, 2019).

Müzakere döneminde, Türkiye üyeliği ile OTP'nin bütçe üzerindeki yükünün artacağı dolayısıyla üye ülkelerin katılım paylarının artacağı beklentisi tartışma konusu olmuştur. Özellikle, Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı destekleme, gelir düzeyi ve kırsal kalkınmaya yönelik konuları ilgilendirdiğinden OTP bütçesindeki payı yüksektir. Bu sebeple, bu fasılın müzakere sürecinde en son döneme bırakılacağı beklenmektedir.

Nitekim tarama raporu kabul edilip açılış kriterlerinin belirlendiği Tarım ve Kırsal Kalkınma faslı, Fransa'nın etkisi ile askıya alınmıştır (Sağlık, 2010: 30-31; İKV, 2019).

Türkiye'de uygulanan prim desteği ve KİT'lerin rolü AB tarafından en çok eleştirilen konuların başında gelmektedir. Açılış müzakereleri ile oluşturulacak strateji OTP'ye uyum aşamasını belirleyecektir. Bu bağlamda, uyumun gerçekleşmesi ya da yakınlaşmanın sağlanması üyelik ile oluşacak etkilerin azaltılmasına yardımcı olacaktır. Ayrıca müzakere sürecindeki 35 faslın biri Gümrük Birliğine ayrılmış olup mal giriş çıkışındaki kontrol ve düzenlemeler içermektedir. Bu faslın tarama raporunda 1996 yılından sonra Türkiye'nin GB alanındaki kriterleri büyük oranda kabul ettiği ve uyguladığı belirtilmiştir. Türkiye'nin uyum sürecinde bu alanda zorlanmayacağı belirtilmiştir ancak daha sonraki dönemde bu fasıl da askıya alınan 8 fasıldan biri olmuştur. Müzakere süreci devam eden Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı faslına paralel çiftlik ve gıda işletmelerin yeniden yapılandırılması için önlemlerin alınması gerekmektedir. Ayrıca, üyelik müzakerelerin ne zaman tamamlanıp Türkiye'nin üyeliğinin gerçekleşeceği tarih belli değildir. Bu durumda sürekli reform geçiren OTP'nin gelecekte hangi politikaları belirleyeceği kesin değildir. Bu sebeple, Türkiye'nin üyeliğinin OTP'ye etkileri öngörülememektedir ancak tarım ürünleri ticaretinde ikili arasında gerçekleşen ticaretin artacağı açıktır. Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı faslı üyelik öncesi dönemde bile ikili arasındaki tarımsal dış ticareti etkileyen önemli bir fasıldır. AB için istisna kabul edilmeyen bu fasıl kriterlerinin gerçekleştirilmesi hem AB ile hem de diğer ülkeler ile yapılan tarımsal dış ticarete önemli etkilerde bulunacaktır. Bu durumda, Türkiye'nin bitkisel-hayvansal ve gıda işletmelerindeki yapısal sorunları çözüp daha modern bir yapıya kavuşturması önemlidir. Öte yandan, AB standartlarına göre üretim yapmak zorunda olan işletmelerin maliyeti artacağından bu işletmelere destek sağlanmalıdır (Sağlık, 2010: 30-31).

AB, kuruluşundan beri üye ülkelere olduğu gibi hem aday ülkelere hem de üçüncü ülkelere anlaşmalar temelinde çeşitli mali yardımlarda bulunmuştur. Aday ülkelere yapılan mali yardımın temel amacı bu ülkelerin AB'ye uyumunu sağlamaktır (Albayrak, 2017: 235). Türkiye'ye de bu doğrultuda çeşitli kaynaklar aktarılmakta ve belirlenen alanlarda çeşitli düzenlemeler yapması beklenmektedir. Bu alanlardan biri de tarım sektörüdür. Türkiye tarım sektörünün OTP'ye uyumu hedeflenmiştir (Uğur, 2007: 106). OTP uyumu sağlamalıdır, aksi takdirde, Türkiye özellikle hayvancılık ve hatta birçok üstün olduğu tarımsal ürünlerin üretiminde topluluk ile rekabet edemeyecek durumda olacaktır. Ayrıca birçok stratejik üründe dışa bağımlı hale gelebilecektir. Daha

önce de bahsedildiği gibi yeni üye olan ülkelerin üyelikleri ile yeni pazarlar oluşurken bu üyelerin topluluğun diğer üyeleri ile rekabet etmeleri gerekmektedir. Bu sebeple, verimlilik artışı yanında kalitenin iyileştirilmesi, maliyetlerin düşürülmesi ve fiyatların AB ortalamasına yaklaştırılıp sektörün rekabet gücü artırılmalıdır. Ayrıca, bitki ve hayvan sağlığı şartları da iyileştirilmeli AB standartları yakalanmalıdır. Bu doğrultuda, organik tarım ve iyi tarım uygulamaları yaygınlaştırılmalı, sertifikalı üretime geçilmeli, kontrol sistemleri, Ar-Ge yatırımları ve eğitim-yayım hizmetleri desteklenmelidir. Sektörde kullanılan teknik ve teknolojiler geliştirilmeli, sözleşmeli üretim modeli ve işleme-ambalaj sanayi desteklenmelidir. Üstelik uyum sürecinde tarımsal ürünlerin işlenip pazarlanmasında da AB standartları uygulanmalıdır (Varol, 2003: 12-13).

Türkiye, AB ile karşılaştırıldığında tarımsal potansiyeli fazla ancak çiftçi sayısındaki fazlalık ve sektördeki verim düşüklüğü gibi sebeplerle AB'ye üye olması halinde AB bütçesinden yüksek miktarda yardım alabilecek konumdadır. Ancak mevcut farklılıklar ve üyeliğin AB üzerindeki yüksek maliyeti sebebiyle Türkiye tarım politikasının OTP'ye uyumu zaman alacaktır (Acar ve Aytüre, 2014: 217). Oluşturulduğu dönemden günümüze sürekli reform geçiren OTP, sürekli bir değişim içindedir. Dolayısıyla bu durum hem üye ülkeleri hem aday ülkeleri hem de üçüncü ülkeleri etkilemektedir. Sonuç olarak müzakere süreci süren Türkiye'nin OTP'ye uyumunun zaman alacağı görülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye tarım sektörü yapısının iyileştirilip OTP standartlarına uygun hale getirilmelidir. Özetle, OTP'nin mevcut ve gelecekteki durumu dikkate alındığında OTP ile ilgili açılan fasıl müzakerelerin zorlu geçeceği görülmektedir.

Eraktan ve Ören (2005)'e göre, AB'nin son üye ülkeler için uyguladığı strateji değişikliğine benzer bir durum Türkiye için de olası bir ihtimaldir. AB son üye ülkelere sağlanan finansman desteğini kısıtlamış ve OTP uyumu 10 yıllık geniş bir zamana yaymıştır. Bu sebeple Türkiye'nin finansman kaynaklarından yeterince faydalanmayacağı ve uyum sürecinin de benzer olacağı beklenmektedir.

Bayraç ve Yenilmez (2005a)'e göre, Türkiye ve AB'de uygulanan tarım politikaları arasında işleyiş mekanizmaları, altyapı ve ekonomi içindeki konumları bakımından birçok farklılık bulunmaktadır. OTP uyumu, genel ekonomi, tarımsal işletme yapısı, tarımsal üretim ve tüketim, fiyat-pazar ve rekabet politikası, dış ticaret, tarımsal sanayi, verimlilik, tarımsal teknoloji, üretici geliri ve kendine yeterlilik derecesi olmak üzere birçok alanı kapsamaktadır. Dolayısıyla sektörün OTP'ye uyum zaman alacaktır. OTP uyumunun sağlanması durumunda ise yerli üreticinin rekabet gücü düşük

olduğundan üretici refahı azalacaktır. Bunun yanında hayvansal ürünlerde oluşacak fiyat düşüşü, tarımsal ürünlerdeki kalite ve miktar artışı ile tüketici refahı artacaktır. Uyum ile Türkiye tarım sektörü daha koruyucu ve destekleyici bir yapıya sahip olacaktır. Dış ticaret açısından ise net ithalat ortaya çıkacak ve Türkiye birçok stratejik üründe dışa bağımlı olacaktır.

Yalçinkaya vd. (2006)'e göre, Türkiye-AB uyumu sürecinde en önemli unsur OTP uyumudur. Birlik mevzuatının yarısından fazlasını oluşturan sektörün uyumu zor olacaktır. Öte yandan uyumun sağlanması için önemli miktarda finansman ihtiyacına gereksinim vardır. Son OTP reformları ile garanti ve yönverme fonu kullanımları değişmiştir. Bu durumda Türkiye'ye gerekli finansman olanağının sağlanmayacağı açıktır. Ayrıca uyum ile Türkiye'nin hem tarım ürünleri ihracatı hem de ithalatı artacak ancak sektörün açık ve savunmasız olması nedeniyle ithalat artışı daha fazla olacak ve tarımsal net ithalat oluşacaktır.

Yılmaz ve Köknaroğlu (2007) tarafından yapılan çalışmada; AB uyum sürecinde Türkiye hayvancılık sektörünün OTP'ye uyumu ele alınmıştır. Çalışmada Türkiye ve AB hayvancılık sektörleri karşılaştırılıp sektöre verilen desteklemeler ele alınmıştır. Hayvancılık destekleri karşılaştırılmış, AB-Türkiye hayvancılık sektörüne verilen desteklemelerin farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Araştırmada ayrıca, OTP'nin uzun dönemli ve istikrarlı bir politika olduğu ve bütçeden önemli oranlarda pay aldığı buna karşın Türkiye'de uygulanan tarım politikalarının istikrarsız olduğu ve tarımsal desteklemelerin hem miktar hem de oran olarak bütçeden aldığı payın düşük olduğu sonucuna varılmıştır.

Sağlık ve Yantur (2019)'a göre, müzakere sürecinde ortaya çıkan sorunlara rağmen uyum sürecindeki çalışmalar ile Türkiye tarım sektöründe teknoloji kullanımı, verimlilik, makineleşme ve dış ticarete gelişme kaydedilmiştir. Sektördeki küçük ve dağınık işletmeler iyileştirilmiş, verim artışı sağlanmış ve makineleşme artmıştır.

2.4. TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ TARİHÇESİ

Türkiye, 1958 yılında kurulan AET'ye bir yıl sonra ortak üye olmak için başvurmuştur. Ancak Türkiye'nin üyelik koşullarına tam olarak sahip olmadığı belirtilmiş ve ikili bir anlaşma yapılması önerilmiştir. Böylece Türkiye-AET ilişkileri başlamış ve 1963 tarihli *Ankara Anlaşması* ile 1964'ten itibaren ortaklık kurulmuştur. *Ankara Anlaşması*'nın amacı Türkiye ile AET arasında hukuki bir zemin oluşturmak ve

ekonomik entegrasyon sağlamaktır (Kılıç, 2005: 103-104).

Ankara Anlaşması'na göre üyeliğe giden yolun hazırlık, geçiş ve son dönem olarak üç aşamada gerçekleşmesi planlanmıştır. Hazırlık döneminde AET'nin yardımı ile Türkiye ekonomisinin güçlendirilmesine yönelik hedefler oluşturulmuştur. 5 yıl olarak belirlenen bu dönem 9 yılda tamamlanmıştır. Geçiş dönemi ise 1970 yılında taraflar arasında imzalanan ve 1973 yılında da uygulamaya konulan Katma Protokol (KP) ile başlamış ve 1995 yılında *Gümrük Birliği Anlaşması*'nın imzalanmasıyla tamamlanmıştır. Bu doğrultuda 1973 yılında KP görüşmeleri ile AB, geçiş döneminin başından itibaren Türkiye menşeli sanayi mallarının gümrük vergilerini kaldırırken, Türkiye ise AB sanayi malları üzerindeki gümrük vergilerini kademeli olarak kaldırmıştır. *Gümrük Birliği*'nin 22 yıllık süre içinde tamamlanması öngörülmüştür. 1996 yılından itibaren Türkiye, AB sanayi mallarına uygulanan gümrük vergilerini kaldırmıştır (ABTD, 2017; Kılıç, 2005: 104-105).

Son dönemi ise Gümrük Birliği sonrasında tam üyelik aşaması oluşturmaktadır. GB'de Türk tarımının güçlendirilmesi gerekliliği belirtilmiş ve Gümrük Birliği'nin kapsamı verilmiştir. Bu anlaşmaya göre Gümrük Birliği sanayi malları yanında bazı tarım ürünlerini de kapsamaktadır (Günaydın, 2010: 47). İlerleme raporlarına göre kriterlere uygunluk sağlanmaya çalışılmaktadır, uyum aşamasında en önemli sektörlerden biri de kuşkusuz tarım sektörüdür.

2.4.1. Türkiye-AB Tarım İlişkileri

Türkiye-AB tarım ilişkileri 1964 tarihinde uygulanmaya başlanan *Ankara Anlaşması* ile başlamıştır. Sonraki süreçlerde 1970 tarihli KP ve çeşitli tarihlerde yapılan görüşmeler etkili olmuştur. Son olarak da 2005 yılında başlayan müzakere dönemi ile tarım sektörünü ilgilendiren önemli kararlar alınmış ve uygulanmaya başlanmıştır.

Ankara Anlaşması'nın hemen ardından başlayan ve 1964-1973 dönemini kapsayan hazırlık sürecinde ülkemizin dört önemli ihracat ürünü olan fındık, tütün, kuru üzüm ve kuru incir ticareti miktar kotalarına tabi olmak koşuluyla gümrüksüz ya da düşük gümrük tarifeleriyle AB'ye ihraç edilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1967 yılından itibaren birkaç narenciye ürünü, şarap ve deniz ürünleri de bu kapsama alınmıştır. Bu ürünlerin ticareti ortak gümrük tarifesi ve OTP'ye bağlı olarak değişken vergilere göre gerçekleştirilmiştir (TOB, 2008: 68; Acar ve Aytüre, 2014: 199). Buradaki ürün

sınırlamasının asıl nedeni OTP'nin korumacı yapısıyla ilgilidir. Bu uygulama AB üreticilerini korumaya yöneliktir.

Türkiye-AB entegrasyonunda 1970 yılında imzalanan ve 1973 yılında da yürürlüğe giren KP ile geçiş dönemi hükümleri ve tarafların yükümlülükleri belirtilmiştir. KP, GB'nin aşamalı olarak gerçekleşmesini öngörmüştür. Geçiş dönemindeki ticari ve ekonomik ilişkiler 1970'te imzalanıp 1973'te yürürlüğe giren KP ile düzenlenmiştir (Dura vd., 2015: 573).

KP, Türkiye'nin ihraç edeceği imalat sanayi ürünleri için uygulanan gümrük vergileri ve miktar sınırlamalarının kaldırılmasını öngörmüştür. Ancak, OTP'nin korumacı yapısı nedeniyle bu uygulamalar bazen kısmi bazen de koşullu gerçekleşmiştir. Buna karşılık Türkiye'nin AB'den ithal edeceği ürünler için engellerin 12-22 yıllık dönemde kaldırılacağı hedeflenmiş, rekabet gücü yüksek ürünler için 12 yıl, rekabet gücü düşük ürünler için 22 yıllık süre verilmiştir. Ayrıca KP'ye göre şiddetli darboğaz ve ödemeler dengesindeki bozulmalar gerekçe gösterilerek her iki taraf da geçici dönemler için korumacı uygulamalarda bulunabilecektir (Uğur, 2007: 107-108).

Türkiye-AB arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımı KP kapsamında alınmamış, bu ürünlerin ticareti OTP aracılığıyla ortak gümrük tarifesine göre gerçekleştirilmiştir. KP'ye göre tarım ürünleri ticaretindeki tercihli uygulamalar karşılıklı kabul edilmiş ve her iki yılda bir gözden geçirilmiştir (Uğur, 2007: 122-123). Topluluk tarafından tarım ürünlerine yönelik tercihli rejim kapsamında bazı yaş meyve ve sebzelerin AB'ye girişinde gümrük indirimleri öngörülmüştür. Ayrıca zeytinyağı, çavdar ve buğday gibi ürünlerde prelevman* indirimi öngörülmüştür (Er, 1997: 15).

KP'nin imzalanmasından hemen sonra Türkiye-AB ticaret dengesi bozulmaya başlayınca Türkiye KP'nin değiştirilmesi ve tavizlerin artırılmasını talep etmiştir. Bu doğrultuda, 1973 yılında yapılan görüşmeler sonunda tercihli uygulamaya 9 tarım ürünü daha eklenmiştir. Böylece, Türkiye'den AB'ye yapılan tarımsal ihracatın % 70'i tercihli uygulamadan faydalanmıştır. Tarım ürünleri ihracatının % 37'si gümrüksüz yapılırken % 33'ü ise indirimli gümrük vergileriyle yapılmıştır. 1976 yılında KP'nin tekrar gözden geçirilmesiyle tavizli ürün sayısı 33'e çıkarılmıştır. 1980 yılındaki görüşmelerde ise 6 yıl içinde Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatına uygulanan gümrük vergilerinin

*Prelevman: Birliğin belirttiği fiyat ile dünya fiyatı arasındaki fark kadar ithalatçıdan *prelevman* adında vergi alınır ve fiyat eşik fiyat seviyesine çıkarılırdı. Ancak DTÖ *Tarım Anlaşması*'na uyum amacıyla bu uygulama kaldırılmış ve gümrük vergisi uygulanmaya başlanmıştır (Acar ve Aytüre, 2014: 23).

kaldırılması kararlaştırılmıştır. Buna karşın bazı tarife dışı engellerin uygulanmasına karar verilmiştir. Bunlar, mevsimsel sınırlamalar, referans fiyatlar ve değişken vergilerdir. Böylece gümrük vergileri 6 yıl içinde kaldırılmış, mevsimsel sınırlamalarla AB üreticisi korunmuş ve referans fiyatlarla da Türkiye'nin AB pazarındaki payının artması engellenmiştir (Uğur, 2007: 123-137).

KP, tarım ürünleri için serbest dolaşım ile ilgili düzenlemeler yapmamıştır, ancak 22 yıllık süreçte Türkiye tarım politikasının OTP'ye uyumunun sağlanarak serbest dolaşım için gerekli düzenlemelerin yapılacağını öngörmüştür. Türkiye KP yükümlülüklerini ilk yıllarda yerine getirmemiş 1987 yılında üyelik başvurusu sonrası yerine getirmeye başlamıştır (Uğur, 2007: 107-109).

KP ile öngörülen 22 yıllık dönem için Türkiye tarım sektörü OTP'ye henüz uyum sağlayamamış bu sebeple 1995 yılında imzalanıp 1996 yılında yürürlüğe giren *Gümrük Birliği Anlaşması*na işlenmiş tarım ürünleri hariç tarım sektörü dâhil edilmemiştir. Dolayısıyla GB ile başlayan süreç içinde tarım sektörünün OTP'ye uyumu amaçlanmıştır. 1997 tarihinde yapılan düzenleme ile tavizler genişletilmiş bazı ürünler için de düzenlemeler yapılmıştır (TOB, 2008: 69). Sonuç olarak işlenmiş tarım ürünlerini kapsayan GB, Türkiye tarım sektörünü OTP aracılığıyla etkilemiştir. 2004 İlerleme Raporunda Türkiye tarım sektörünün ekonomik ve sosyal yönünün ağır basması ve bütçedeki yükü sebebiyle müzakere döneminde en önemli konular arasında alınması gerektiği belirtilmiştir (Acar ve Aytüre, 2014: 200-201). Nitekim GB güncellenme görüşmelerinde tarım sektörünün GB'ne dâhil edilmesi beklenmektedir.

2.5. GÜMRÜK BİRLİĞİ VE TÜRKİYE

Gümrük Birliği, Roma Anlaşması'nin hedefleri arasında yer aldığından ilk olarak 1968 yılında kurucu üyeler arasında gerçekleştirilmiştir. Üye ülkeler arasındaki tarife ve kota gibi engeller kaldırılmış ve birlik dışındaki ülkelere karşı ortak bir tarife benimsenmiştir. Böylece üye ülkeler arasındaki ticaret 1958-1972 yılları arasında 8 kat artmıştır (Dura vd., 2015: 45). Türkiye-AB arasında imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması* ile gerekli reform sürecinin ve uyum çalışmalarının hızlanacağı öngörülmüştür (Uğur, 2007: 94).

Türkiye-AB arasında gerçekleştirilen *Gümrük Birliği Anlaşması* sanayi mallarını ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsamaktadır. 5 yıl içinde sanayi mallarına uygulanan dış ticaret engellerinin kaldırılması öngörülmüştür. 5 yıllık geçiş döneminin amacı bazı

sanayi ürünlerinin uyumlu hale getirilmesi için uygulanan sistemdir. Ayrıca GB'ye göre Türkiye, AB'nin tercihli anlaşmalar yaptığı ülkelerle 5 yıl içinde aynı anlaşmaları imzalamak durumunda kalmıştır (Acar ve Dikkaya, 2018: 132-133).

GB sonrası dönemde, Türkiye-AB arasında ticaret hacmi artmıştır. Türkiye'nin AB'ye İhracatı 1965 yılında 331 milyon dolar, AB'den ithalatı ise 474 milyon dolar iken 1995 yılında sırasıyla ihracat 12 milyar dolar, ithalat ise 18 milyar dolara ulaşmıştır. 2017 yılı verilerine göre ise ihracat 73,5 milyar dolar ithalat ise 84,9 milyar dolara ulaşmıştır (TÜİK, 2018c). AB, GB öncesi Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı iken günümüzde de bunu sürdürmektedir. Ayrıca, GB sonrası AB'nin Türkiye ihracatındaki payı artarken, ithalatındaki payı ise azalmıştır. Türkiye-AB tarım ürünleri ticaretine bakıldığında ise Türkiye son yıllarda net ihracatçı konumundadır (Acar ve Dikkaya, 2018: 135).

2.5.1. Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Yükümlülükleri

Türkiye-AB arasındaki KP ile 12 ve 22 yıllık listeler oluşturularak taraflar arasında uyumun gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. İlk başta 12 yıllık süre belirlenmesine rağmen sanayinin korunması ve geliştirilmesi amacıyla bazı mallarda 22 yıllık süre öngörülmüştür. Türkiye için 1973 yılından itibaren 22 yıllık kademeli bir geçiş sisteminin uygulanması benimsenmiştir. 1978 yılına kadar yükümlülükler yerine getirilmiş ancak bu tarihten sonra ekonomik sıkıntılar ve diğer sebeplerle bu yükümlülüklerin ertelenmesi talebinde bulunulmuş ve bu talep 1979 yılında kabul edilmiştir. 1970'li yıllarda yaşanan ekonomik krizler ve *Gümrük Birliği* uygulamasının ekonomik sömürü olduğu düşüncesinin toplumda yaygınlaşması nedeniyle ithal ikameye dayalı politikalar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sebeplerin yanında 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi, Kıbrıs Harekâtı ve Petrol Krizi gibi nedenlerle 1970-1985 yılları arasında ilişkilerde durgunluk yaşanmıştır. 1984 yılından sonra Türkiye'nin liberal politikalar benimsemesi ile ilişkiler yumuşamış ve 1988 yılında uyum sürecine devam edilmiştir. Böylece *Gümrük Birliği* 1995 yılında *Türkiye-AB Ortaklık Konseyi* toplantısıyla tamamlanmıştır (Kılıç, 2005: 105-106; Dışişleri Bakanlığı, 2017).

Gümrük Birliği'nin Türkiye açısından yükümlülükleri sanayi, tarım ve ortak gümrük tarifesi ile ilgilidir. Bu yükümlülükler, gümrük vergilerinin kaldırılması, topluluğun ortak gümrük tarifesine uyumu ve miktar sınırlamalarının kaldırılması şeklinde sıralanabilir.

Türkiye'nin rekabet gücünün yüksek olduğu sanayi ürünlerinde 12, rekabet gücünün düşük olduğu ürünlerde ise 22 yıllık süre belirlenmiştir. Bu süre içinde Türkiye sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini sıfırlayacaktır. Ayrıca, Türkiye tarım politikasını OTP'ye uyumlu hale getirecektir. Ancak tarım sektörünün uyumu 22 yıllık sürenin sonuna bırakılmıştır. Son olarak, Türkiye ortak gümrük tarifesine uyum sağlayacaktır. Dolayısıyla, Topluluktan yaptığı ithalat engellerini 22 yıl içinde kaldıracaktır (Dura vd., 2015: 573-574).

Gümrük Birliği Anlaşması ile Türkiye'nin AB Ortak Rekabet Politikası'na uyumu amaçlanmıştır. Bu doğrultuda rekabete engel olan unsurların ortadan kaldırılmasına yönelik düzenlemeler yapılmış ve ticaretin sağlıklı işlemesi amacıyla gümrük mevzuatları uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. AB'nin diğer ülkelerle imzaladığı ticaret anlaşmaları konusunda da Türkiye'ye düşen yükümlülükler olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye'nin bazı mallarda 12, bazı mallarda da 22 yıllık listelere uygun olarak ortak gümrük tarifesine uyumu hedeflenmiştir. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi 1970-1985 döneminde ilişkilerde durgunluk yaşanmıştır. Bu da doğal olarak ortak gümrük tarifesine uyum çalışmalarını da dondurmıştır. Ancak 1984 yılından sonra ilişkilerin yumuşaması ile hızlandırılmış uyum takvimi oluşturulmuş ve 1995 yılında ortak gümrük tarifesine tam uyum sağlanmıştır. Diğer bir uyum çalışması da serbest ticarete engel olan kota ve benzeri miktar kısıtlamalarının kaldırılmasıdır. Türkiye miktar sınırlamalarını 1973 yılında öngörüldüğü gibi % 35 kadar kaldırmış ancak durgunluk döneminde planlanan takvimin gerisinde kalmıştır. Durgunluk dönemlerinde yapılan ertelemelerden sonra 1984 yılından sonra yine aynı şekilde ilişkilerin düzelmesiyle hızlandırılmış takvim oluşturulmuş ve 1995 yılında miktar sınırlamalarının % 100'ü kaldırılmıştır (Kılıç, 2005: 272-274).

2.5.2. Gümrük Birliği ve AB'nin Yükümlülükleri

Gümrük Birliği'nin AB'ye yönelik yükümlülükleri ise sanayi ve tarım sektörlerine yönelik gümrük vergilerinin ve miktar sınırlamalarının kaldırılması şeklinde ayrılabilir.

KP'nin yürürlüğe girmesiyle Topluluğun Türkiye çıkışlı sanayi malları üzerindeki vergileri sıfırlaması öngörülmüştür. Bu doğrultuda GB'nin gerçekleşmesi amacıyla Topluluk, 1971 yılından itibaren anlaşmanın kapsamına giren sanayi malları üzerindeki vergileri tek taraflı olarak sıfırlamıştır. Gümrük indirimleri yanında topluluğun miktar sınırlamalarını kaldırması da öngörülmüş ve 1996 yılından itibaren de topluluğun tekstil ve hazır giyim ürünlerine uyguladığı kotalar kaldırılmıştır. Türkiye'nin bazı tarım ürünleri

ticaretinin gümrüksüz ve kotasız gerçekleştirileceği, diğer tarım ürünleri ticaretinin ise zamana yayılarak serbestleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca tekstil ürünleri ithalatında uygulanacak olan gümrük vergisi indirimleri 12 yıllık bir süreye yayılmıştır (Dura vd., 2015: 573).

Ayrıca, *Ankara Anlaşması*'na göre yükümlülüklerin yerine getirilebilmesi amacıyla Türkiye ekonomisinin güçlendirilmesine yönelik mali yardım yapılacağı belirtilmiştir. *Ortaklık Konseyi* toplantısında topluluk, uyumun sağlanması amacıyla Türkiye'ye taahhüt edilen 2,5 milyar euroluk mali yardımı 4-5 yıl içinde ödemeyi taahhüt etmiş ancak Yunanistan ve Avrupa Parlamentosu muhalefeti sonucu bu taahhüdü yerine getirmemiştir (Kılıç, 2005: 108).

Genel olarak bakıldığında, Türkiye'nin yüklediği yükümlülükler, sağladığı faydalardan daha fazladır. Ayrıca GB ile Türkiye'yi kendine bağladığını gören AB, üyelik konusunda istekli davranmamaktadır (Uğur, 2007: 105).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

3.1. GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN ETKİLERİ

3.1.1. Gümrük Birliği'nin Statik Etkileri

GB'nin statik etkisi dış ticaret kısıtlamalarının kaldırılmasıyla dış ticaret hacminde ve refah düzeyinde oluşan değişimdir. Burada teknolojik gelişme ve ekonomik yapının sabit kaldığı varsayılmaktadır (Temiz, 2009: 117).

Türkiye-AB arasında oluşturulan GB'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki statik etkilerini ölçen araştırmalarda genel olarak iki farklı yaklaşım üzerinde durulmaktadır. Birincisi, üretim etkisi olarak bilinen ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkileri inceleyen çalışmalardır. İkincisi ise ithalat ve ihracatın yanında vergi kayıpları gibi diğer faktörleri de analize dahil etmektedir (Dura vd., 2015: 814-819).

3.1.1.1. Üretim etkisi

GB'nin üretim üzerine etkisi iki açıdan incelenmektedir: Ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etki.

Ticaret yaratıcı etki, üretimin üretim maliyetinin yüksek olduğu üçüncü ülkeden nispeten daha düşük olduğu birlik içi bir ülkeye kaydırılmasıdır. Bu etkiye olumlu üretim etkisi de denilmektedir. Üretimdeki olumlu ticaret yaratıcı etki ile kaynaklar daha verimli alanlarda kullanılarak maliyetin düşürülmesi sağlanabilmektedir (Kılıç, 2005: 23).

Tablo 23 incelendiğinde Türkiye'nin AB'ye ihracatının GB sonrası dönemde arttığı bununla birlikte AB kaynaklı ithalatının da aynı şekilde artış gösterdiği görülmektedir. 1996-2017 döneminde Türkiye'den AB'ye yapılan ihracat yaklaşık 6 kat, ülkenin AB kaynaklı ithalatı ise 3,5 kat kadar artış göstermiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise bu dönemde % 52'den % 87'ye yükselmiştir. Bu durumda Türkiye'nin AB karşısındaki rekabet gücünün arttığı söylenebilir. Tablodan görüldüğü gibi GB'nin ticaret yaratıcı etkisinin son durumda Türkiye lehine olduğu görülmektedir. Bu etki GB'nin ilk yıllarında AB lehine işlerken zamanla teknolojik gelişim, bilgi transferi

ve Ar-Ge harcamaları ile Türkiye lehine gelişmiştir (Temiz, 2009: 138)*.

Tablo 23. Türkiye'nin Dış Ticareti 1980-2017 (Milyon Dolar)

Yıl	Dünya			AB			AB'nin Payı	
	İhracat	İthalat	İhracat/ İthalat	İhracat	İthalat	İhracat/İthalat	İhracat (%)	İthalat (%)
1980	2.910	7.909	36,8	1.668	3.145	53,0	57,3	39,7
1990	12.959	22.302	58,1	7.485	10.597	70,6	57,7	47,5
1996	23.224	43.627	53,2	12.569	24.321	51,7	54,1	55,7
2001	31.342	41.399	75,7	17.546	19.824	88,5	56,0	47,9
2006	85.535	139.576	61,3	47.935	59.401	80,7	56,0	42,5
2011	134.906	240.841	56,0	62.589	91.439	68,1	46,4	37,9
2016	142.529	198.618	71,8	68.343	77.501	88,2	47,9	39,0
2017	156.993	233.800	67,1	73.906	85.205	86,7	47,1	36,4

Kaynak: TÜİK (2018c)

Olumsuz üretim etkisi olarak da bilinen ticaret saptırıcı etki, daha önce gerçekleştirilen ucuz ithalatın GB'den sonra birlik içindeki daha pahalı ithalatla ikame edilmesidir. Bu durum da ithalatın düşük maliyetli ülkeden yüksek maliyetli ülkeye kaymasına sebep olmaktadır. Sonuç olarak, kaynaklar verimli kullanılmadığından refah azalışı beklenir (Dura vd., 2015: 12-13). GB ile birlik dışı ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulandığından üçüncü ülke malları nispeten pahalı hale gelir böylece ticaret birlik içine doğru kaymaktadır. Bu durumda birlik içi ticaret hacminde artış yaşanırken birlik dışı ticaret hacminde azalış yaşanır.

GB sonrası dönemde Türkiye-AB ticaret hacminde önemli artışlar sağlanmıştır. Aynı şekilde Tablo 23'ten görüldüğü gibi GB öncesi dönemde de ticaretin önemli bir kısmı AB ile yapılmaktaydı. GB sonrası AB ile dış ticaret payında azalma olmasına rağmen ticaret hacmi artmıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin AB dışı ülkelerle

*Üretim etkisinde sadece ihracat ve ithalat miktarları alındığından, GB sonrası Türkiye-AB arasında gerçekleşen ticaretin Türkiye lehine geliştiği görülmektedir.

gerçekleştirdiği dış ticaret miktarında da önemli artışlar yaşanmıştır. 1996-2017 döneminde Türkiye-AB dış ticaret hacmi 4,3 kat artarken Türkiye'nin AB dışı ülkelerle ticaret hacmi aynı dönemde 7,7 kat artış göstermiştir (TÜİK, 2018c). Bu durumda GB'nin ülkemiz dış ticareti üzerinde ticaret saptırıcı etkisinden bahsedilemez.

GB ile oluşan ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkinin farkı entegrasyonun net refah etkisini vermektedir. GB'nin ticaret yaratıcı etkisi, ticaret saptırıcı etkisinden büyükse olumlu üretim etkisi oluşacağından birliğin üretim gücü artacak, bu da dünya refahını artıracaktır (Kılıç, 2005: 28). Bu durumda sadece dış ticaret verileri incelendiğinde Türkiye-AB arasındaki GB'nin net refah etkisinin oluştuğu söylenebilir.

3.1.1.2. Tüketim etkisi

GB ile gümrük vergilerinin ve diğer kısıtlamaların kaldırılması sonucu ticarete konu olan malların fiyatı düşeceğinden tüketici tercihlerinde ve tüketimlerinde değişimler meydana gelmektedir. Bu durumun dünya refahı üzerinde etkili olacağı beklenmektedir. Burada fiyatı düşen malın talep esnekliği önemlidir (Dura vd., 2015: 19).

GB'nin üretim etkisinde olduğu gibi tüketim etkisi de ticaret yaratıcı etki veya ticaret saptırıcı etkiye bağlıdır. Yeni bir ticaretin yaratılmasıyla olumlu tüketim etkisi oluşacaktır. Tüketici tercihlerinin değişmesi ile tüketime daha fazla pay ayrılacak ve üretim artışı sağlanacaktır. Üretim artışıyla da birliğe üye ülkelerde hem malların fiyatı düşecek hem de refah artışı sağlanacaktır.

Tablo 24. Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına Göre İhracat ve İthalat 1980-2017 (Milyon Dolar)

Yıl	Yatırım Malları		Hammadde		Tüketim Malları		Diğerleri		Toplam İhracat	Toplam İthalat
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat		
1980	49	798	1.528	6.747	1.333	364	-	1	2.910	7.910
1990	305	4.020	5.992	16.153	6.661	2.099	1	30	12.959	22.302
1996	1.120	10.254	9.767	29.114	12.318	4.021	19	238	23.324	43.627
2001	2.658	6.940	13.369	30.301	15.262	3.813	46	344	31.334	41.399
2006	9.423	23.348	37.788	99.605	37.790	16.116	533	508	85.535	139.576
2011	14.192	37.271	67.942	173.140	52.219	29.692	555	739	134.907	240.842
2016	15.891	35.919	66.890	134.315	58.877	27.947	871	437	142.530	198.618
2017	18.352	33.116	73.063	171.462	64.878	28.488	700	734	156.993	233.800

Kaynak: TÜİK (2018c)

Tablo 24 incelendiğinde GB sonrası ham madde, yatırım ve tüketim mallarının hem ihraç ve hem de ithalatında önemli oranlarda artış olduğu görülmektedir. 1996-2017 arası dönemde ihracat 6,7 kat artarken ithalat 5,3 kat artmıştır. İhracata göre ithalat artışındaki nispeten daha düşük artışın nedeni ülkede dönem dönem yaşanan ekonomik sorunlardır. Yatırım malları, ham madde ve tüketim malları ithalatı GB sonrası hızla artarken kriz yıllarında düşme eğilimindedir. Ancak son yıllarda artış devam etmiştir. Bu durum, GB'nin tüketim üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Alt gruplar açısından incelendiğinde ise son yıllarda esas yiyecek ve içecek olan işlenmemiş ham madde ihracatı ve ithalatı önemli oranlarda artmıştır (TÜİK, 2018c).

3.1.1.3. Dış ticaret hadleri üzerindeki etkisi

Dış ticaret haddi, ülkelerin ihracat fiyatının ithalat fiyatına oranlanması ile bulunmaktadır. Dış ticaret hadlerinde meydana gelen iyileşmeler refah artışını sağlarken, kötüleşmeler ise refah azalmasına sebep olmaktadır. Bu doğrultuda GB gibi ekonomik entegrasyona giden ülkelerin amacı birliğin pazarlık gücünden yararlanarak dış ticaret hadlerini iyileştirmek ve refah artışını sağlamaktır.

GB ile üye ülkeler arasında daha önce var olan dış ticaret engelleri kaldırılırken birlik dışı ülkelere karşı ise ortak bir tarife uygulanmaktadır. Bu durum da beraberinde birliğe katılan ülkenin dış ticaret hadlerini hem birlik üyesi ülkeler karşısında hem de üçüncü ülkeler karşısında değiştirmektedir. Türkiye'nin dışa açıklık oranı incelendiğine 1980-2017 yılları arasındaki dönemde belirgin olarak arttığı görülmektedir. Dış ticaret hacmi bu dönemde artarken dış ticaret açığı da belirgin şekilde artmıştır. GB sonrası süreçte Türkiye-AB arasındaki dış ticaret hadlerinin durumu iki taraf için değişim göstermiştir. 1996-1999 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye lehine gelişen dış ticaret hadleri 2002 yılı itibarıyla AB lehine gelişmiştir (Üzümcü, 2018: 243)*.

3.1.2. Gümrük Birliği'nin Dinamik Etkileri

GB sürecinde varsayımlara dayanan statik etkiler sürecin incelenmesinde yetersiz kalmaktadır. Bu etkiler ekonominin yapısında değişiklik yapmadan dış ticaret engellerinin kaldırılması ile dış ticaret hacminde ve refah seviyesinde değişimlere yol açmaktadır. Ancak, bütünleşme sürecinde üye ülkelerin üretim kapasitelerinde ve kaynak dağılımlarında değişimler olur. Bu da beraberinde ekonomik yapının değişimini getirir. GB'nin dinamik etkilerinin hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardır. Üye ülkelerin asıl hedefi GB'nin olumlu dinamik yararlarından faydalanmaktır (Dura vd., 2015: 22).

GB'nin öne çıkan dinamik faydaları; olumlu rekabet etkisi, ölçek ekonomileri, teknolojik gelişme, döviz rezervlerinin artması, yatırım teşviki ve sanayileşme hızındaki artıştır (Yıldırım ve Dura, 2007: 146-148).

3.1.2.1. Rekabet etkisi

GB öncesi ülkeler dış rekabette yüksek oranda korundukları için bu ülkelerdeki sanayilerde monopolleşme, hantallaşma ve verimsizlik görülür. GB sonrasında ise dış ticaretteki kısıtlamalar kaldırıldığı için yerli üretici dış piyasa rekabetiyle karşı karşıya gelir. Bu durum da verimi düşük sektörlerin piyasadan çekilerek daha etkin oldukları sektörlerle yönelmelerine neden olur. Öte yandan verimli çalışan işletmeler faaliyetlerine devam eder (Kılıç, 2005: 31).

Türkiye-AB arasında kurulan GB ile hedeflenen en önemli olumlu dinamik etki,

*Dış ticaret hadlerinin hesaplanmasında ihracat ve ithalat fiyat endeksleri kullanıldığından, üretim etkisinde oluşan durumun aksine GB sonrası dönemde Türkiye-AB arasında gerçekleşen ticaret Türkiye aleyhine gelişme göstermiştir. Bu durumun temel nedeni ise döviz kurlarında yaşanan artıştır.

ticarete rekabetin artırılmasıdır. 1980'li yıllardan sonra özellikle sanayi sektöründeki ticarete başlayan serbestleşme GB ile tamamen serbestleşmiştir (Dura vd., 2015: 23).

1990'lı yıllarda Türkiye, bazı tarım ürünü ve ham maddede, az sayıda hayvansal üründe ve geleneksel sanayi mallarında AB ülkeleri karşısında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken ülkenin dezavantajlı olduğu ürün grupları ise makine sanayi, kimya sanayi ve ileri teknoloji gerektiren ürünlerdir (Küçükahmetoğlu, 1996: 45-46). Bu dönemde ülkemizin ürettiği standart sanayi ürünlerinin hemen hemen yarısında rekabet gücü yüksekken ileri teknoloji ürünlerde ise rekabet gücü yok denecek kadar düşüktür (Dura vd., 2015: 613).

Ayrıca bu dönemde ham madde fiyatlarının yüksek olması sebebiyle Türkiye'nin gıda sektörünün rekabet gücü AB karşısında düşüktür. Ham madde fiyatlarının yüksek olması maliyeti artırdığından, Türkiye dış ticarete AB karşısında dezavantajlı durumdadır. Tekstil sektörünün rekabet gücü ise oldukça yüksektir. Bunun nedeni ise, işçilik ücretlerinin düşük olması sonucu maliyetlerdeki düşüklüktür (Ertürk, 1998: 232-233).

Utkulu ve Seymen (2004) tarafından 1990-2003 verileri kullanılarak yapılan çalışmada, GB öncesi ve sonrası karşılaştırmalı üstünlük değerleri ortaya konulmuştur. Çalışma sonuçlarına göre Türkiye'nin rekabet gücü 3 sektörde artarken, 7 sektörde zayıflamıştır*. Rekabet gücü zayıflayan sektörlerin başında ise tarım sektörü gelmektedir. GB sonrası dönemde sektöre sağlanan destek miktarının istikrarsız ve yetersiz artması buna rağmen desteklemelerin GSYH içindeki payının düşmesi ve sektörün GSYH içindeki payının halen yüksek oluşu sektörün rekabet gücünü düşürmüştür.

Türker (2009)'e göre GB öncesi ve sonrası dönem karşılaştırıldığında Türkiye'nin canlı hayvan ve gıda maddeleri rekabet gücü azalmıştır. Ancak yine de AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında, canlı hayvan ve gıda maddeleri grubunun rekabet gücü seviyesi ortalamanın üstünde yer almaktadır. Bunun da nedeni ülkemizin sahip olduğu zengin faktör donanımıdır. Ayrıca ülkemizde üretilen tütün kalitesinin dünya ortalamasının altında olması sebebiyle içki ve tütün maddeleri rekabet gücü de azalmıştır. Araştırma sonucuna göre rekabet gücü düşen ürünlerin çoğu tarımsal ürün grubundaki ürünlerden oluşmuştur. Tarım sektörünün GB'ne dâhil edilmemesi ile

*Rekabet gücü artan sektörler; Enerji, kimyasal ürünler, makine ve ekipmanlar iken rekabet gücü azalan sektörler; tarım ve hayvancılık, tütün, ham maddeler, yağ ve mumlar, tekstil, imalat, diğer ürünler şeklindedir.

birlikte sektördeki rekabet gücü azalışının sebebi ülkenin teknolojik yenilik açığı ile ilişkilendirilmiştir. Aynı araştırmaya göre, ülkenin GB sonrası dönemde işlenmiş mallar grubunun rekabet gücü ise artmıştır. Böylece, ülkenin katma değeri yüksek ürün grubunda iyileşme sağlanmıştır.

3.1.2.2. Ölçek ekonomileri etkisi

GB gibi iktisadi birleşmeler, büyük çaplı üretim yapılmasını ve bu yolla ölçek ekonomilerinin oluşmasını sağlar. Ölçek ekonomileri kendi içinde içsel ve dışsal ölçek ekonomileri olarak ayrılır. İçsel ölçek ekonomileri, artan üretim hacmiyle maliyetlerdeki düşüş iken, dışsal ölçek ekonomileri endüstri dalının genişlemesi ile firma dışından kaynaklanan faydadır (Dura vd., 2015: 24).

Birliğe üye ülkelerin ekonomik yapıları farklılık gösterdiği için ölçek ekonomilerinin entegrasyon öncesinde etkilerini hesaplamak zor olsa da entegrasyon sonrası optimum kapasite ile çalışan firmaların ölçek ekonomilerinden faydalandığı bilinmektedir (Hobikoğlu, 2007: 68).

3.1.2.3. Teknolojik gelişme etkisi

GB, entegrasyon üyelerinin teknolojik gelişmelerini hızlandırmaktadır. Entegrasyon ile ülkeler küçük bir piyasadan daha büyük bir piyasaya geçtikleri için üretim artışı ile beraber teknoloji harcamaları da artar. Bu durum da beraberinde daha büyük işletmelerin kurulmasını getirir. Bu büyük işletmeler ile üretim teknolojisi ilerler ve ölçek ekonomilerinde oluşan etkiye benzer olarak maliyet düşüşü sağlanır ayrıca daha fazla ürün üretilebilir (Yıldırım ve Dura, 2007: 148).

GB öncesi, Türkiye ihracatının önemli bir kısmı ham maddelerden oluşurken zamanla mamul ürünlerin payı artmıştır. Tarımsal ticarete meydana gelen değişim burada örnek olarak verilebilir. GB öncesi Türkiye tarım ticaretinin önemli bir kısmı birincil tarım ürünlerinden oluşurken günümüzde işlenmiş tarım ürünlerinin payında artış yaşanmıştır. Bununla birlikte teknolojik ilerlemede ülkemiz henüz yeterli seviyeye ulaşamamıştır.

Teknolojik gelişim, Ar-Ge çalışmaları sonucu verimlilik artırıcı veya maliyet düşürücü her türlü yöntem veya yeniliktir (Konak, 2018: 62). Bu yöntem ve yenilikler ülkelerin günümüz rekabet koşullarına ayak uydurabilmek için en önemli araçlarından biridir. Ancak Türkiye’de teknolojik gelişmeye yeterli önemin verildiği söylenemez.

Örneğin Türkiye’de bu alandaki yatırımların GSYH içindeki payı % 0,9 kadar iken, ABD’de % 3, Japonya’da % 3,5, AB’de ise % 2 seviyesindedir (OECD, 2019b).

Türkiye ihracatı teknolojik olarak incelendiğinde GB sonrası dönemde değişim yaşanmıştır. Türkiye düşük ve orta teknoloji gruplarında AB’ye ihracatını sürdürürken ileri teknoloji grubunda geri kalmıştır. 1996 yılında düşük teknoloji grubunun ihracat içindeki payı % 51, orta-düşük ve orta-ileri teknoloji grubunun payı % 47,3 ve ileri teknoloji grubunun da payı % 1,7 seviyesinde iken 2017 yılında bu paylar sırasıyla % 31, % 67,3 ve % 1,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Türkiye’nin düşük teknoloji ürün ihracatında azalma yaşanırken orta teknoloji ürün ihracatında ise artış sağlanmıştır. Yüksek teknoloji ürün ihracatındaki payı ise 1996-2006 yılları arasında genel olarak artış gösterirken bu tarihten sonra azalarak dönem başındaki değerine denk olmuştur (Konak, 2018: 71-75).

Sonuç olarak Türkiye’de uygulanan teknoloji gelişmiş ülkelere göre epeyce geride olduğu için ihracat ürünleri genelde düşük ve orta teknoloji ürünlerdir. Bu durumda, Türkiye’nin Ar-Ge yatırım ve faaliyetlerini artırarak bu açığı kapatması gerekmektedir.

3.1.2.4. Döviz rezervleri üzerindeki etkisi

GB’nin üye ülkelerin döviz rezervlerine duydukları ihtiyacı azaltacağı beklenmektedir. Bunun da iki yolu vardır. Bunlardan ilki, ticaret hadlerinin entegrasyona yeni üye olan ülkenin lehine dönecek olmasıdır. Burada, yeni üye daha büyük bir pazara dâhil edileceğinden pazarlık gücünün de artacağı beklenmektedir. İkinci yol ise, GB ile birlik içi üretimin artması sonucu ithalatın azalmasıdır. Üretim artışıyla ihracat artarken ithalat azalacaktır (Dura vd., 2015: 24-25).

GB öncesinde olduğu gibi sonrasında da AB’ye yapılan ihracatın önemli bir kısmını tüketim malları oluşturmuştur. Ancak bu dönemden sonra tüketim mallarının ihracat içindeki payında düşüş yaşanırken yatırım ve ara mallarının ihracat içindeki payında artış yaşanmıştır. İthalat için de hemen hemen aynı tablo olduğundan daha önce de bahsedildiği gibi Türkiye, ihracattan elde ettiği döviz gelirinin büyük kısmını ham madde ithalatına harcamaktadır. Türkiye-AB dış ticaretinin % 95’ini imalat sanayi oluşturmaktadır. Taraflar arasında tarımsal ticaret payı azalırken, sanayi ürünleri ticaret payı artmıştır (Yazıcı, 2012: 30).

3.1.2.5. Yatırım etkisi

GB ile kaynak etkinliği sağlandığından birliğe üye ülkelerin milli geliri artar. Bu artış beraberinde yatırım ve tasarruf artışını da getirir. Ayrıca tarifelerin yükselmeyeceği garantisi işadamlarının yatırım riskini azaltırken kârlılığını yükseltir. Öte yandan, daha büyük bir pazarın oluşması, entegrasyon içindeki üretimin etkinliğini ve yabancı sermaye miktarını artırır (Seyidoğlu, 2006: 213).

GB ile üçüncü ülkelerin de birlik üyesi ülkelere yatırımları artar. Üçüncü ülkelerin yatırım sebepleri ise; tarife değişikliğinin garanti edilmesi, piyasa hacminin artması, ticaret sapmalarının ithalatı olumsuz etkilemesi, GB ile ekonomik istikrar ve verimliliğin artması şeklinde sıralanabilir (Dura vd., 2015: 25-26).

3.1.2.6. Sanayileşme hızına etkisi

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin GB gibi entegrasyonlara girmelerinin nedeni bu oluşumların yeni katılacak olan üyenin sanayileşme hızını artıracak olmasıdır. Bu entegrasyonlar sanayileşme hızını iki şekilde artırır. İlki, GB ile mevcut sanayilerin gelişme göstermesidir. Dış ticaretteki kısıtlamaların kalkması ile hantal ve verimsiz firmalar daha rekabetçi bir yapıya sahip olmak için daha kaliteli ürünler üretmeye başlarlar. İkinci etki ise, GB'nin yeni sanayilerin kurulması için uygun ortamı sağlamasıdır (Dura vd., 2015: 26).

GB'nin yukarıda sıralanan tüm bu olumlu dinamik etkilerinin yanında ülkeler için olumsuz dinamik etkileri de vardır. GB'nin dinamik dezavantajları ise şöyle sıralanabilir (Sloman, 1991: 878):

- Marjinal getirinin gelişmiş ülkelerde yüksek olması sebebiyle, GB üye ülkeler arasında gelişme farkı olduğu durumlarda, az gelişmiş ülkelere doğru üretim faktörleri transferi olur.
- Birlik üyesi firmaların artan işbirliği sonucu oligopolist bir yapıya dönüşmesi bir diğer dezavantaj olarak görülmektedir. Burada oligopolist bir yapının olması fiyat artışlarını beraberinde getireceğinden tüketici açısından olumsuz bir durum yaratabilecektir.
- GB ile firma ölçeklerinin büyümesi ile aşırı bürokratik ve etkin olmayan yapılar oluşabilir.
- Son olarak GB'nin idari masraflarının yüksekliği dezavantajlarından birisidir.

3.2. GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

GB, üyeler arasındaki tarife ve kotaların kısmen ya da tamamen kaldırıldığı ve üçüncü ülkelere karşı ise ortak bir tarifinin uygulandığı bir entegrasyon çeşididir. Türkiye-AB arasındaki *Gümrük Birliği Anlaşması* ise bunun ötesine geçmekte; rekabet kuralları, monopolleşmenin önlenmesi, teknik mevzuatın uyumlaştırılması gibi hukuki konuları da içermektedir. Buradaki amaç, ticari ilişkilerin hukuksal dayanağını oluşturarak piyasaların uyumunu sağlamak ve Türkiye'yi AB'ye yaklaştırmaktır. 1 Ocak 1996'da uygulanmaya başlanan GB'nin Türkiye ekonomisi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olmuştur (Doğan, 2004).

3.2.1. Gümrük Birliği'nin Olumlu Etkileri

GB, ekonomik, ticari, kurumsal ve hukuksal alanlarda önemli etkilerde bulunmuştur. GB ile Türkiye piyasalarında oluşan rekabet artışı beraberinde daha kaliteli ve ucuz üretimi getirirken ürün çeşitliliğini de sağlamıştır. Üreticiler açısından ise AB standartları uygulanmaya başlanınca daha istikrarlı ve büyük bir pazar olanağı, daha kaliteli ve ucuz girdi kullanma imkânı sağlanmıştır (Doğan, 2004).

Türkiye'nin son on yılda ihracat ve ithalat yaptığı en büyük 20 ülkenin yarısını AB ülkeleri oluşturmuştur. GB ile oluşan istikrarlı ve büyük pazar, Türkiye açısından özellikle kriz yıllarında son derece önemlidir. Örneğin, 1998 krizi ile Türkiye'nin AB üyesi olmayan ülkelere yaptığı ihracat azalırken bu dönemde ülkenin AB'ye ihracatında artış sağlanmıştır. AB'nin Türkiye ihracatı içindeki payı 1998'de % 50 iken 2000'de % 52,2'ye çıkmıştır (TÜİK, 2018c).

GB süreci ile Türkiye'nin AB'ye ihraç ettiği ürün içeriği incelendiğinde Türkiye lehine sonuçlar çıktığı görülmektedir. 1996'da ülkenin AB'ye yaptığı ihracatın % 64,5'ini tüketim malları, % 32,2'sini ham madde ve % 3,3'ünü de yatırım malları oluştururken bu değerler 2017 yılında ise sırasıyla % 46,5, % 40,5 ve % 13 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018c). GB sonrası ihraç edilen ürün içeriğinde yatırım mallarının payı artmıştır. Bu durum, ülkenin yerli üreticilerinin AB'ye yatırım mallarını satabilecek duruma geldiğini göstermektedir (Acar ve Dikkaya, 2018: 139).

GB'nin etkilerini analiz eden araştırmaların çoğu dış ticaret hacmini dikkate alarak ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkiler üzerinde durmuştur. Araştırmaların çoğu GB'den sonra ticaret yaratıcı etkinin oluştuğunu ortaya koymuştur. GB'nin olumlu etkilerini inceleyen bazı araştırmalar şunlardır:

Morgil (2000)'e göre GB, ticaret yaratıcı etkide bulunmuştur. Bu çalışmaya göre GB sonrası Türkiye'nin AB dışındaki ülkelerle yaptığı ticarete önemli bir değişim olmamıştır. Ayrıca GB ile oluşan reformlar ve rekabet artışı kaynakların daha etkin kullanılmasını sağlamıştır.

Neyaptı vd. (2003) ise panel veri yöntemiyle elde ettikleri ihracat ve ithalat talep fonksiyonları ile analiz yapmışlardır. 1980-2001 dönemi verilerine göre yapılan çalışmaya göre GB hem ihracatı hem de ithalatı olumlu yönde etkilemiş ayrıca dış ticarete davranışsal değişikliklere de yol açmıştır.

Bilici (2006)'ye göre Türkiye GB ile özellikle otomotiv ve beyaz eşya sektöründe önemli ilerleme kaydetmiştir. GB ile daha kaliteli ve ucuz ürün üretmeye yönelik üreticinin rekabet gücü artmıştır. Bu durum da özellikle ihracatta artışa neden olmuştur.

Kızıltan vd. (2008) tarafından 1985-2005 yılları arasında gerçekleşen ihracat ve ithalat verileri kullanılarak 12 AB ülkesi ile karşılaştırma yapılmış ve GB'nin ticaret artırıcı etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan Türkiye-AB arasında dış ticaret açıklarının arttığı ancak bunun önemli bir etkide bulunmadığı, dünya konjonktürüne göre dış ticaret açıklarının üçüncü ülkelere etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Tonus (2012)'a göre Türkiye imalat sanayi, GB'nin getirdiği yenilik ve fırsatlardan yararlanabilmiş verimlilik, kalite ve teknoloji açısından gelişme kaydetmiştir. GB sonrası Türkiye'nin dış ticaretinde önemli değişimler yaşanmıştır. Ancak bu değişimlerin belirleyicileri ülkedeki ekonomi politikaları ve ticaret yaptığımız ülke ve bölgelerdeki ekonomik gelişmelerdir.

Hatıplı (2012)'e göre, GB'nin Türkiye ekonomisi üzerinde birçok alanda olumlu etkisi olmuştur. GB ile tüketiciler Türkiye piyasasında artan rekabet ile kaliteli, ucuz ve daha fazla çeşitli ürüne kavuşmuştur. Ayrıca AB standartlarına uyum çalışmaları yapılmış, üretici daha büyük ve istikrarlı bir pazara kavuşmuştur. Öte yandan mali yardımların önemli olumlu etkileri olmuştur.

Akçay ve Saygılı (2019) tarafından 1996-2016 verileri kullanılarak yapılan araştırmada; dış ticaret açısından hem AB'nin hem de Ortadoğu ve Afrika ülkeleri ile gerçekleşen ticaretin önemi vurgulanmıştır. Araştırmaya göre GB ve üçüncü ülkelerle imzalanan serbest ticaret anlaşmalarının ihracat üzerinde olumlu etkileri olduğu ancak GB'nin etkisinin daha büyük olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı araştırmaya göre ülkeler

arasındaki mesafe ticareti etkilediğinden Türkiye'nin yakın ülkelerle ticaretinin geliştiği sonucuna varılmıştır.

GB ile Türkiye-AB dış ticaretinde oluşan ithalat artışının Türkiye lehine olduğu görüşü de mevcuttur. Buna göre, GB sonrası oluşan ithalat artışı ekonomi için önemlidir. İthalattaki artışla birlikte girdi ihtiyacı karşılanmakta, rekabet ve teknolojik gelişme, fiyat, kalite ve çeşitte iyileşme sağlanmakta ve tüketici yeni tüketim olanaklarına kavuşmaktadır. Bu duruma örnek olarak son dönemde Türkiye'deki otomotiv endüstrisinde artan rekabet gücü gösterilmiştir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer konu ise GB sonrası Türkiye-AB dış ticaret açığında meydana gelen değişimlerdir. Türkiye-AB dış ticaret açığı 1996 yılından itibaren miktar olarak sürekli artsa bile Türkiye'nin toplam dış açık verileri incelendiğinde toplam dış açık karşısında oransal olarak gerilediği görülmektedir. Bu açığın asıl sebebi Rusya, Çin ve İran gibi ülkelerle oluşan dış açıkların yüksek olmasıdır (Acar ve Dikkaya, 2018: 141-144).

3.2.2. Gümrük Birliği'nin Olumsuz Etkileri

GB'nin Türkiye ekonomisine olumsuz etkileri sınıflandırılarak incelenebilir (Yıldırım ve Dura, 2007: 146):

- a. **Rekabet Gücü Etkisi:** GB sonrası dönemde Türkiye standart sanayi mallarında rekabet üstünlüğüne sahiptir. Öte yandan ileri teknoloji ürünlerinde ülkenin rekabet üstünlüğü bulunmamaktadır. Bu sektörlerin rekabet gücünün olmaması ya da düşük olması sektörlerde serpilme imkanının olmaması nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Dura vd., 2015: 613).
- b. **Dış Ticaret Etkisi:** 1995 yılından sonra Türkiye'nin AB kaynaklı dış ticaret açığı hızla artmaya başlamıştır. GB sonrası artan ticaret hacmi ile Türkiye günümüzde AB'nin en büyük beşinci ticaret partneri olmuştur. 1995-2017 döneminde ülkenin AB'ye ihracatı 6 kat, AB'den ithalat ise 3,5 kat artmıştır. AB ile dış ticaret dengesine bakıldığında ise dönem içinde sürekli açık oluşmuştur (TÜİK, 2018c). GB'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi GB sonucu ülkemizin üçüncü ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarıdır. Dış ticaret açıkları incelendiğinde GB sonrası AB dışı ülkelerle yapılan ticarete dış açıklar da artmıştır.
- c. **Yatırım Etkisi:** GB ile AB'den yatırımların artması beklenmektedir. Ayrıca GB ile daha önce de bahsedildiği gibi böyle entegrasyonların üçüncü ülkeler için

garanti oluşturduğu için birliğe yeni üye olan ülkeye yatırım transferi beklenmektedir. Ancak GB ile kısıtlamalar kalkınca yabancı sermaye sahipleri Türkiye’de yatırım yapacağına mallarını Türkiye pazarında satmaya başlamış bu sebeple 1996 yılından sonra AB kaynaklı yatırımlar azalma eğilimine girmiştir. GB ile Türkiye dış ticaretinde sapmalar beklenmesine rağmen sermaye girişleri de beklendiğinden GB’nin ülke ekonomisinin lehine olacağı beklenmekteydi. Ancak dış ticarete olduğu gibi yatırımlarda da aleyhimize bir durum oluşmuştur. Ayrıca mali yardım konusunda da bu süreçte aksaklıklar meydana gelmiştir (Doğan, 2004).

- d. Döviz Yaratma Etkisi:** GB ile Türkiye, AB’nin birlik dışı ülkelerle imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarına uymak zorunda olduğu için AB’ye verdiği tavizleri bu ülkelere de vermek zorunda kalmıştır. Bu durum da ülkenin gümrük vergilerinde kayıplara neden olmuştur. AB’den gümrüksüz ithal edilen imalat sanayi malları, üçüncü bir ülkede daha ucuz olduğu halde Türkiye’nin anlaşma gereği vergi koyması durumunda bu mallar daha pahalı hale gelmektedir. Bu durum da Türkiye’nin döviz kaybetmesine neden olmaktadır. Ayrıca, AB’den gümrüksüz ithal edilen gıda sanayi ürünleri Türkiye tarımını önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. ÖTP ile AB’nin tarım sektörüne yapılan desteklemelerle AB üreticisi daha avantajlı hale getirilmiştir (Doğan, 2004).

GB’nin olumsuz etkileri olduğunu belirten çalışmalara aşağıda değinilmiştir.

Togan (2000)’a göre GB ile Türkiye’nin AB’ye ihracatında iyileşme sağlanamamıştır. Buna karşılık, hem AB hem de üçüncü ülkelere yapılan ithalatta artış yaşanmıştır.

Arslan ve Usul (2002) tarafından GB’nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi, dış ticaret, üretim ve bütçe açısından incelenmiştir. Çalışmaya göre; GB’nin hazine faizlerini yükselttiği dolayısıyla faizlerin bütçe üzerindeki yükünün artmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan gümrük vergisi kayıpları da yaşanmıştır. Dolayısıyla GB’nin Türkiye ekonomisine yarardan çok zarar verdiği belirtilmiştir.

Dura (2002) Türkiye-AB arasında oluşan ticaret açıklarını incelemiş ve GB’nin Türkiye-AB arasındaki ticareti Türkiye aleyhine çevirdiği sonucuna varmıştır. Çünkü incelenen dönemde, Türkiye-AB arasındaki ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranında düşüş yaşanmıştır.

Bakkalcı (2002)'ya göre GB sonrası dönemde AB dışındaki ülkelerle gerçekleştirilen ticarete ticaret yaratıcı etki oluşurken AB ile ticarete ticaret saptırıcı etki oluşmuştur. Dolayısıyla Türkiye-AB arasındaki ticarete ekonomik refah etkisi ortaya çıkmamıştır. Üstelik GB sonrası dönemde Türkiye geleneksel ihraç ürünlerinde* AB karşısındaki rekabet gücünü yitirmektedir. Çünkü GB anlaşması bu alanda Türkiye aleyhine düzenlemeler öngörmüştür. Ayrıca AB'nin taahhüt ettiği mali yardımlarında tam olarak yapılmaması GB'nin kaybını artırmıştır.

Filiztekin (2003)'e göre GB imalat sektöründe yeterli verimlilik ve rekabet getirmemiştir. İlk yıllarda artan verimlilik zamanla düşmüştür. GB ile Türkiye'nin ticaret hacmi artmış ancak AB'nin payı fazla değişmemiştir. Ayrıca beklenen yabancı yatırımlar da gerçekleşmemiştir. Verim düşüklüğü ve yabancı yatırımın gelmemesinin sebebi ise makroekonomik dengesizliklerdir.

Doğan (2004)'a göre, GB sürecinde IMF ve DB gibi kurumların Türkiye'ye dayatmaları Türkiye ekonomisi üzerinde önemli sorunlara sebep olmuştur. Bu kurumların dayatmaları sonucunda olumsuz etkilenen sektörlerin başında ise tarım ve hayvancılık sektörü gelmektedir. 1980 öncesinde birçok tarım ürünü kendi kendine yeter olan Türkiye, bugün birçok tarım ürününü ithal etmek zorunda kalmıştır.

Pöschl vd. (2005)'ne göre GB'nin ticaret yaratıcı etkisi asimetric olmuştur. Türkiye'nin ihracatından çok ithalatı artış göstermiştir. Ticaret bileşimi açısından da fazla değişiklik yaşanmamıştır. GB öncesi olduğu gibi sonrasında da emek yoğun ürünlerde uzmanlaşmaya gidilmiş, bazı orta ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracatında artış yaşanmasına rağmen yapısal bir değişim yaşanmamıştır.

Kalaycı ve Artan (2010) tarafından 1995-2008 verileri kullanılarak GB'nin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri incelenmiştir. Araştırmaya göre Türkiye'nin AB'ye ihracatı ithalattaki artıştan değer olarak fazla olmasına rağmen dış ticaret açığı yaklaşık 2 kat artmıştır. Aynı dönem Türkiye'nin üçüncü ülkelerle dış açığı ise yaklaşık 7 kat artmıştır. Dolayısıyla GB sonrası dönemde asıl değişim üçüncü ülkelerle olan ticarete meydana gelmiştir. Çalışmaya göre Türkiye ihracattan elde ettiği döviz gelirinin önemli bir kısmını ihraç malı girdileri için kullanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin ham madde açısından dışa bağılı olduğu sonucu çıkmaktadır.

Nart (2010)'a göre GB Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir değişim

*Tarım, tekstil, hazır giyim vb.

sağlamamıştır. GB öncesi dönemde AB'nin Türkiye dış ticaretindeki payı % 48 civarında iken GB sonrası dönem de % 50'ye yükselmiştir. Ayrıca GB sonrası dönem de Türkiye'nin AB'ye ihracatı sürekli artmasına rağmen ithalat artışı daha fazla gerçekleşmiştir. Bunun asıl sebebi ise Türkiye'nin sanayi ürünlerinde 1971 itibarıyla AB'ye giriş engellerinin kaldırılması ancak AB'nin bu hakka 1996 yılında ulaşmasıdır.

Hatipler (2012) tarafından yapılan araştırmaya göre; GB öncesinde Türkiye'nin AB'ye ihracatının % 65'ini tekstil ürünleri oluşturmaktaydı. Daha sonra AB'nin tekstil ürünlerini yeni üyelerden ve Çin, Hindistan gibi ülkelere yapması sonucu dış açıklar artmaya başlamıştır. Üstelik GB sonrası dönemde beklenen yatırımlar gelmemiştir. Çünkü bu süreçten sonra AB ülkeleri Türkiye'de yatırım yapacağına ürünlerini satmaya başlamıştır. Ayrıca mali yardım konusunda da sorunlar yaşanmıştır. GB ile Türkiye'nin sadece AB imalat ürünlerini gümrüksüz ithal etmesi buna karşın üçüncü ülkelere karşı gümrük vergisi uygulamak zorunda kalması dış ticareti olumsuz etkilemiştir. Bu dönemden sonra AB'den ithal edilen gıda ürünleri artmış bu durum da Türkiye tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Çünkü OTP koruyucu ve destekleyici bir politikadır.

GB'nin olumlu ve olumsuz etkileri karşılaştırıldığında Türkiye ekonomisine zarar mı verdiği yoksa ekonomiye yararlı mı olduğu tartışmaları sürmektedir. Ancak her iki durumda da GB'nin güncellenme çalışmalarının yapıldığı günümüzde sektörlerin hazır olup olmadığına bakılmalıdır. Son durumda rekabet gücü açısından Türkiye otomotiv sektörü önemli ilerlemeler kaydederken, GB güncelleme ve müzakere sürecinde tarım sektörü önemli bir sorun olarak görülmektedir (Acar ve Dikkaya, 2018: 146).

3.3. GÜMRÜK BİRLİĞİ VE TARIM SEKTÖRÜ

1962 yılında uygulanmaya başlanan OTP'nin amacı tüketiciye uygun fiyatlı ürün sunmak ve tarımsal verimliliği artırarak çiftçilerin refah seviyesini iyileştirmektir (ABTD, 2017). *Ankara Anlaşması*'na göre OTP'ye uyumlu olması durumunda Ortaklık Rejiminde tarım ve tarım ürünleri ticareti de yer alacaktır. Bu amaçla tarım ürünlerinin Türkiye-AB arasında serbest dolaşımı ve Türkiye tarımının OTP'ye uyumu amaçlanmıştır. Ancak hazırlık ve geçiş dönemlerinde yeterli ilerleme sağlanamayınca tarım sektörü 1995 yılında Türkiye-AB arasında imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması* kapsamı dışında tutulmuştur. Dolayısıyla Topluluk ve Türkiye arasında imzalanan *Gümrük Birliği Anlaşması* ile tarımsal ürünlerin serbest dolaşımını sağlayacak ticaretin oluşturulması amaçlanmıştır. Bu amaçla Türkiye, OTP ilkeleri doğrultusunda tarım

politikaları oluşturmayı taahhüt etmiştir (Kılıç, 2005: 126). Bu doğrultuda, Türkiye'nin uygun tarım politikalarını oluşturması için teknik ve mali yardım sağlanmıştır. Ayrıca kırsal kalkınma, bitki ve hayvan sağlığı, veterinerlik konularında destekleme faaliyetleri yürütülmüştür.

Gümrük Birliği Anlaşması işlenmiş tarım ürünlerini kapsayacak şekilde düzenlenmiştir. Anlaşmada yer alan işlenmiş tarım ürünlerinden kasıt çikolata, şekerleme, çocuk mamaları, bisküvi, pastacılık ürünleri, makarna, dondurma, hazır gıdalar, margarin gibi ürünlerdir. Sanayi ve tarım ürünlerinin dolaşımında ise ayırım yapılmıştır. Sanayi ürünlerinin serbest dolaşımının GB yoluyla, işlenmiş tarım ürünleri dolaşımının ise OTP yoluyla gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. 1995 yılında DTÖ üyeliğiyle ABD ile tarımsal ticaret hacmi genişlemiştir ancak DTÖ üyeliğinden bir yıl sonra uygulanmaya başlanan GB ile Türkiye-AB arasında benzer etki oluşmamıştır. Çünkü anlaşmaya göre tarımsal ürün kapsam dışı bırakılmıştır (Oral, 2006: 98).

Son dönemlerde ise GB güncellenme çalışmaları yürütülmektedir. GB'nin güncelleştirilmesinin her iki tarafın da yararına olacağı belirtilmektedir. Tarım ürünleri ticaretinin karşılıklı geliştirilmesinin yanında hizmet ve kamu alımlarının da dâhil edilmesi amaçlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye-AB tarım ürünleri ticaret hacminin artacağı öngörülmektedir. Ancak AB üyesi olmaksızın tarım ürünlerinin GB'ne dâhil edilmesi Türkiye açısından olumsuz etkide bulunacaktır. Çünkü AB tarım sektörü ile karşılaştırıldığında tarımsal finansal desteği ve üretim maliyetleri arasındaki fark yüksektir (Eren, 2017: 410).

3.4. AB VE TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ

3.4.1. AB ve Türkiye'de Tarım Sektörünün Genel Yapısı

Daha önce de bahsedildiği gibi AB için tarım sektörü, üye ülkeler arasında farklı yapılara sahip olmakla birlikte birlik için oldukça önemli bir yere sahiptir. Birlik üyeleri arasında tarımsal üretim değerinin % 20'sini ve katma değer % 15'ini Fransa oluştururken son sıralarda İsveç ve Finlandiya yer almaktadır. Bu farklılıklara rağmen tarım sektörünün AB GSYH içindeki payı % 1,2 civarındadır. Bununla birlikte AB, dünya tarım üretiminin yaklaşık yarısını karşılamaktadır. 2017 yılında dünya buğday üretiminin % 19'unu, ayçiçeği üretiminin % 21'ini, şeker pancarı üretiminin % 44'ünü, beyaz et üretiminin % 12'sini, kırmızı et üretiminin ise % 16'sını karşılamıştır (FAO, 2018).

AB bu başarısına uyguladığı OTP reformları ile ulaşmıştır. AB’de küçük ve orta büyüklükteki tarımsal işletmeler daha az parçalanmış arazilere sahipken daha fazla hayvan sayısına sahiptir. Büyük ölçekli işletmeler ise ucuz girdi temini, pazarlık gücü ve dış ticaret olanaklarına sahiptir. Tüm bu avantajlar tarım işletmelerini daha dinamik bir yapıya kavuşturmuştur (Gürlük ve Turan, 2013: 100). 2007 yılında AB’de toplam tarımsal işletme sayısı 13,7 milyon iken 2017 yılında 10,5 milyona gerilemiştir. Ortalama işletme büyüklüğü ise yeni üyelerin eklenmesiyle zaman zaman düşse bile 17 hektara çıkarılmıştır. Yeni üyelerin katılımıyla birliğin tarımsal işletme sayısı ve ortalama işletme büyüklüğü standartları bozsa da zamanla uygulanan politikalarla başarılı sonuçlar alınmıştır. Örneğin 2007 yılında birliğe katılan ve halen AB tarımsal işletmelerinin % 33’ü barındıran Romanya’da tarımsal işletme sayısı aynı yıl 3,9 milyon ve ortalama işletme büyüklüğü de 3,4 hektar kadardır. Yaklaşık on yıllık sürede işletme sayısı 3,4 milyona düşürülürken işletme büyüklüğü 3,6 hektara çıkarılmıştır (Eurostat, 2019). Sonuç olarak AB tarım sektörüne yönelik amaçlarına büyük oranda ulaşmıştır. Bununla birlikte birlik içi ve uluslararası etkilerle AB tarım politikalarını her geçen gün değiştirmekte ve geliştirmektedir.

Türkiye açısından bakıldığında, gelişmekte olan bir ülke olmasına rağmen ülkenin tarım sektörüne bağlılığı yüksektir. 2017 yılı verilerine göre GSYH’nın % 6,1’ini oluşturan tarım sektörünün katma değeri 51,8 milyar dolardır (DB, 2018). Türkiye’de daha az katma değerli ürün yetiştirildiğinden ve tarımsal verimlilikteki düşüklükten dolayı AB ile karşılaştırıldığında yeterli seviyede olmadığı belirtilebilir (Gürlük ve Turan, 2013: 101-102). Bununla birlikte Türkiye, fındık, incir, kayısı, kiraz, kavun, pırasa, vişne, baharat, kırmızıbiber, karabiber, çilek, kestane, nohut, fıstık, ceviz, burçak, mercimek, yeşil fasulye, salatalık, karpuz ve doğal balın üretiminde dünyanın önde gelen üreticilerindedir. Fındıkta dünya üretimin % 58’ini karşılayan Türkiye bunun % 80-85’ini AB’ye ihraç etmektedir. Benzer durum kuru incir ve kuru kayısıda da vardır. Ancak özellikle artan nüfus ve kuraklık sebebiyle son yıllarda tahıl ithalatı artmıştır. Örneğin, 2007-2017 yılları arasında tahıl ithalatı 973 milyon dolardan 1,7 milyar dolara yükselmiştir (TÜİK, 2018c).

3.4.2. AB ve Türkiye Tarım Sektörlerinin Karşılaştırılması

AB, dünyanın en büyük ikinci ekonomisi ve 511,8 milyonluk nüfus ve kişi başına ortalama 29.845 dolarlık gelire dünyanın en büyük pazarıdır. Toplam alanının % 42’sini tarım alanı oluşturmaktadır. Bunun da yaklaşık % 60’ı ekilebilir arazidir. Türkiye’de ise

nüfus 80,8 milyon ve kişi başı gelir 10.597 dolar seviyesindedir. Türkiye’de tarım alanları toplam alanın % 35’ini oluştururken ekilebilir tarım alanı oranı % 61 kadardır (DB, 2019).

Tarım sektörünün GSYH içindeki payı 1980’li yıllarda AB’de % 7,4 ve Türkiye’de % 25,8 iken 2017 yılı verilerine göre sırasıyla % 1,2 ve % 6,1 seviyesine kadar düşmüştür. Ancak gerçekleşen oransal düşüşle birlikte bu yıllar arasında tarımsal üretim değerlerinde artışlar sağlanmıştır. 1980-2017 yılları arası dönemde AB’de üretilen toplam tarımsal üretim değeri 196 milyar dolardan 245 milyar dolara yükselmiştir. Benzer şekilde Türkiye’ye bakıldığında aynı dönem içinde tarımsal üretim değeri 18 milyar dolardan 51,8 milyar dolara yükselmiştir (DB, 2019). Tarımın ekonomiye katkısını gösteren bir diğer göstergesi sektörün dış ticaret verileridir. Günümüzde AB, dünya tarım ürünleri ticaretinde önemli bir paya sahiptir. Tarım sektörünün dış ticaret payı AB’de Türkiye’ye göre 2 kat daha fazladır.

Tarımsal istihdam Türkiye’de oldukça yüksektir. Türkiye’deki tarımsal istihdam oranı AB’nin dört katı kadardır. Sektörlerin GSYH payları da incelendiğinde Türkiye halen tarım ülkesi konumundadır. Sadece bu veriler bile incelendiğinde Türkiye, tarım sektörü açısından AB’den oldukça farklı bir yapıya sahiptir. Tarımsal gelir politikalarındaki yetersizlik ve tarım sektöründeki verim düşüklüğü sebebiyle Türkiye’de tarımsal gelir düşük seviyededir (Üzümcü, 2006: 161). AB, OTP’nin amaçlarından olan çiftçi hayat standardının iyileştirilmesine yönelik politikalar uygulamasına rağmen henüz istenilen sonucu elde edememiştir. AB’de tarım sektöründe çalışanların geliri Türkiye’de olduğu gibi diğer sektörlerin çok gerisindedir. Buna rağmen AB ve Türkiye’deki çiftçi gelir standartları arasında önemli derecede farklar bulunmaktadır. Türkiye’de tarımsal kişi başına GSYH AB ortalamasının yarısı kadar bile değildir.

Tablo 25’ten de görüldüğü gibi Türkiye’de tarımsal üretimin % 66’sını bitkisel ve % 34’ünü hayvansal üretim oluştururken AB’de bu değerler hemen hemen eşittir. Bitkisel ve hayvansal verimlilik değerleri karşılaştırıldığında Türkiye, et ve mısır verimliliği hariç AB’nin gerisinde değerlere sahiptir. Verimliliğin düşük olmasının asıl sebebi ülkemizdeki tarımsal işletme ortalama büyüklüğünün düşük olmasıdır. Stratejik öneme sahip olduğu kabul edilen tahıl ürünlerin verimlilik değerleri de incelendiğinde değerlerin AB ortalamasının çok altında olduğu görülmektedir. Türkiye’deki buğday verimi AB’deki buğday veriminin yarısı kadardır. Bu farklılığın sebebi Türkiye’de buğdayın AB’ye nispeten daha kurak yerlerde yetiştirilmesi ve ülkemizde sertifikalı tohum kullanımının AB’ye göre düşük olmasıdır (Acar ve Aytüre, 2014: 219).

Tablo 25. AB ve Türkiye’de Başlıca Tarımsal Göstergeler 2017

Göstergeler	Türkiye	AB	Türkiye/AB (%)
Tarımın Görelî Büyüklüğü			
Toplam Tarım Alanı (bin ha)	38.002 (% 35)	162.930 (% 42)	23,3
Ekilebilir Arazi (bin ha)	23.385 (% 61)	96.129 (% 59)	24,3
Toplam İstihdamda Tarımın Payı (%)	19,4	4,4	4,4
Tarımsal İşletme Sayısı (bin)	3.075	10.500	29,3
Ortalama İşletme Büyüklüğü (hektar)	6,0	17,0	35,3
Tarımın GSYH İçindeki Payı (%)	6,1	1,2	575
Tarımda Kişi Başı GSMH (dolar)	4.098	9.252	44,3
Tarımın İhracattaki Payı (%)	3,7	7,4	50,0
Tarımın İthalattaki Payı (%)	3,9	6,3	61,9
Tarımsal Destek/GSYH	1,8	0,6	33,3
Bitkisel Üretimin Payı (%)	66	52	126,9
Hayvansal Üretimin Payı (%)	34	48	70,8
Verimlilik			
Tahıl (kg/ha)	3.257	5.172	62,9
Buğday (kg/ha)	2.800	5.342	52,4
Şeker Pancarı (kg/ha)	62.340	69.587	89,6
Mısır (kg/ha)	9.230	6.055	152,4
Et (kg/baş)	286	282	101,4
Süt (lt/baş)	2.991	6.466	46,3
Hayvan Varlığı			
Kümes Hayvanları Varlığı (bin)	348.143	1.481.657	23,5
Küçükbaş Hayvan Varlığı (baş)	44.312.308	114.545.208	38,7
Büyükbaş Hayvan Varlığı (baş)	16.105.025	90.253.085	17,8
Tarımsal Girdi			
Traktör Kullanımı (adet/100 ha)	3,9	8,8	44,3
Gübre Kullanımı (kg/ha)	137,7	158,4	86,9

Kaynak: TÜİK (2018); FAO (2018); DB (2018); Acar ve Dikkaya 2018: 151

Tarımsal işletme sayısı ve büyüklüğü açısından da daha önce de bahsedildiği gibi AB ortalaması ile karşılaştırıldığında ülkemiz oldukça farklı değerlere sahiptir. Türkiye’de tarımsal işletme sayısı 3 milyon iken 28 üyeli AB’de 10,5 milyon kadardır. AB’nin ortalama tarımsal işletme büyüklüğü ise ülkemizin ortalama tarımsal işletme büyüklüğünün yaklaşık üç katıdır. Traktör kullanımı ve gübre kullanımında da benzer tablo olduğu görülmektedir. Bu verilere göre AB’nin sahip olduğu tarımsal işletmeler ülkemize göre daha dinamik bir yapıya sahiptir. Çünkü Türkiye’de arazi kullanımı, ortalama işletme büyüklüğü ve mekanizasyona geçiş gibi kriterler göz önüne alındığında sektörün hantal bir yapıda olduğu görülmektedir (Gürlük ve Turan, 2013: 106).

Türkiye, zengin bir tarımsal potansiyele sahip olduğu halde Tablo 25’ten de anlaşılacağı üzere, Türkiye ve AB arasında tarımsal sektör açısından önemli farklar vardır. Bunların başında tarımsal istihdam, tarım sektörünün GSYH içindeki payı ve verimlilik değerleri gelmektedir. Sektörlerin milli gelir payları ve istihdamdan aldıkları pay ülkelerin gelişme düzeylerini vermektedir. Bu bakımdan incelendiğinde tarımsal gelişme açısından ülkemiz AB’nin çok gerisinde bulunmaktadır (Dinler, 2008: 381).

3.5. GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TARIMSAL GELİŞME

GB kapsamını genelde sanayi sektörü oluşturmasına rağmen tarım sektörü de birlik içinde incelenmesi gereken önemli bir sektördür. Çünkü tarım ve sanayi sektörü neden sonuç ilişkisi içinde birbirlerine bağlı haldedirler. GB’ni sektörel yönden inceleyen Sayan ve Demir (1998)’in araştırmasında GB’nin hem tarım hem de tarım dışı sektörler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çalışmada tarımsal sektörün GB’ne tam olarak dâhil edilmemesine rağmen sektörler arası bağımlılık sebebiyle tarım sektörünün GB’den önemli oranda etkilendiği belirtilmiştir.

Tarım ve sanayi sektörlerinin bağımlılığı ekonomik bütünleşme açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda tarımsal ticaret bu bütünleşmede oldukça önemli bir yere sahiptir (Yılmaz ve Bıçak, 2008). GB gibi ekonomik entegrasyonlarda dış ticaret birlik için önem arz etmektedir. Bu bağlamda tarım sektörü GB’ne tam olarak dâhil edilmemiş olmakla birlikte sanayi sektörünün ham maddesini oluşturması ve gıda maddeleri dış ticareti açısından bu süreçten önemli oranda etkilenmiştir.

Öte yandan GB’ne dâhil edilmeyen tarım sektörünün OTP uyumu amaçlanmış bu durumda GB’nin tarım sektörü üzerinde dolaylı olarak etkide bulunmasına yol

açmıştır. GB'nin Türkiye tarım sektörü üzerindeki etkisi dönemsel olarak GB öncesi ve sonrası olarak incelenebilir.

Tablo 26. GB Öncesi ve Sonrası Türkiye Tarım Sektörü Göstergeleri

Göstergeler	1980	1995	1996	2017	1980-1995 Değişim	1996-2017 Değişim
Tarımın Göreli Büyüklüğü						
Toplam Tarım Alanı (bin ha)	40.553	39.312	39.364	38.002	-3,1	-3,5
Ekilebilir Arazi (bin ha)	28.175	26.834	26.986	23.385	-4,8	-13,3
Tarımsal İşletme Sayısı (bin)	3.650	4.091	4.091	3.075	12,1	-24,8
Ortalama İşletme Büyüklüğü (ha)	6,2	5,2	5,2	6,0	-16,1	15,4
Toplam İstihdamda Tarımın Payı (%)	50,6	44,1	43,7	19,4	-6,5	-24,3
Tarımın GSYH İçindeki Payı (%)	25,5	14,8	15,7	6,1	-10,7	-9,6
Tarımın İhracattaki Payı (%)	56,8	8,6	9,4	3,7	-48,2	-5,7
Tarımın İthalattaki Payı (%)	1,0	5,3	4,9	3,9	4,3	-1,0
Tarımsal Destekleme (Milyar Dolar)	3,8	7,9	8,3	15,3	108,0	84,3
Tarımsal Destek/GSYH	3,5	4,7	4,2	1,8	1,2	-2,4
Verimlilik						
Tahıl Verimi (kg/ha)	1.855	2.057	2.112	3.257	10,9	54,2
Buğday (kg/ha)	1.829	1.915	1.979	2.800	4,7	41,5
Şeker Pancarı (kg/ha)	25.119	35.774	34.423	62.340	42,4	81,1
Mısır (kg/ha)	2.127	3.689	3.636	9.230	73,4	153,8
Hayvan Varlığı						
Kümes Hayvanları Varlığı (bin)	61.450	132.305	158.756	348.143	115,3	119,3
Küçükbaş Hayvan Varlığı (bin baş)	63.773	42.902	42.023	44.312	-32,7	5,4
Büyükbaş Hayvan Varlığı (bin baş)	16.925	12.044	12.121	16.105	-28,8	32,9

Kaynak: TÜİK (2014); TÜİK (2018a); TÜİK (2018c); OECD (2019b)

Tablo 26'da Türkiye tarım sektörünün GB öncesi ve sonrası dönemde görünümü verilmiştir. Her iki dönemde de toplam tarım alanlarındaki düşüş ile ekilebilir tarım alanları da azalmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi kentleşme, sanayi ve turizm alanlarının yaygınlaşması tarım alanlarını dolayısıyla ekilebilir arazi miktarını azaltmıştır. Ekilebilir arazi miktarındaki nispeten daha büyük oranlı düşüşün sebebi ise özellikle son yıllarda verimli tarım arazilerinin tarım dışındaki alanlarda kullanılmasıdır. Yine aynı tablodan dönem bazında tarımsal işletme sayısı ve ortalama işletme büyüklükleri incelendiğinde bu dönemler arasında fazla gelişme sağlanmadığı görülmektedir. 1980-1995 yılları arasında işletme sayısı % 12,1 artarken 1996-2017 döneminde % 24,8 azalmıştır. 1980-2017 dönemi arasında tarımsal işletme sayısında % 15,7'lik (575 bin) düşüş yaşanmış ancak bu düşüş ortalama işletme büyüklüğünü olumlu yönde etkileyememiştir. Nitekim ortalama işletme büyüklüğü 1980 yılında 6,2 hektar iken 2017 yılında 6 hektara gerilemiştir. Sonuç olarak, Türkiye'de bulunan tarımsal işletmeler halen küçük ve dağınık yapıdadır.

Tarım sektörünün ekonomi içindeki payına bakıldığında ise önemli oranlarda değişiklik olduğu görülmektedir. GB öncesi dönemde sektör GSYH'nın önemli bir kısmını oluştururken bu dönemden sonra hızla azalarak % 6,1 seviyesine kadar inmiştir. Sektörün toplam istihdam içindeki payı da aynı şekilde azalmış, ancak bu azalışın hızı daha yavaş seyretmiştir.

Dış ticaret açısından incelendiğinde ise özellikle tarımsal ihracatın önemli oranda değiştiği görülmektedir. 1980 yılında ihracatın % 56,8'ini karşılayan tarım sektörü 1980-1995 dönemi arasında 48,2 puan ve 1996-2017 döneminde de 5,7 puan azalarak % 3,7 seviyesine kadar inmiştir. 1980-1995 dönemi arasındaki hızlı azalışın sebebi ise 1980 sonrası dönemde yaşanan dışa açılmadır. Bu durum kendisini tarımsal ithalatta da göstermiştir. Nitekim 1980 yılında ithalatta tarımın payı % 1 iken 2017 yılında % 3,7 seviyesine yükselmiştir (TÜİK, 2018c).

Daha önce de bahsedildiği gibi tarım sektöründe verimlilik ve katma değer artırılması gibi nedenlerle sektörü destekleme ve kredi ihtiyacı önem arz etmektedir. Tarımsal destekleme miktarları 1980 sonrası artış gösterse bile bu artışlar yeterli seviyede olmamıştır. Ayrıca sektöre sağlanan desteklemeler dönem dönem politik sebeplerle değişmiş, sağlanan desteklemeler takip edilmemiştir. Sonuç olarak hem tarımsal işletme yapısındaki sorunlar hem de destekleme politikalarının istikrarsız olması sonucu istenilen verim ve katma değer sağlanamamıştır.

Tablo 26’da görüldüğü gibi hem 1980-1995 hem de 1996-2017 dönemlerinde verim artışları sağlanmış ancak bu artışlar Türkiye’nin mevcut potansiyeli göz önüne alındığında yetersiz kalmıştır. Nitekim daha önce de bahsedildiği gibi özellikle AB ile bu konuda önemli farklar vardır. 1980-1995 yılları arasında tahıl verimi % 10,2 artarken 1996-2017 yılları arasında % 54,2 artmıştır. Buğday, şeker pancarı ve mısırdaki verimlilik artışlarıyla ürünlerin üretim değerleri artmıştır. Ancak bu ürünlerin son yıllarda tarımsal sanayi sektöründe kullanımlarının artması ile ithalatı da artmıştır. Sektörün katma değeri incelendiğinde ise GB sonrası dönemde hem bitkisel hem de hayvansal katma değerde artış yaşanmış ancak bitkisel ve hayvansal üretim değerleri arasındaki fark giderilememiştir. Ayrıca pazarlanan üretim değerinde de artışlar sağlanmıştır. 1996 yılında bitkisel üretim değerinin % 77’si ve hayvansal üretim değerinin de % 40’ı pazarlanabilir iken 2017 yılında bu değerler sırasıyla % 84 ve % 54’e yükselmiştir (TÜİK, 2018a).

Son olarak hayvan varlığı incelendiğinde genel olarak kanatlı hayvan sayısındaki hızlı artışla birlikte hayvan varlığının arttığı görülmektedir. Kanatlı sayısındaki her iki dönemdeki yüksek oranlı artışın sebebi ülkedeki hızlı kentleşme ve fiyatın görece düşük olması etkili olmuştur. Bununla birlikte, ülkemiz hayvan varlığı açısından dünyada yedinci sırada yer almasına rağmen küçükbaş ve büyükbaş hayvan varlığı aynı gelişmeyi gösterememiştir. Her dönem desteklemelerin değişmesi, hayvan hastalıkları, yüksek yem fiyatları, çayır ve meraların tarım arazisi için kullanımının artması ve hayvan ıslah çalışmaları sebebiyle dalgalanmalar yaşanmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi yerli hayvan ırklarında et ve süt verimlilik değerleri düşük olduğundan son 20 yılda toplam hayvan varlığı içindeki düşük verimli yerli ırk hayvanlarının oranı % 40’tan % 10’a kadar düşürülmüş, verimi düşük hayvanların ıslah çalışmaları artmıştır ancak bu uygulama tek başına çözüm olamamıştır (Acar ve Aytüre, 2014: 122-123; TİGEM, 2017).

GB öncesi ve sonrası dönemde Türkiye tarım sektöründe yaşanan gelişmeler incelendikten sonra GB ile tarım sektörünün dış ticaret yapısındaki değişimler daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilir.

3.5.1. Gümrük Birliği ve Tarım Ürünleri Ticareti

GB’nin ilk yıllarında Türkiye’nin AB’ye ihracatındaki payı artarken 2000’li yıllardan sonra azalmaya başlamıştır. Çünkü bu tarihe kadar 15 üyeden oluşan AB, yeni üyelerle 28’e ulaşmıştır. Yeni üye ülkeler aslında Türkiye’nin rakibi durumundaki

ülkelerden oluşmaktadır. Bu durumda nüfusu artan AB, Türkiye için daha büyük bir pazar haline gelmiş ancak AB birçok malı artık yeni ülkelerden almaya başlamıştır (Eren, 2017: 226).

Tablo 27. Türkiye-AB Dış Ticareti 1980-2017 (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat			İthalat			İhracat/ İthalat (Dünya)	İhracat/ İthalat (AB)
	Dünya	AB	Payı (%)	Dünya	AB	Payı (%)		
1980	2.910	1.668	57,3	7.909	3.146	39,8	36,8	53,0
1990	12.959	7.485	57,8	22.302	10.597	47,5	58,1	70,6
1996	23.224	12.590	54,2	43.627	24.349	55,8	53,2	51,7
2000	27.775	14.510	52,2	54.503	26.610	48,8	50,4	54,5
2005	73.476	38.391	52,2	116.774	49.048	42,0	62,9	78,3
2010	113.883	52.934	46,5	185.544	72.391	39,0	61,4	73,1
2015	143.839	63.998	44,5	207.234	78.681	38,0	69,4	81,3
2016	142.530	68.343	48,0	198.618	77.501	39,0	71,8	88,2
2017	156.993	73.906	47,1	233.046	85.205	36,4	67,4	86,7

Kaynak: TÜİK (2018c)

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere ülkemizin toplam ihracatında AB'nin payı 1996'da % 54,2 iken 2017 yılına kadar % 47,1 seviyesine inmiştir. Bu yılları kapsayan dönemde ülkemizin toplam ihracatı yaklaşık 7 kat, AB'ye ihracatı ise yaklaşık 6 kat artmıştır.

Tablo 27 ithalat açısından incelendiğinde GB ile sanayi mallarına uygulanan gümrük vergilerinin kaldırılması sonucu beklenen etkinin gerçekleştiği görülmektedir. 1996-2017 yılları arasında Türkiye'nin toplam ithalatı 4,3 kat artarken, AB'den ithalatı 2,5 kat kadar artış göstermiştir. 1980-1990 yılları arasında Türkiye'nin AB kaynaklı artan ithalatı GB ile devam etmiş ancak AB kaynaklı ithalatın toplam ithalat içindeki payında düşüş yaşanmıştır. Son yıllarda Çin, Rusya ve ABD gibi ülkelerden yapılan ithalatın artması bu duruma etki eden en önemli nedenlerden biridir (Şentürk, 2014: 127).

Özellikle son yıllardaki dış ticaret partnerleri incelendiğinde Türkiye'nin AB üyesi olmayan ülkelere dış ticaretinin AB ile olan dış ticaretten daha fazla arttığı belirtilebilir. Dış ticaret partnerlerinde meydana gelen değişimin en önemli sebebi ise GB'nin hemen öncesinde 1995 yılında faaliyete geçen DTÖ'dür. Bununla birlikte AB, Türkiye'nin en büyük pazarı olmayı sürdürmüştür. 2017 yılında AB'nin Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı % 47,1 iken aynı yıl Türkiye'nin AB'den ithalatı ise toplam ithalatın % 36,4'ü kadardır.

Dış ticarete meydana gelen bu değişim sürecinde tarım sektörünün katkısı incelendiğinde, özellikle 1980'li yıllardan sonra sektörün toplam dış ticaret içindeki payı azalmasına rağmen tarım sektörü Türkiye dış ticaretinde halen önemini korumaktadır. Bu süreçte Türkiye'nin tarım ürünleri ve işlenmiş tarım ürünleri ticareti, ülkenin dış ticaretine önemli katkıda bulunmaktadır. 1980'li yıllara kadar tarım ürünleri Türkiye ihracatının önemli bir kısmını oluştururken bu tarihten sonra payında önemli derecede düşüş yaşanmıştır. 1980 sonrası izlenen ihracata dayalı sanayileşme politikaları sonucu bu tarihten itibaren ihracatta imalat sanayi ürünlerinin payı artarken tarım ürünlerinin payında düşüş yaşanmıştır (Üzümcü, 2018: 49-50). 1980 yılında tarım ürünleri toplam ihracatın yarısından fazlasını oluştururken 2017 yılında % 3,7 seviyesine kadar gerilemiştir. Miktar olarak incelendiğinde, Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde GB sonrası dönemde dalgalanmalar olmakla birlikte özellikle 2006 yılı sonrası artan bir seyir göstermiştir. Türkiye'nin 1996-2017 yılları arasında tarım ürünleri ihracatında yaklaşık 3 kat artış yaşanmıştır (TÜİK, 2018c).

Tablo 28'de yer alan tarım ürünlerin 1980 sonrası dönemdeki ithalat payına bakıldığında 1980-1997 arasındaki dönemde % 1'den % 5'e çıktığı bundan sonraki 20 yıllık dönemde ise ortalama % 3,4'lük bir paya sahip olduğu görülmektedir. İhracatta olduğu gibi ithalatta da dalgalanmalar olmakla birlikte tarım ürünleri ithalatı son yıllarda artış göstermiş 2017 yılında 9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 28. Tarım Ürünleri Dış Ticareti 1980-2017 (Milyon Dolar)

Yıllar	Toplam İhracat	Tarımsal İhracat	Tarımsal İhracatın Payı (%)	Toplam İthalat	Tarımsal İthalat	Tarımsal İthalatın Payı (%)	Tarımsal Net İhracat	AB ile Tarımsal Net İhracat
1980	2.910	1.629	56	7.909	80	1,0	1.549	592
1990	12.959	2.025	15,6	22.302	1.137	5,1	888	582
1996	23.224	2.179	9,4	43.627	2.167	5,0	12	645
1997	26.261	2.387	9,1	48.559	2.418	5,0	-31	742
1998	26.973	2.375	8,8	45.921	2.127	4,6	248	740
1999	26.587	2.095	7,9	40.671	1.650	4,1	445	650
2000	27.775	1.684	6,1	54.503	2.125	3,9	-441	457
2001	31.334	2.006	6,4	41.399	1.410	3,4	596	657
2002	36.059	1.806	5,0	51.554	1.704	3,3	102	613
2003	47.253	2.201	4,7	69.340	2.538	3,7	-337	699
2004	63.167	2.645	4,2	97.540	2.765	2,8	-120	1.052
2005	73.476	3.468	4,7	116.774	2.826	2,4	642	1.532
2006	85.535	3.611	4,2	139.576	2.935	2,1	676	1.276
2007	107.272	3.883	3,6	170.063	4.672	2,7	-789	1.157
2008	132.027	4.177	3,2	201.964	6.433	3,2	-2.256	1.039
2009	102.143	4.536	4,4	140.928	4.625	3,3	-89	1.036
2010	113.883	5.091	4,5	185.544	6.490	3,5	-1.399	929
2011	134.907	5.353	4,0	240.842	8.944	3,7	-3.591	582
2012	152.462	5.379	3,5	236.545	7.503	3,2	-2.124	566
2013	151.803	5.911	3,9	251.661	7.776	3,1	-1.865	751
2014	157.610	6.376	3,9	242.177	8.658	3,6	-2.282	1.269
2015	143.839	6.125	4,2	207.234	7.265	3,5	-1.140	1.209
2016	142.530	5.811	4,1	198.618	7.097	3,6	-1.286	1.074
2017	156.993	5.738	3,7	233.046	9.044	3,9	-3.306	595

Kaynak: TÜİK (2018c)

*Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık

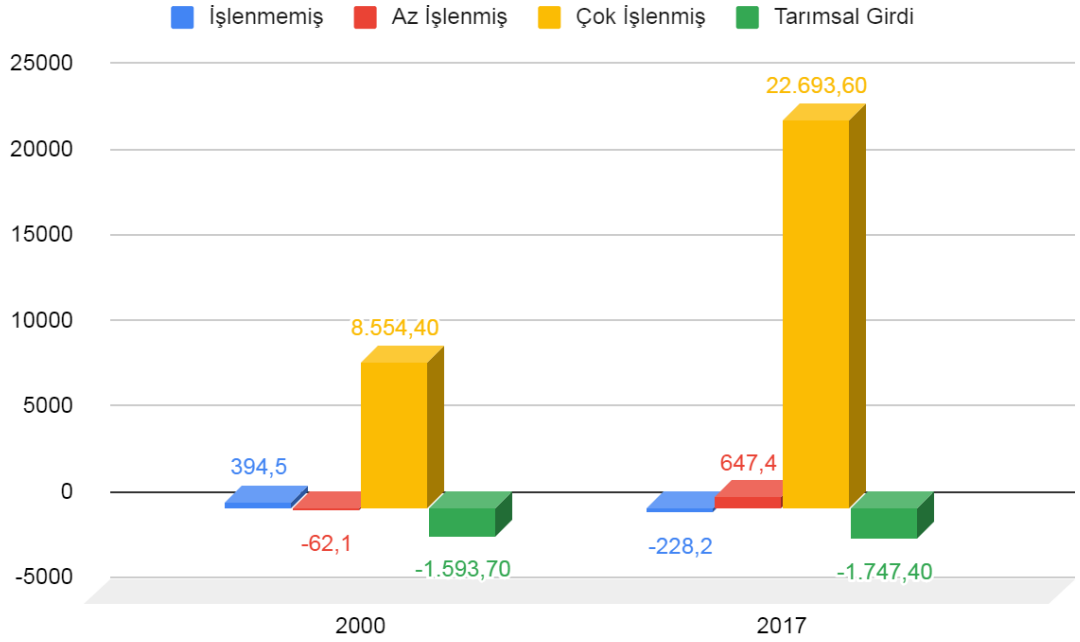
Tablo 28’de yer alan tarım ürünleri dış ticaret dengesine bakıldığında sektörün bazı dönemlerde açık verdiği bazı dönemler ise fazla verdiği görülmektedir. Bu nedenle yıllara göre ülkenin tarım ürünlerinde net ihracatçı-ithalatçı konumu değişmiştir. GB sonrası dönemde 1998, 1999, 2001, 2002, 2005 ve 2006 yılları hariç tarım ürünleri ticareti açık vermiştir. 2017 yılı incelendiğinde tarımsal ihracat değeri 5,7 milyar dolar tarımsal ithalat değeri ise 9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Böylece Türkiye’nin tarım ürünlerinde ticaret açığı yaklaşık 3,3 milyar dolara yükselmiştir. AB ile tarım ürünleri dış ticaretine bakıldığında GB sonrası dönemde Türkiye’nin net ihracatçı olduğu belirtilebilir. Ancak AB dışındaki ülkelerle yapılan tarım ürünleri dış ticareti de hesaba katıldığında tablodan da açık bir şekilde görüldüğü gibi Türkiye net ihracatçı konumundan net ithalatçı konumuna geçmiştir. Özellikle son yıllarda oluşan dış açıkların sebebi kurbanlık canlı hayvan ithalatının artması, gıda sanayi işletmelerinin tarımsal ham madde ihtiyacına yönelik ithalatı ve yem bitkileri ithalatında meydana gelen artıştır (Üzümcü, 2018: 247). Ancak bu durum dış ticarete tarımın olumsuz sonuç verdiğini göstermemektedir. Tarımsal ürünlerin yanında işlenmiş tarım ürünleri ticareti de hesaba katıldığında ortaya farklı bir tablo çıkmaktadır. Çünkü ham madde ve işlenmiş tarım ürünleri ticareti ile tarım sektörü Türkiye’nin ihracatına önemli katkı sağlamaktadır (Üzümcü, 2018: 51-52).

3.5.1.1. Gümrük Birliği ve işlenmiş tarım ürünleri ticareti

İşlenmiş tarım ürünleri dış ticaretine bakmadan önce işlenmişlik durumlarına göre ürünlerin derecelerine bakılabilir. Dış ticarete buğday, pamuk, süt, yaprak tütün, balık, odun gibi ürünler işlenmemiş tarım ürünlerini, un, pamuk ipliği, süt tozu, işlenmiş tütün, kâğıt hamuru az işlenmiş tarım ürünlerini ve son olarak da makarna, peynir, sigara, kâğıt, gübre, ilaç gibi ürünler de çok işlenmiş tarım ürünlerini oluşturmaktadır (Çakmak ve Kasnakoğlu, 2016: 120).

GB sonrası dönemde işlenmiş tarım ürünlerinde gelişme yaşanmıştır. Grafik 12’den de görüldüğü gibi son yıllarda işlenmemiş tarımsal ürünlerin dış ticaretinde açık varken, az işlenmiş ve çok işlenmiş tarımsal ürünlerin dış ticaretinde ise fazla vardır. 2017 yılında işlenmemiş tarım ürünleri dış açığı 228,2 milyon dolar iken az işlenmiş tarım ürünleri dış fazlası 647,4 milyon dolar ve çok işlenmiş tarım ürünleri dış ticaret fazlası ise 22,7 milyar dolar kadardır. Dolayısıyla, daha düşük katma değerli olan işlenmemiş tarımsal ürünler ithal edilip iç piyasada işlenerek daha yüksek katma değerle ihraç edilmektedir.

Grafik 12. Türkiye'nin İşlenmiş Tarım Ürünleri Net İhracatı 2000-2017
(Milyon Dolar)

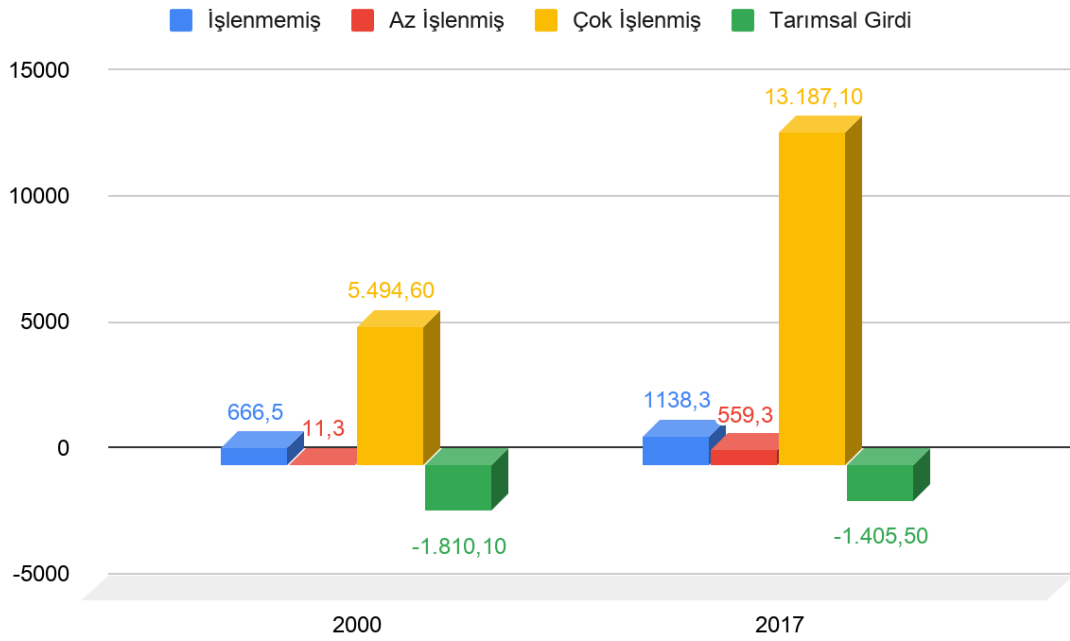
Kaynak: Ek 2'deki verilerden oluşturulmuştur.

Berk (2019) tarafından 1990-2018 dönem verileri kullanılarak Türkiye işlenmemiş ve işlenmiş tarım ürünleri rekabet gücünü ölçen araştırmada; Türkiye'nin dış ticaret açısından işlenmemiş ve işlenmiş ürünlerinde yüksek endüstri içi avantajına sahip olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya göre Türkiye hem işlenmemiş hem de işlenmiş tarım ürünlerinin ihracat ve ithalatında önemli bir konumdadır.

Burada belirtilmesi gereken bir konu da Türkiye-AB arasında GB ile gerçekleşen işlenmiş tarım ürünleri ticaretidir. Temelde sanayi ürünlerini kapsayan GB, temel tarım ürünlerini kapsam dışında bırakmaktadır. Ancak işlenmiş tarım ürünleri anlaşma kapsamına alınmıştır. Bahsi geçen işlenmiş tarım ürünlerinin uyumu 1999 yılında tamamlandığından bu ürünlerin tarım ürünleri ticaretine etkileri ancak 1999 yılından sonra saptanabilmektedir (Günaydın, 2010: 52-53). Ayrıca GB kapsamındaki işlenmiş ürünlerden kasıt çok işlenmiş tarım ürünleridir (Çakmak ve Akder, 2005: 19). Bu durumda Türkiye-AB arasında işlenmiş tarım ürünleri incelendiğinde işlenmemiş ve az işlenmiş tarım ürünleri ayrı bir tarafta incelenirken çok işlenmiş tarım ürünleri ticareti ayrı bir taraftan incelenecektir.

Grafik 13'te AB ile gerçekleşen tarım ürünleri ticareti işlenmişlik düzeylerine göre verilmiştir. 2000 yılında işlenmemiş ve az işlenmiş tarım ürünleri ticaretinde Türkiye net ihracatçı iken 2017 yılında da bu durum devam etmiştir. 2000 yılında işlenmemiş tarım ürünleri net ihracat değeri 666,5 milyon dolar iken 2017 yılında 1.138,3 milyon dolara, az işlenmiş tarım ürünleri net ihracat değeri de 11,3 milyondan 559,3 milyona yükselmiştir. GB kapsamında yer alan çok işlenmiş tarım ürünleri ticaretinde de yine aynı durum söz konusudur. Dönem boyunca (2000-2017) çok işlenmiş tarım ürünleri ticareti 2,5 kat artış göstermiştir (TÜİK, 2019b).

Grafik 13. Türkiye-AB İşlenmiş Tarım Ürünleri Net İhracatı 2000-2017
(Milyon Dolar)

Kaynak: Ek 2'deki verilerden oluşturulmuştur.

İhracatın yarısından fazlası sebze ve meyve ile sebze ve meyveden mamul ürünlerden oluşmuştur (Ek-3). Tarıma dayalı sanayilerde girdi olarak kullanılan malların ihracatı ise yok denecek kadar azdır. Buna karşılık ara malı olarak kullanılan malların toplam ithalattaki payı yüksektir. Toplam tarımsal ithalatın yarısından fazlası tahıl, yağlı tohum, deri ve pamuktan oluşmaktadır (Çakmak ve Akder, 2005: 18; TÜİK, 2019b).

AB, Türkiye'nin en büyük pazarı konumundadır. Bu durum diğer ürünlerde olduğu gibi tarımsal ürünler için de geçerlidir. 2017 yılında Türkiye'nin tarımsal ihracatının % 38,5'lik kısmı AB'ye gerçekleşmiştir. AB'den gerçekleşen tarımsal ithalat ise % 17,8 kadardır. Dolayısıyla AB'ye yapılan toplam ihracatın % 3'ük kısmı, AB'den yapılan toplam ithalatın da % 2'lik kısmını tarımsal ürünler oluşturmaktadır. Türkiye'nin AB'ye ihracatının büyük bölümünü işlenmiş tarım ürünleri oluştururken, AB kaynaklı ithalatın ise yaklaşık % 30'unu işlenmemiş tarım ürünleri oluşturmaktadır. İşlenmiş tarım ürünleri içindeki hayvansal ürünlerin payı ise çok düşük düzeydedir. Ayrıca yıllara göre işlenmiş hayvansal ürün ihracatı azalmaktadır. İşlenmemiş tarım ürünleri arasında en büyük pay taze meyve-sebze ve kuruyemiştir. İşlenmiş tarım ürünleri arasında ise en büyük pay işlenmiş meyve ve sebzededir (TÜİK, 2018c; Ek-3).

Sadece tarımsal dış ticaret verileri incelendiğinde bile hayvancılık sektörünün yeterince gelişmediği görülmektedir. Son yıllarda desteklemeden hayvancılığa ayrılan paylardaki artış ve *Hayvancılıkta Yerli Üretimi Destekleme Modeli* gibi faaliyetlerle sektörün gelişim göstereceği beklenmektedir. Ülkemizde gelişme göstermeyen bir diğer sektör ise tarımsal girdi sektörüdür. Net ithalatçı olduğumuz bu sektörün ithalatında ilk sıraları tarım sektöründe kullanılan makine ve gübre almaktadır (Çakmak ve Kasnaoğlu, 2016: 123). Grafik 12 ve grafik 13'ten de görüldüğü gibi 2000-2017 dönemi arasında AB kaynaklı tarımsal girdi açığı azalırken, AB dışındaki ülkelerle yapılan ticarete girdi açığı artmıştır.

AB ile yapılan tarım ürünleri ticareti işlenmişlik derecesi olarak incelendiğinde; işlenmiş tarım ürünlerinin uyumunun gerçekleştiği 1999 yılından sonra tarımsal girdi hariç ihracatın % 12'si işlenmemiş, % 6'sı az işlenmiş ve % 82'si çok işlenmiş tarım ürünlerinden oluşmuştur. İthalatta ise bu oranlar sırasıyla % 19, % 29 ve % 52 şeklindedir. 2017 yılında ise işlenmemiş tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı % 13, az işlenmiş tarım ürünlerin payı % 9 ve çok işlenmiş tarım ürünlerinin payı ise % 78 kadardır. Bu oranlar ithalat açısından ise aynı yıl sırasıyla % 29, % 28 ve % 43 seviyesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla GB sonrası Türkiye-AB arasında çok işlenmiş tarım ürünleri ticaretinden çok, az işlenmiş tarım ürünleri ticareti gelişme göstermiştir. Benzer durum AB dışındaki ülkelerle yapılan ticarete de söz konusudur. Bu ülkelerle yapılan tarım ürünleri ithalatında 2000-2017 döneminde oran olarak değişiklik yaşanmazken, az işlenmiş tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı artarken, çok işlenmiş tarım ürünlerinin payı ise azalmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'nin AB ve AB dışındaki

ülkelerden işlenmemiş tarım ithalatı artmış, bu ürünler işlenerek (çoğunlukla az işlenmiş) ihraç edilmiştir (TÜİK, 2018c).

OTP kapsamında yer alan tarım ürünleri* GB kapsamı dışında tutulmuştur. Bu ürünler tercihli ticaret anlaşmaları yoluyla dış ticarete konu olmaktadır. Bu anlaşmalarla Türkiye'nin AB'ye gerçekleştirdiği çeşitli tarım ürünlerinde düşük gümrük vergisi veya gümrük vergisinden muaf, giriş fiyatı uygulamama şeklinde oluşmaktadır. Buna rağmen Türkiye'nin önemli ihraç mallarından meyve, sebze ve az işlenmiş ürünlerde, mevsimsel gümrük vergisi ve tarife oranı kota uygulamasıyla AB'nin yüksek koruması tercihine rağmen sürmektedir. Çok işlenmiş tarım ürünlerinde ise sanayi payı sıfırlanmış ancak tarım payı için gümrük vergisi işlemektedir. Türkiye'nin AB'ye verdiği tercihler ise düşük veya sıfır gümrük vergileriyle tarife oranı kotalarından oluşmuştur. Ancak tercihli ticaretin etkilerini ölçmek her iki taraf açısından da oldukça zordur (Çakmak ve Akder, 2005: 15-23).

Sonuç olarak, tarım ürünleri dış ticaretinde GB sonrası dönemde şu tablo karşımıza çıkmaktadır: İşlenmemiş tarım ürünleri açığı ve işlenmiş tarım ürünleri fazlası. Türkiye işlenmemiş tarım ürünleri ithal edip az ve çok işlenmiş tarım ürünleri ihraç etmektedir. Bu durumla birlikte Türkiye, işlenmemiş ve işlenmiş tarım ürünleri ticareti incelendiğinde net ihracatçı durumundadır. Ancak Türkiye-AB arasındaki tarım ürünleri ticaretine bakıldığında GB sonrasında anlaşma kapsamında yer alan çok işlenmiş tarım ürünlerinin payı azalırken, az işlenmiş tarım ürünlerinin payı yükselmiştir. GB'ne dâhil edilen çok işlenmiş tarım ürünleri ihracatındaki artışla birlikte AB'nin bu ürünlerin ihracatındaki payı 2000-2017 yılları arasında % 63'ten % 53'e düşmüştür. Aynı durum ithalat için de geçerlidir. Ayrıca dönem içinde Türkiye'nin AB'den işlenmemiş tarım ürünleri ithalatı hem miktar hem de oran olarak artmıştır. Dolayısıyla AB'den ithal edilen işlenmemiş tarım ürünleri işlenerek AB'den çok AB dışı ülkelere ihraç edilmektedir (TÜİK, 2018c).

Bu durumun temel sebebi ise GB ile hemen hemen aynı tarihte AB'nin DTÖ *Tarım Anlaşmasını* imzalamış ve uyum taahhüdünde bulunmuş olmasıdır. Nitekim bu tarihten sonra AB hem işlenmiş hem de işlenmemiş tarım ürünlerinde gümrük vergilerini artırmıştır. Türkiye AB gibi gümrük vergilerini yükseltemediğinden bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca 2004 yılında AB'ye 10 yeni üyenin katılımı da Türkiye için olumsuz bir durum oluşturmuştur. Daha önce de bahsedildiği gibi bu

*İşlenmemiş ve az işlenmiş tarım ürünleri GB kapsamında yer almadığından bunların AB ile olan ticareti serbest ticaret anlaşmalarıyla yapılmaktadır.

lkeler Türkiye'nin rakibi durumundaki ülkelerdir (Solak, 2019: 1-3). Diğer bir neden de GB sonrası dönemde Türkiye tarım sektörünün OTP'ye uyumunun sağlanamaması dolayısıyla AB standartlarında üretim yapılamamasıdır (Terin vd., 2012: 139).

İşlenmiş tarım ürünleri ihracatındaki artışla birlikte tarımsal üretim artışı, ilave işgücü talebi, tarımsal katma değer artışı ve katma değer artışıyla oluşacak milli gelir artışı beklenmektedir (Karlı ve Bilgiç, 2004: 294). Ülkemizde işlenmiş tarım ürünleri ihracat artışı ile birlikte katma değer artışı sağlanmış, özellikle gıda ve içecek sektöründe istihdam artışı yaşanmış ancak tarımsal üretim verim düşüklüğünden dolayı artmamıştır. Üstelik Türkiye'de tarımsal ürünlerin sadece % 30'luk kısmı işlenmektedir. Bu oran gelişmiş ülkelerde ise % 70 seviyesindedir. Dolayısıyla tarımsal ürünlerin sanayi ile bütünleşmesinin sağlanması, tarım ürünlerinde verim ve kalitenin artırılması, tarımsal ürün çeşitliliğine gidilmesi, tarımsal sanayi sektöründeki teknolojinin iyileştirilmesi, kalite kontrol sistemlerinin oluşturulması ve uygulanması gerekmektedir (Yavuz ve Dilek, 2019: 57).

3.6. GÜMRÜK BİRLİğİ'NİN GENİŞLETİLMESİ VE TARIM SEKTÖRÜ

GB'nin Türkiye ekonomisi üzerine etkileri incelendiğinde hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin olduğu görülmektedir. Özellikle imalat sektöründeki rekabet ve verimlilik artışı GB'nin ülkemiz için olumlu etkilerinden biridir. Ayrıca GB sonrası dönemde rekabetçi yapının yanında üretimde çeşitlenme, kalite ve güvenli ürün üretimi sağlanmıştir. GB sonrası AB uyum çalışmaları ile Türkiye'nin uluslararası alanda rekabet gücü artmış ve ekonominin dünya ekonomileriyle entegrasyonu hızlanmıştir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi GB kapsamında AB dışındaki ülkelerle kurulan serbest ticaret anlaşmaları ile ticaret saptırıcı etkiler ortaya çıkmış sonuç olarak haksız rekabet koşulları oluşmuştur. Ayrıca Türkiye GB ile ilgili konularda halen karar mekanizmasında yer alamamaktadır (AB Başkanlığı, 2019).

Ay (2019)'a göre Türkiye GB ile AB'nin pazarı haline gelmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin AB yesi olma imkânı azalmıştır. Çünkü Türkiye yelik müzakerelerinde pazarlık gücünü kullanamamaktadır. Ayrıca AB'nin artan ticaret anlaşmalarına Türkiye'nin de uymak zorunda olması ve Türkiye'nin AB karar mekanizmasında yer almaması önemli sorunlardandır. Bu koşullar Türkiye'nin GB'den sağlayacağı avantajları azaltmıştır. Dolayısıyla GB'nin güncellenme ihtiyaı ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda Avrupa Komisyonu tarafından 2013 yılında yayımlanan 13.

İlerleme Raporundan sonra DB'ye bir çalışma yaptırılmış ve çalışma 2014 yılında kamuoyu ile paylaşılmıştır. Çalışmada GB'nin hem olumlu hem de olumsuz etkilerine ilişkin saptamalarda bulunulmuş, ülkemizin GB'den kaynaklı sorunlarına değinilmiş ve değerlendirme sonucunda Türkiye-AB arasındaki ticari entegrasyonun artırılmasının her iki taraf için de olumlu sonuçları olacağı belirtilmiştir (DB, 2019a). Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi GB'nin oluşturulmasından sonraki süreçte yaşanan ekonomik gelişmeler GB'nin güncellenme ihtiyacını doğurmuştur. Bu doğrultuda Türkiye-AB arasında birtakım görüşmeler yapılmış ve bir rapor hazırlanmıştır. Buna göre, GB kapsamının hizmet, kamu alımları ve tarım sektörlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi ele alınmıştır. Buradaki tarım sektörünün dâhil edilmesi tarım tavizlerinin geliştirilmesi anlamında ele alınmıştır (Eren, 2018: 10-16).

GB'nin hizmet, kamu alımları ve tarım sektörünü de kapsayacak şekilde genişletilmesinin ülkemiz ekonomisi üzerine etkileri ölçülmüş ve Türkiye tarafından yapılan araştırmada dört olası senaryo üzerinde durulmuştur: Bu senaryolardan ilkinde GB'nin yapısal sorunlarının çözülmesi, tarım sektöründe % 50 serbestleşme sağlanması ve hizmetler ve kamu alımlarının karşılıklı alınması durumunda Türkiye GSYH'sının yaklaşık % 1 büyüyeceği sonucuna varılmıştır. İkinci senaryoda ise, tarım sektöründe % 100 serbestleşme ve özellikle ABD ve Kanada gibi ülkelerle daha derin serbest ticaret anlaşmalarının yapılacağı varsayılmış ve bu durumda da Türkiye GSYH'sının % 1,9 artacağı sonucuna varılmıştır. Üçüncü senaryoda sanayi ürünlerini kapsayan GB'nin serbest ticaret anlaşmasına dönüşmesi varsayılmış ve bu durumda Türkiye GSYH'sının % 0,4 kadar kayıp yaşayacağı ayrıca Türkiye'nin AB'ye ihracatında % 14'lük bir azalış olacağı sonucuna varılmıştır. Son senaryoda ise GB'nin hizmet, kamu alımları ve tarım sektörünü de kapsayacak şekilde daha geniş bir serbest ticaret anlaşmasına dönüşmesi varsayılmış ve bu durumda da Türkiye GSYH'sının % 0,16 kadar artacağı sonucuna varılmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2019). Oluşturulan senaryolarda tarım sektöründen kasıt birincil tarım ürünleridir.

Şensoy (2016)'a göre GB'nin tarım sektörünü kapsammasının hem olumlu hem de olumsuz etkileri olacaktır. Olumlu etkiler: İlave ticaret yaratılması, işletme modernizasyonu ile ürün ve işletme kalitesinde iyileşme, tüketici refahındaki artış, tarımsal ürün fiyatlarında düşüş şeklinde iken olumsuz etkiler: rekabet baskısı sonucu bazı ürünlerde oluşacak satış kaybı ve istihdam azalışı, satış kaybı ile birlikte çiftçi gelirinde azalış ve gümrük gelirlerinde azalış şeklindedir.

Ancak sektörün GB'ye dâhil edilmesinden önce sektörün yapısal sorunlarının

çözülmesi gerekmektedir. Türkiye-AB tarım sektörleri arasındaki farklar göz önüne alındığında karşılıklı tavizlerin genişletilmesi Türkiye tarım sektörü aleyhine işleyecek gibi gözükmektedir. Türkiye bazı tarım ürünlerinde rekabet üstünlüğüne sahip olduğu halde sektörün yapısal sorunları çözülmeden uygulanan istikrarsız politikalar yerine sektörün rekabet gücünü artırıcı politikalar uygulanmalıdır (Çoban vd., 2010: 260-261). OTP uyum süreci devam ettiğinden GB'nin birincil tarım ürünlerini de kapsamaması durumunda uyum sürecinin hızlanacağı görülmektedir. GB'nin güncellenmesi aynı zamanda AB üyelik sürecine de katkı sağlayacaktır.

3.7. AB ÜYELİĞİNİN TARIM SEKTÖRÜ ÜZERİNE MUHTEMEL ETKİLERİ

Türkiye-AB tarım sektörü karşılaştırıldığında önemli farklar olduğu ortaya çıkmıştır. Türkiye tarım sektörü AB tarım sektörüne göre daha dağınık bir yapıya sahiptir ayrıca bu durumun sonucu olarak da verimlilik düşük seviyededir. Öte yandan, Türkiye'de çiftçilerin sosyal haklarına yönelik politikalar da üretilmemektedir. Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği ile tarım sektörü OTP'ye dâhil olacaktır. OTP uyumu ile sektörün sorunlarının ortadan kalkması sağlanacaktır. Öte yandan tam üyelik ile tarım sektörü ATGYF kaynaklarından yararlanabilecek, böylece daha istikrarlı ve sistemli bir mali desteğe sahip olabilecektir. Bu durum da beraberinde verimlilik artışını getirirken aynı zamanda çiftçi gelirini artıracaktır (Aydın ve Köstepen, 2003: 89). Türkiye'nin AB standartlarına uyumu gelecek dönemlerde uygulanacak sağlam programlarla sağlanabilir. Ancak, Türkiye ve AB tarım sektörlerindeki yapısal farklılıkların giderilmesi zaman alacaktır (Eraktan ve Ören, 2005: 8-9). Nitekim 2005 yılında başlayan müzakere sürecinde sorunlar yaşanmıştır. Müzakere sürecinde tarım sektörü için kritik bir öneme sahip olan Tarım ve Kırsal Kalkınma faslının askıya alınması da bunu göstermektedir.

Türkiye tarım sektörü, dünya tarımı ve AB tarım sektöründeki gibi hızlı bir değişim içindedir. Bu açıdan bakıldığında, uyumun sonuçları sürecin ne zaman biteceği ile de yakından ilgilidir. Mevcut dönemde, Türkiye, AB üyeliğinin gerçekleşmesi durumunda mali kaynaklardan faydalanma amacındayken, AB müzakere sürecinde de olduğu gibi Türkiye tarım sektörünün OTP bütçesi üzerindeki olası etkilerinin hesabını yapmaktadır. Bu nedenle uzun dönemde Türkiye'nin ATGYF kaynaklarından yararlanacağı ancak bu yararın Garanti bölümünden çok Yönlendirme bölümünden karşılanacağı öngörülmektedir. Bu sebeple, Türkiye üyelik sonunda desteklemelerden sınırlı şekilde faydalanabilecektir (Varol, 2003: 12-13).

Üyelik ile Türkiye tarım politikası OTP destek araçlarını kullanacağından değişikliğe uğrayacaktır. Türkiye'de uygulanan destekleme araçları AB'deki ile benzer olmasına rağmen uygulamada farklılıklar vardır. Örneğin AB tek ödeme sistemine benzerlik gösteren DGD bir süre kullanılıp 2009 yılında kaldırılmıştır. Ayrıca prim ödemeleri açısından bakıldığında da farklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Son dönemlerde artan prim ödemeleri destekleme bütçesinin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. DTÖ ve AB tarafından sık sık eleştirilen prim ödemeleri sistemi OTP reformları içinde yer almadığından bunun kaldırılıp DGD benzeri bir sistemin uygulanması öngörülmektedir. Ayrıca tarım politikası açısından diğer bir değişiklik ithalatta yapılan koruyucu tedbirlerin kalkacak olmasıdır. Nitekim üyelik ile birlikte gümrük duvarları kalkacaktır (Sağlık, 2010: 27-28).

OTP ile çevre, gıda güvenliği ve kırsal kalkınma politikalarına önem verilmekte, üreticinin ekonomik ve sosyal hakları, üretimde verimlilik ve rekabet edilebilirlik gibi amaçlarla politikalar yürütülmektedir. Bu bağlamda Türkiye tarım sektörünün OTP'ye uyumu neticesinde daha istikrarlı ve tutarlı bir politikaya kavuşacağı öngörülmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi OTP uyum çalışmaları doğrultusunda oluşturulan ÇKS, AKS, ÇATAK ve KBKYP gibi uygulamalar Türkiye tarım sektöründe uzun yıllardır süren istatistik ve kayıt sistemlerindeki eksikliklerin giderilmesinde, çevre ve kırsal kalkınma bilincinin oluşmasında önemli bir aşama olmuştur. Ancak bu tür sistemlerin halen tam olarak kullanılmadığı bilinmektedir. Bu tür eksiklikler sonucu uygulanan politika ve desteklemeler sürekli başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tarım sektörünün OTP'ye uyumu ile bu eksikliklerin de tam olarak giderileceği beklenmektedir (Acar ve Dikkaya, 2018: 265).

Diğer bir konu ise Türkiye'nin AB üyeliği ile rekabet gücüne sahip tarım ürünlerinin durumudur. Tarama sürecindeki raporlardan da anlaşıldığı gibi Türkiye, meyve-sebze, kabuklu yemişler ve bazı tahıl ve koyun eti gibi bazı ürünlerde AB karşısında rekabet gücüne sahiptir. Ancak bununla birlikte, bu ürünlerin Türkiye piyasasındaki fiyatlarının yüksek olması gümrük duvarlarının kalkması ile bu ürünlerin iç talebinde azalmaya neden olacaktır. İç fiyatların yüksek olması tüketiciyi nispeten daha uygun olan ürünlere yönlendirecektir. AB üyeliğinin bir diğer sonucu tarım sektöründe kalite ve verim artışlarının sağlanacak olması ve dünya pazarında rekabet gücünün artacağıdır. Ülkemizde istihdamda tarımın payı AB ülkelerine göre oldukça yüksektir. Ayrıca tarım sektörünün GSYH içindeki payında da önemli farklar bulunmaktadır. OTP uyumu ile sektörün ekonomi içindeki konumu düzeltilecek, çiftçi

refahında artış sağlanırken tüketici için daha uygun fiyatlı ürünler sağlanacaktır (Acar ve Dikkaya, 2018: 266).

Muhtemel üyeliğin diğer bir etkisi de yapısal ve ekonomik etkidir. Ülkemizde kırsal kesimin büyük oranının tarım sektöründe istihdam edilmesi nedeniyle kırsal kalkınma ve alternatif gelir yöntemlerinin geliştirilmesi önemlidir. Bu amaçla, kırsal kalkınmaya yönelik IPARD (Katılım Öncesi Yardım Aracı) benzeri projelerin desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca özellikle gıda sanayinin AB standartlarına uygun üretim yapması gerekmektedir. Yapılan tespitlerde koşulları sağlamayan işletme sayısının yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Öte yandan, hayvan sağlığı mevzuatı da beraberinde birçok yatırımları getirecektir. Özellikle son yıllarda kanatlı sektöründeki olumlu gelişmeler buna örnek olarak verilebilir (Sağlık, 2010: 27-28).

AB'nin son genişlemeleri dikkate alınırsa, yeni üyelerin sorumluklarının arttığı ancak eski üyeler gibi haklara sahip olmadığı görülmektedir. Bu politikanın üyelik durumunda Türkiye için de uygulanacağı kesin gibidir. Ayrıca yapılan yardımların kısıtlandığı bu dönemlerde Türkiye'nin ATGYF'den fazla yararlanamayacağı açıktır. Örneğin, AB'ye yeni üye ve aday üyelerin OTP'ye uyumu 2004 yılında AB'ye katılan 10 yeni üyenin durumu çerçevesinde incelenebilir. 2003 reformu ile yeni üyelerin oluşturacağı sorunlar için reform ihtiyacı hissedilmiştir. Ancak 10 yeni üyenin durumu *Gündem 2000* raporu ile belirlenmiştir. Buna göre yeni üyeler desteklemelerden kademeli olarak faydalanmıştır. OTP reformu ile getirilen *Tek Ödeme Sistemi* yeni üyeler için de uygulanmış ancak 10 yıllık bir geçiş süreci öngörülmüştür. Bu doğrultuda, geçiş süreci 2005 yılı itibarıyla başlamıştır. Geçiş sürecinin amacı AB bütçe harcamaları üzerindeki baskının hafifletilmesi ve yeni üye ülkelerin mevcut yapıya kavuşmalarını sağlamaktır. Bu politika ile yeni üye ülkelerin tarımsal gelişmeleri artmış ve yeni pazar olanaklarına kavuşmuştur. Öte yandan, yeni üye ülkeler eski ülkelerle rekabet etme durumunda kalmıştır (Eraktan ve Ören, 2005: 8-9). AB, bütçe disiplini ve DTÖ çerçevesinde, yeni katılan üyelere yönelik desteklemeleri kısmakta ayrıca desteklemeden çok düzenleme yoluna gitmektedir. Benzer düzenlemelerin Türkiye'nin üye olması durumunda da gözleneceği kesin gibidir (Varol, 2003: 12).

Bu bağlamda, Türkiye-AB tarım sektörleri arasındaki farklılıkların Türkiye'nin kendi kaynakları ile giderilmesi beklenmektedir. Bu farklılıklar: tarımsal işletmelerin küçük, parçalı ve dağınık yapısı; tarımsal istihdamın yüksekliği, düşük verimlilik düzeyi; sektöründeki yetersiz örgütlenme; üretim ve pazarlama alanlarındaki altyapı

eksikliği şeklinde sıralanabilir. Tüm bu farklılıklar uzun dönemde giderilebilir. Ayrıca bunun için de ülkenin mali kaynaklarının yetersiz oluşu bir başka sorundur. Bu sebeple sorunun sadece tarım sektörü açısından değil tüm ekonomi açısından ele alınması gerekmektedir (Eraktan ve ren, 2005: 9).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye, ticaretinin yaklaşık yarısını oluşturduğu ve daha birçok ticari ve ekonomik ilişkiler içinde olduğu AB'yi dışa yönelik büyüme stratejisi ve dünya pazarına açılmanın bir yolu olarak görmüştür. Bu bağlamda, 1996 yılında Türkiye-AB arasında uygulanmaya başlanan GB, AB üyeliği yolunda önemli bir konuma sahip olmuştur. GB, Türkiye ekonomisi ve dolayısıyla tarım sektörü üzerinde birtakım gelişmelere neden olmuştur. Bu bağlamda GB sürecinin tarım sektörü üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olmuştur.

Türkiye, GB süreci ile pek çok alanda AB mevzuatına uyum sağlamak amacıyla çeşitli düzenlemelere gitmiştir. Ancak aradan geçen süre zarfında fazla ilerleme sağlanamamış sonuç olarak GB süreci beklenenden fazla bir süre almıştır. Dolayısıyla bu süreçte meydana gelen ekonomik sorunları sadece AB uyum süreci ile ele almak doğru değildir. 1980'li yıllar ve sonraki dönem incelendiğinde hem ülkemiz ekonomisinde hem de dünya ekonomilerinde önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu açıdan uyum sürecinin ve GB'nin Türkiye ekonomisi üzerinde tek başına etki edebileceği düşünülemez. Nitekim Türkiye ekonomisinin ve tarım sektörünün özellikle 1980'li yıllarla başlayan serbestleşme sürecinden çok büyük oranda etkilendiği bir gerçektir.

Türkiye tarım sektöründeki 1980'li yıllarla başlayan serbestleşme süreci özellikle 1990'lı yıllardan sonra DB, IMF, DTÖ ve AB gibi kurum ve kuruluşların etkisiyle hızlanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye tarım sektörünün özellikle bu kurum ve kuruluşlar tarafından şekillendirildiği söylenebilir. Ancak, sektördeki serbestleşme süreci doğru yönetilmediğinden sektör bu süreçten zarar görmüştür. 1980'li yıllardan sonra tarım sektöründe ülkenin kendi kendine yeterliliği kaybolmuştur. Bu süreçte en önemli etken ise bahsi geçen kurum ve kuruluşların etkisiyle tarımsal desteklemelerin yeterince sağlanamamasıdır. Ayrıca tarım arazilerinin çok küçük ve parçalı olması, altyapı eksikliği ve OTP uyum çalışmalarındaki sorunlar da bu süreçte etkili olmuştur.

Türkiye tarım ürünleri çeşitliliğinde dünyada ilk sıralarda yer alan ülkelerdendir. Bununla birlikte tarım sektörü, verimlilik, tarımsal işletme yapısı, mekanizasyon ve kırsal kesim gelir düzeyi açısından birçok ülkeye göre geride kalmaktadır. Son yıllarda sağlanan destek ve yeni projelerle verimlilik artışı sağlanmış ancak ülkenin potansiyeli

göz önüne alındığında mevcut durumun yetersiz olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, Türkiye, 1980'li yıllardan sonra tarımda yeterlilikten uzaklaşmış, bu dönemden sonra tarımda serbestleşme ve GB gibi etkilerle işlenmemiş tarım ürünlerinde net ihracatçı konumundan net ithalatçı konumuna geçmiştir.

GB'nin tarım sektörü üzerindeki etkisine dönecek olursak; Tarım sektörü GB'ne dâhil edilmeyip sektörün OTP'ye uyumu amaçlanmıştır. GB'ne dâhil edilen ise sadece işlenmiş tarım ürünleridir. Bu durumda GB'nin doğrudan etkisi işlenmiş tarım ürünleri ticareti üzerine iken, bunu dışındaki tarım sektörünü OTP aracılığıyla dolaylı olarak etkilemiştir.

GB'nin tarım sektörü üzerindeki en önemli olumlu etkisi işlenmiş tarım ürünleri ticaretinin Türkiye lehine gelişme kaydetmiş olmasıdır. Nitekim işlenmemiş tarım ürünlerinde Türkiye son yıllarda net ithalatçı konumundayken işlenmiş tarım ürünleri de hesaba katıldığında net ihracatçı konumuna gelmektedir. Bu durum da beraberinde katma değeri yüksek tarımsal ürün ihracatını artırdığından tarımsal katma değer artış eğilimindedir. Ancak işlenmemiş tarım ürünlerinde ülkenin net ithalatçı olması ülke potansiyeli göz önünde alındığında olumsuz bir durumdur denilebilir. Çünkü ürün çeşitliliği açısından dünya sıralamasında ilk sıralarda olmamıza rağmen işlenmemiş tarım ürünleri ithalatı artış eğilimindedir. Ayrıca GB'ne dâhil edilen çok işlenmiş tarım ürünleri ticareti son yıllarda AB dışındaki ülkelere doğru kaymıştır. Bu durumun nedenlerinden biri de Türkiye tarım sektörünün OTP'ye uyumunda karşılaşılan sorunlardır. Nitekim uyumun sağlanamaması hem tarım sektörünün genel yapısında hem de tarımsal dış ticarete aleyhimize bir durum oluşturmuştur.

AB uyum süreci ile tarım sektörünün yapısal sorunlarına hızlı çözüm politikaları uygulanmalıdır. Nitekim OTP'ye uyum sağlanması durumunda sektörün üretim, verim ve rekabet gücünün artacağı beklenmektedir. AB OTP ile zamanla tarımsal üretimde kendi kendine yeter hale gelmiştir. Türkiye'nin ise OTP'ye uyumu halen sağlanamamış olup bunun zaman alacağı görülmektedir. OTP'ye uyum için önemli altyapı değişimleri gerekmektedir. Üstelik bu reformlar sadece AB uyum çalışmaları doğrultusunda değil dünya konjonktürüne uygunluk açısından da önem arz etmektedir.

Sonuç olarak 1980 sonrası başlayan serbestleşme süreci GB sonrası hızlanmış dolayısıyla GB sonrası dönemde Türkiye tarım sektörü yeterli gelişmeyi kaydedememiş, kendi kendine yeterliliğini kaybetmiştir. Tarımsal altyapı sorunları çözülememiş, verimlilikte artışlar sağlanmış ancak bu artışlar yetersiz kalmıştır. Ayrıca

destekleme politikaları hem yetersiz hem de düzensiz uygulanmıştır.

GB hiç kuşkusuz Türkiye ekonomisinde önemli değişiklikler getirmiştir. Bu bağlamda GB'nin tam üyelik yolunda önemli bir adım olduğu ancak bütünleşme sürecinde eksik kaldığı görülmektedir. Sürecin daha etkin ve sağlıklı yürütülmesi amacıyla tarafların gerekli sorumluluklarını aksatmaksızın yerine getirmesi gerekmektedir. Öte yandan GB'nin güncellenmesi ile GB'nin birincil tarım ürünlerini de kapsamaya sektörün uyum sürecini hızlandıracağından sektörün yapısı daha dinamik ve rekabet gücü yüksek olabilir. Ancak sektörün yapısal sorunları çözülmeden GB'ne dâhil edilmesi aleyhimize sonuçlar doğurabilir. Özellikle uygulanmaya başlanan Milli Tarım Projesi ile faaliyete geçen havza ve hayvancılıkta yerli üretimi destekleme modelleri ile daha rasyonel politikaların oluşturulması sektörün geleceği için önem arz etmektedir. Öte yandan hem iç hem de dış kaynakların sektöre aktarılmasında daha planlı ve istikrarlı politikaların oluşturulması son derece önemlidir.

KAYNAKÇA

- AB Bakanlığı, *AB Ortak Tarım, Gıda Güvenliği ve Balıkçılık Müktesebatı ve Yerel Yönetimlerde Uygulanması*, 2013, http://www.ab.gov.tr/files/PUYB-Egitimler/belediyeler/tarim_tbb_sunus_2011_antep.pdf (11.04.2013).
- AB Bakanlığı, *Avrupa Birliğinin Genişlemesi*, 2017, <http://www.ab.gov.tr/109.html> (20.05.2017).
- AB Başkanlığı, *Gümrük Birliği*, 2019, <https://www.ab.gov.tr/46234.html> (22.03.2019).
- AB Başkanlığı, *Katılım Müzakereleri*, 2019a, https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakereleri_37.html (06.07.2019).
- AB Komisyonu, *European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations*, 2017, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/check-current-status_en (10.04.2017).
- AB Komisyonu, *Trade Statistics*, 2018, https://ec.europa.eu/agriculture/trade-analysis/statistics_en (11.10.2018).
- AB Komisyonu, *Common Agricultural Policy*, 2019, <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-glance>, (01.07.2019).
- AB Konseyi, *European Council*, 2017, <http://www.consilium.europa.eu/en/history/#40802200969> (10.04.2017).
- AB Konseyi, *Agriculture and rural development*, 2018a, https://ec.europa.eu/agriculture/markets_en (08.02.2018).
- AB Konseyi, *Reform of the Common Agricultural Policy post 2013*, 2018b, <http://www.consilium.europa.eu/en/policies/cap-reform/> (08.02.2018).
- ABTD, *Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu*, 2017, <https://www.avrupa.info.tr/tr> (21.12.2017).
- ACAR Mustafa, Erdem BULUT, "Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler", *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 17, 2009, ss. 1-19.
- ACAR Mustafa, Erdem BULUT, "AB Ortak Tarım Politikası Reformu Işığında Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2010, ss. 1-23.
- ACAR Mustafa, Mehmet DİKKAYA, *Ekonomik Entegrasyon: Avrupa Birliği ve Türkiye*, 1.B., Ankara: Savaş Yayınevi, 2018.

- ACAR Mustafa, Selma AYTÜRE, *Dünyada ve Türkiye’de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*, 1.B., Bursa: Ekin Yayınevi, 2014.
- AKÇAY Belgin, *Lizbon Antlaşması Sonrası Avrupa Birliği / Serbest Dolaşım ve Politikalar*, 2.B., Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2012.
- AKÇAY Fatma, Fatih Refik SAYGILI, “Türkiye’nin Bölgesel Ekonomik Örgütlerle İhracatı Üzerine Çekim Modeli Uygulaması: AB Dışında Alternatifler Mümkün mü?”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 37, S. 2, 2019, ss. 193-214.
- AKDER Halis, Ortak Tarım Politikası: Dün-Bugün-Yarın, *Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATAUM) Yayınları*, 30. Yıl Armağanı, Yayın No: 615, 2018 ss. 273-298.
- ALBAYRAK Haydar, *AB Tarım Politikaları Açısından Türk Tarımında Katılımcı Bir Model Önerisi: TİGEM Örneği*, İstanbul: Hiper yayın, 2017.
- ARSLAN Mehmet, Ali Resul USUL, *Gümrük Birliği’nin Türk Ekonomisi ve Bütçesine Etkileri*, Ankara: ASAM Yayını, 2002.
- ARSLAN Taşkın, Zeliha USLU, “Avrupa Birliği’nin Ortak Tarım Politikası ve Türkiye’ye Etkileri”, <https://taskinarslan.com.tr/kategori/ekonomi/avrupa-birliginin-ortak-tarim-politikasi-ve-turkiyeye-etkileri.html/> (02.10.2019).
- AY Sema, “Türkiye’nin Avrupa Birliği Çıkmazı: Gümrük Birliği Anlaşması Çerçevesinde Değerlendirmeler”, *TESAM Akademi Dergisi*, C. 6, S. 2, Temmuz 2019, ss. 161-174.
- AYDIN Senem, Can KÖSTEPEN, *AB Tam Üyeliğinin Türkiye Vatandaşlarına Sağlayacağı Faydalar*, No: 173, İstanbul: İKV Yayınları, 2003.
- AYSU Abdullah, *Avrupa Birliği ve Tarım*, 1.B., İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2006.
- AYSU Abdullah, “Piyasa ve Küçük Köylülük”, *Mülkiye Dergisi*, C. XXXIII, S. 262, 2009, ss. 223-236.
- BAKKALCI Ahmet Can, “Avrupa Birliği ile Türkiye Arasında Gerçekleştirilen Gümrük Birliğinin Kaynak Dağılımı Üzerine Etkileri”, *D.E.Ü.İ.İ.B.F Dergisi*, C. 17, S. 2, 2002, ss. 39-53.
- BALTALI Alev Hülya, *AB’nin Dünya Ticaretindeki Yeri ve Dış Ticaret Politikası*, 1.B., İstanbul: Derin Yayınları, 2016.
- BAŞ Erhun, *Avrupa Birliğinde Ortak Tarım Politikası Alanında 2003 ve 2004 Yıllarında Gerçekleştirilen Reformların Genişleme Süreci ve Türkiye’nin Adaylığı Göz Önüne Alınarak İncelenmesi*, Ankara: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2004.

- BAYRAÇ Naci, Füsün YENİLMEZ, "Türkiye ve AB Tarım Sektörlerinin Karşılaştırılması", *Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar*, C. 42, S. 498, 2005, ss. 36-47.
- BAYRAÇ Naci, Füsün YENİLMEZ, "Türk Tarımının AB Ortak Tarım Politikasına Uyum Çalışmaları ve Olası Ekonomik Etkileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, 2005a, ss. 23-42.
- BERK Ali, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Sektörünün Rekabet Gücünün Ölçümü", *Turkish Studies Social Sciences*, C. 14, S. 4, 2019, ss. 1277-1287.
- BİLİCİ Nurettin, "AB'de Ekonomik Bütünleşme ve Türkiye'nin Entegrasyonu", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, 2006, ss. 39-45.
- BORATAV Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908 - 2005*, 11.B., Ankara: İmge Kitabevi, 2007.
- BÖRTÜCENE İcen, "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine", *Yeni Ülke*, S. 4, 1977, ss. 169-220.
- BUMKO (Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü), *Faaliyet Raporları*, 2018, <http://www.bumko.gov.tr> (10.11.2018).
- BÜGEM (Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü), *Bitkisel Üretim Verileri*, 2018, <https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf>. (12.11.2018).
- CENGİZ Çağdaş, *Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası'nın Yarı Yüzyılı: Reformlar ve Sonuçları*, Ankara: İmaj Yayınevi, 2018.
- ÇAKMAK Erol, Halis AKDER, *DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı*, TÜSİAD Yayınları, Yayın No: TÜSİAD-T/2005-06/397, Haziran 2005.
- ÇAKMAK Erol, Haluk KASNAKOĞLU, *Tarım Sektöründe Türkiye ve Avrupa Birliği Etkileşimi: Türkiye'nin AB'ye Üyeliğinin Analizi*, Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları, Proje Raporu, Yayın No: 68, 2001.
- ÇAKMAK Erol, Haluk KASNAKOĞLU, *Tarım Raporu 2016*, Türkiye İhracatçılar Meclisi, 2016, http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/Tarim_Raporu_2017.pdf (10.03.2017).
- ÇAKMAK Erol, Haluk KASNAKOĞLU, Halis AKDER, *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye*, TÜSİAD Yayınları, Yayın No: TÜSİAD-T/99-12/275, 1999.
- ÇALIŞKAN Özgür, 2013 Sonrası Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası: Avrupa Komisyonu'nun Reform Önerileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Erciyes*

- Üniversitesi İİBF Dergisi*, S. 38, 2011, ss. 137-164.
- ÇOBAN Orhan, Ayşe Esra PEKER, Yeşim KUBAR, "Türk Tarımının Avrupa Birliği Ülkeleri Karşısındaki Sektörel Rekabet Gücü", *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.10, S.20, 2010, ss. 247-261.
- DB (Dünya Bankası), *Agricultural Reform Implementation Project (ARIP)*, 2017, <http://projects.worldbank.org/P070286/agricultural-reform-implementation-project-arip?lang=en&tab=details> (10.10.2017).
- DB, *Agriculture and Rural Development, The World Bank*, 2018, https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=US-DE-TR&name_desc=true (06.12.2018).
- DB, *Adjusted net national income per capita*, 2019, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.ADJ.NNTY.PC.KD?view=chart> (19.02.2019).
- DB, *Evaluation of the EU-TURKEY Customs Union, 2019a*, <http://documents.worldbank.org/curated/en/298151468308967367/pdf/858300ESW0P1440disclosed090260140TR.pdf> (23.11.2019).
- DELLAL İlkay, Gülşen KESKİN, *Küresel Mali Kriz: Tarım Sektöründe Riskler ve Fırsatlar*, Ankara: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 170, 2008.
- DERNEK Zeynep, "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C.1, S.1, 2006, ss. 1-12.
- Dışişleri Bakanlığı, *Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)*, 2019, http://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-__dto_.tr.mfa (02.07.2019).
- DİNLER Zeynel, *Tarım Ekonomisi*, 6.B., Bursa: Ekin Yayınevi, 2008.
- DOĞAN Naci, "On Yıllık Dönemde Gümrük Birliği'nin Etkileri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Mevzuat Dergisi*, <https://www.mevzuatdergisi.com/2004/07a/02.htm# C.7, S.79>, 2004.
- DSİ, *Toprak ve Su Kaynakları*, 2017, <http://www.dsi.gov.tr/toprak-ve-su-kaynaklari> (10.10.2017).
- DSİ, *Tarım: Sulamanın Önemi*, 2017a, <http://www.dsi.gov.tr/docs/hizmet-alanlari/tarim-sulama.pdf?sfvrsn=2>(10.10.2017).
- DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü), *World Trade Statistical Review 2018*, 2018, https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2018_e/wts18_toc_e.htm (22.12.2018).

- DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü), *International trade statistics*, 2019, <http://data.wto.org/> (28.03.2019).
- DURA Cihan, "Gümrük Birliği Türkiye Ekonomisinin Dış Finansmanını Nasıl Etkiledi?", *2023 Aylık Dergi*, 2002.
- DURA Cihan, Hayriye ATİK, Cüneyt DUMRUL, *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye*, 5.B., Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- EĞİLMEZ Mahfi, *Tarımda Kendine Yeterlilik*, Radikal, 04.05.2010, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/mahfi-egilmez/tarimda-kendine-yeterlilik-994913/> (07.07.2019).
- ER İmran, "Gümrük Birliği Sürecinde Gıda Sanayi", *TMMOB Gıda Mühendisliği Dergisi*, S. 3, 1997, ss. 14-22.
- ERAKTAN Gülcan, Necat ÖREN, "AB Ortak Tarım Politikası, Reform Süreci ve Türkiye'ye Etkileri", 2005, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*, TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası, Ankara, 2005.
- ERCAN Murat, "Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası ve Türkiye'deki Gelişmeler", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 22, 2010, ss. 1-13.
- EREN Aslan, *Türkiye Ekonomisi*, 8.B., Bursa: Ekin Yayınevi, 2017.
- EREN Selvi, *İKV Değerlendirme Notu: Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin Modernizasyonu ve Türk Tarımına Etkileri*, İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı, Şubat 2018.
- ERTUĞRUL Cemil, *Tarımda Küreselleşme - Uruguay Görüşmeleri ve Sonrası*, 1.B., Ankara: Odak Yayınevi Yayınları, 2004.
- ERTÜRK Emin, *İktisadi Birleşmeler Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu İktisadi Birleşme Hareketleri: WTO-GATT, AB, ECO, KEİB, ICO, TIFTA, D-8*, 2.B., Alfa-İstanbul: Aktüel Yayınları, 1998.
- ESK (Et ve Süt Kurumu), *2017 Yılı Sektör Değerlendirme Raporu*, 2018, https://www.esk.gov.tr/upload/Node/10255/files/Et_ve_Sut_Kurumu_2017_Sektor_Raporu.pdf (17.11.2018).
- EUR-Lex, *Regulation (EU) No 1308/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a common organisation of the markets in agricultural products and repealing Council Regulations (EEC) No 922/72, (EEC) No 234/79, (EC) No 1037/2001 and (EC) No 1234/2007*, 2018, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32013R1308> (09.02.2018).
- Eurostat, *Database*, 2019, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (20.01.2019).
- Eurostat, *International trade in goods*, 2019a, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=International_trade_in_goods (20.01.2019).

- Eurostat, *Extra-EU Trade in Agricultural Goods*, 2019b,
https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Extra-EU_trade_in_agricultural_goods#EU_trade_in_agricultural_products:_slight_deficit (21.01.2019).
- FAO (Gıda Tarım Örgütü), *Value of Agricultural Production*, 2017,
<http://www.fao.org/faostat/en/?#data/QV> (11.09.2017).
- FAO, *Livestock Primary*, 2018, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QL> (04.11.2018).
- FİLİZTEKİN Alpay, "Avrupa Birliği İle Gümrük Birliği'nin Türkiye İmalat Sanayi Üzerine Etkileri", *Kalder 12. Ulusal Kalite Kongresi*, İstanbul, 14 Ekim 2003.
- GÜNAYDIN Gökhan, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Ankara: TTMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi, No: 46, 2002.
- GÜNAYDIN Gökhan, "Türkiye Tarım Politikalarında 'Yapısal Uyum': 2000'li Yıllar", *Mülkiye Dergisi*, C. XXXIII, S. 262, 2009, ss. 175-222.
- GÜNAYDIN Gökhan, *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm - Politika Transferi Süreci / AB ve Türkiye*, 1.B., Ankara: Tan Yayınevi Yayınları, 2010.
- GÜNEŞ Erdoğan, "Türkiye'de Kanatlı Et Sektörünün Ekonomik Potansiyeli ve Gelişimi", *Dünya Gıda Dergisi*, C.4, 2008, ss. 21-27.
- GÜREŞÇİ Ertuğrul, "Kırsal Göç ve Tarım Politikaları Arasındaki İlişki", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, 2009, ss. 51-67.
- GÜRLÜK Serkan, Özlem TURAN, *Avrupa Birliği ve Türkiye - Türkiye Tarımı ve Ortak Tarım Politikası*, 1.B., Bursa: Ekin Yayınevi, 2013.
- HASDEMİR Mehmet, Mine HASDEMİR, "Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı ve Bu Programı Uygulamada Görevli Personellerin Çevre Duyarlılıkları", *10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Konya, 5-7 Eylül 2012.
- HATİPLER Mustafa, "Türkiye-AB Gümrük Birliği Antlaşması ve Antlaşmanın Türkiye Ekonomisine Etkileri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 29, Mart- Nisan 2012, ss. 1-14.
- IMF, *Dünya Ekonomik Görünümü*, 2018, <http://www.imf.org/en/publications/weo> (02.01.2018).
- İKV (İktisadi Kalkınma Vakfı), *Katılım Süreci*, 2019,
https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=39&id=41 (07.07.2019).
- KALAYCI Cemalettin, Seyfettin ARTAN, "Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri: Panel Veri Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 27, 2010.

- KARLI Bahri, Abdülbaki BİLGİÇ, “Türkiye-Avrupa Birliği Dış Ticaret Yapısı ve Gümrük Birliğinin Türk Tarım rnleri Dış Ticaretine Etkileri”, *Türkiye VI Tarım Ekonomisi Kongresi*, Tokat, 16-18 Eylül 2004.
- KARLUK Rıdvan, *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişim, Yapısal ve Sosyal Değişim*, 7.B., İstanbul: Beta Yayınları, 2002.
- KARLUK Rıdvan, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 9.B., İstanbul: Beta Yayınları, 2007.
- KARLUK Rıdvan, *Türkiye Ekonomisi - Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Yapısal Dönüşüm*, 13.B., İstanbul: Beta Yayınları, 2014.
- KARLUK Rıdvan, zgr TONUS, “Avrupa Birliğinin Genişleme Perspektifinde Türkiye'nin Yeri”, *Türkiye İktisat Kongresi*, İzmir, 5-9 Mayıs 2004.
- KAZGAN Gülten, *Tarım ve Gelişme*, 1.B., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- KILIÇ Ramazan, *Türkiye-AB İlişkileri ve Gümrük Birliği - Ekonomik Entegrasyon Teorisi/ Gümrük Birlikleri Teorisi / Son Gelişmeler*, 2.B., Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.
- KIZILTAN Alaattin, Mustafa ERSUNGUR, zgr POLAT, “Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Avrupa Birliği ile İhracat ve İthalatına Etkisi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 22, S. 1, 2008, ss. 83-99.
- KONAK Ali, “Yüksek Teknoloji İçeren rn İhracatının İhracat Hacmi ve Ekonomik Büyüme zerine Etkisi: Seçilmiş OECD lkeleri ve Türkiye rneği”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, C. 3, 2018, ss. 56-80.
- KUŞAT Nurdan, “Karşılaştırmalı İhracat Performansı (CEP) İndeksine Göre Türkiye'nin AB28 Aday lkeleri Karşısındaki Rekabet Gücü 2006-2016”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 37, S. 1, 2019, ss. 111-133.
- KüçüKAHMETOğLU Osman, “Gümrük Birliği ve Türkiye'nin Rekabet Gücü”, *Gümrük Birliği*, 21-22, Ocak-Nisan 1996, ss. 24-47.
- MORGİL Orhan, “The Impact of Trade Liberalization: Tukey's Experince with the Customs Union”, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, C. 18, S. 2, 2000, ss.189-197.
- NARİN Mslime, “1980'li Yıllardan Sonra Tarım Politikalarındaki Değişiklikler”, *Ekonomik Yaklaşım Kongresi: Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri-Politika Arayışları*, Ankara, 22-23 Aralık 2011.

- NART Ela Çolpan, "Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Etkileri: Panel Veri Analizi", *Yaşar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 17 (5), 2010, ss. 2874-2885.
- NEYAPTI Bilin, Fatma TAŞKIN, Murat ÜNGÖR, "Has European Customs Union Agreement Really Affected Turkey's Trade?", *VII. ODTÜ Uluslar arası Kongresine Sunulan Tebliğ*, Eylül 2003.
- OECD, *Agriculture Statistics*, 2019, https://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/data/oecd-agriculture-statistics/oecd-fao-agricultural-outlook-edition-2018_d4bae583-en (03.01.2019).
- OECD, *Agricultural Support*, 2019a, <https://data.oecd.org/agrpolicy/agricultural-support.htm> (08.02.2019).
- OECD, *Gross Domestic Spending on R&D*, 2019b, <https://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm> (20.03.2019).
- OECD, *Meat Consumption*, 2019c, <https://data.oecd.org/agroutput/meat-consumption.htm#indicator-chart> (22.06.2019).
- OECD-FAO, *OECD-FAO Agricultural Outlook 2014-2023*, 2019, <http://www.fao.org/3/a-i3818e.pdf> (03.01.2019).
- OGM (Orman Genel Müdürlüğü), *Türkiye Orman Varlığı*, 2018, <https://www.ogm.gov.tr/SitePages/OGM/OGMDefault.aspx> (21.12.2018).
- OLCAY Ceran Arslan, "Avrupa 2020 Stratejisi Doğrultusunda Ortak Tarım Politikasının Değişim Trendleri ve Yönelimleri", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 15, S. 2, 2016, ss. 97-124.
- ORAL Necdet, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar: IMF ve Dünya Bankası Programlarının Türkiye Tarımına Etkileri*, Ankara: TTMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi, No: 6, 2006.
- ORTAÇ Fevzi Rifat, Hilmi ÜNSAL, Eren ÇAŞKURLU, *Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Fiyatlama Politikaları*, 1.B., Ankara: Gazi Kitabevi, 2006.
- OYAN Oğuz, "IMF ve Dünya Bankası'nın Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin Bilançosu", *Mülkiye Dergisi*, C. XXXIII, S. 262, 2009, ss. 237-254.
- ÖİB (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı), *Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları*, 2017, http://www.oib.gov.tr/T%C3%BCrk%C3%A7e/Sayfalar/Detay/T%C3%BCrkiyede_%C3%96zelle%C5%9Firme_Uygulamalar%C4%B1/1489152956.html? (22.09.2017).

- ÖNAL Nevzat Evrim, *Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*, 2.B., İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2012.
- ÖREN M. Necat, Betül BAHADIR, “Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Hayvansal Ürün Politikaları ve Bu Politikalar Sonucu Ortaya Çıkan Transferler”, *Hayvansal Üretim Dergisi*, C. 46, S. 1, 2005, ss. 1-7.
- ÖZKAYA Tayfun, “Tarımsal Altyapı-Üretim Yapısı ve Destekleme Politikalarında Değişim”, *Küreselleşme ve Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu*, Gaziantep, 2003.
- ÖZTÜRK Şinasi, Fethi NAS, Ergün İÇÖZ, “24 Ocak Kararları, Neo-Liberal Politikalar ve Türkiye Tarımı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S. 2, 2008, ss. 15-32.
- PAMUK Şevket, “Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000”, *Mülkiye Dergisi*, C. XXXIII, S. 262, 2009, ss. 63-76.
- PARLAKAY Oğuz, Sinan DURU, “Türkiye’de İşlenmiş Tarım Ürünleri Dış Ticaretinde Dahilde İşleme Rejiminin Etkilerinin Trend Analizi Yöntemiyle İncelenmesi”, *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, C. 21, S. 1, 2017, ss. 62-72.
- PÖSCHL Josef, Hermine VIDOVIC, Julia WÖRZ, Vasily ASTROV, Turkey: Macroeconomic Vulnerability, Competitiveness and the Labour Market, Turkish Economic Association, Discussion Paper, 2005/5, 2005.
- RG (Resmi Gazete), ‘*Tarım Kanunu*’, 2006, 18.04.2006 tarih ve 5488 sayılı, Ankara.
- SAĞLAM Yağmur, Ayşegül ÇİMEN, “Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: Ampirik Bir Literatür Taraması”, 7th International Conference on Business Administration (ICBA), Çanakkale, 2018.
- SAĞLIK Fatma, “AB Ortak Tarım Politikası ve Türkiye’ye Etkileri: Tarım Müzakereleri Analizi”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi*, TMMOB Ziraat Mühendisliği Odası, Ankara, 2010.
- SAĞLIK Rıdvan, Pelin YANTUR, “AB’ye Tam Üyelik Sürecinde Türkiye Tarım Sektörünün OTP’ye Uyum Çalışmaları”, *Lectio Socialis*, C. 3, S. 2, 2019, ss. 101-120.
- SAYAN Serdar, Nazmi DEMİR, “Measuring the Degree of Block Interdependence Between Agricultural and Non-agricultural Sectors in Turkey”, *Applied Economic Letters*, C. 5, S. 5, 1998, ss. 329-332.
- SBB, *Kalkınma Planları*, 2016, <http://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> (11.10.2016).
- SBB, Temel Ekonomik Göstergeler, 2018, <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/TemelEkonomikGostergeler.aspx> (02.08.2018).

- SBB, *Strateji ve Eylem Planları*, 2019, <http://tarim.kalkinma.gov.tr/planlar-ve-programlar/strateji-ve-eylme-planlari/> (01.07.2019).
- SEMERCİ Arif, "Türkiye'de Çiftçi Örgütleri: Tarımsal Amaçlı Kooperatifler Örneği", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 2015, ss. 65-73.
- SEYİDOĞLU, Halil, *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, 18.B., İstanbul: Güzem Can Yayınları, 2006.
- SLOMAN John, *Economics*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, London, 1991.
- SOLAK M. Zeynep, *Tarım AB ve Türkiye: Mevcut Durum, Riskler, Fırsatlar*, İzmir Ticaret Odası, http://www.izto.org.tr/portals/0/iztogenel/dokumanlar/tar%C4%B1m_ab_ve_turkiye_25.06.2012%2012-54-15.pdf (12.10.2019).
- SUIÇMEZ Baki Remzi, "IMF ve Dünya Bankası Anlaşmaları: Tarım Reformu", *Küreselleşme ve Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türk Tarım Politikaları Sempozyumu*, Gaziantep, 2013.
- SUSAM Nazan, Ufuk BAKKAL, "Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. X, S. 1, 2008, ss. 327-357.
- ŞAHİN Dilek, "Türkiye'de Ormana Dayalı Sektörlerin Dış Ticaret Yapısının Analizi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 2016, ss. 181-196.
- ŞAHİNÖZ Ahmet, *Neolitik'ten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*, 1.B., Ankara: Turhan Kitabevi, 2011.
- ŞENSOY Acar, *Avrupa Birliği ve Tarım*, 2019, https://www.ikv.org.tr/images/files/Acar_%C5%9Eensoy%20AVRUPA%20B%C4%B0RL%C4%B0%C4%9E%C4%B0%20%20ve%20TARIM.pdf (03.10.2019).
- ŞENTÜRK Mehmet, "Gümrük Birliği Üyeliğinden Günümüze Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 5, S. 1, 2014, ss. 127-142.
- TAN Sibel, İlker KARAÖNDER, "Türkiye'de Tarımsal Örgütlenme Politikalarının ve Mevzuatının İrdelenmesi: Tarımsal Amaçlı Kooperatifler Örneği", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2013, ss. 87-94.
- TAN Sibel, Taner KUMUK, Ferhan SAVRAN, Bengül EVEREST, "Türkiye'de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikaları: Tarım Reformu Uygulama Projesi - ARIP", *Türkiye X. Tarım Ekonomisi Kongresi*, Şanlıurfa, 2010.
- TEMİZ Dilek, "Gümrük Birliği İle Birlikte Türkiye'nin Dış Ticaretinde Yapısal Değişimler Oldu mu?", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C.8, N.1, 2009, ss. 115-138.

- TEPGE (Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü), *Durum ve Tahmin: Kırmızı Et 2018*, 2018, <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Menu/36/Durum-Tahmin-Raporlari> (13.12.2018).
- TERİN Mustafa, Atilla KESKİN, Seda TERİN, "Gümrük Birliği'nin Türkiye-AB Tarım Ürünleri Dış Ticareti Üzerine Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, C. 43, S. 2, 2012, ss. 133-139.
- Ticaret Bakanlığı, *Ülkeler*, 2018, <https://www.ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati> (13.10.2018).
- Ticaret Bakanlığı, *Gümrük Birliğinin Güncellenme Süreci*, 2019, <https://www.ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/gumruk-birliginin-guncelleme-sureci> (21.04.2019).
- TİGEM, *2017 Yılı Hayvancılık Sektör Raporu*, 2017, <https://www.tigem.gov.tr/> (03.01.2019).
- TOB, *Türk Tarım Sektörünün Avrupa Birliği Sürecinde İncelenmesi: Tarım ve Kırsal Kalkınma Faslı*, Ankara, 2008, <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/AB%20UYUM/Yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/T%C3%BCrk%20Tar%C4%B1m%20Sekt%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCn%20AB%20S%C3%BCrecinde%20%C4%B0ncelenmesi.pdf>
- TOB, *Çiftçi Kayıt Sistemi*, 2017, <https://www.tarimorman.gov.tr/> (09.07.2017).
- TOB, *BÜGEM Faaliyetleri Mart 2017*, 2017a, <http://www.tarim.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf>, (21.10.2017).
- TOB, *Hayvancılık Verileri*, 2017b, <https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/HAYGEM.pdf> (06.11.2017).
- TOB, *Makro Ekonomik Göstergeler*, 2018, <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Makro-Ekonomik-Gostergeler> (11.08.2018).
- TOB, *Bitkisel Üretim*, 2018a, <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim> (23.10.2018).
- TOB, *Su Ürünleri İstatistikleri*, 2019a, <http://www.tarim.gov.tr/BSGM> (03.01.2019).
- TOB, *Tarımsal Destekler*, 2019b, <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/TARIMSAL%20DESTEKLER%202018.pdf> (03.01.2019).

- TOB, *Milli Tarım Projesi*, 2019c,
<https://www.tarimorman.gov.tr/Sayfalar/VideoGaleri.aspx?Ogeld=1144&Kategori=38270ea5-ced8-42b3-8d3f-2f37921b2309> (03.07.2019).
- TOB, *ÇATAK (Çevre Amaçlı Tarım Arazilerini Koruma Programı)*, 2019d,
<https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tarla-Ve-Bahce-Bitkileri/CATAK> (20.08.2019).
- TOGAN Sübidey, "Effects of a Turkey-European Union Customs Union and Prospects for the Future", *Russian and East European Finans and Trade*, C. 36, S.4, 2000, ss. 5-25.
- TONUS Özgür, "Gümrük Birliği Sonrasında Ticaretin Bileşimi, Yönü ve Döviz Kuru İlişkisi", *Gümrük Birliği, 15 Yıllın Muhasebesi (1996-2011) Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATAUM), 14-15 Haziran 2012.
- TOPÇU Pınar, *Tarım Arazilerinin Korunması ve Etkin Kullanılmasına Yönelik Politikalar*, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Uzmanlık Tezi, Yayın No: 2836, Mart 2012.
- TOPUZ Bakiye, Mehmet BOZOĞLU, Uğur BAŞER, "Güncel Gelişmeler Kapsamında Türkiye'deki Çiftçi Örgütlerine Yönelik Mevzuatın Değerlendirilmesi", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, C. 52, Özel Sayı, 2017, ss. 140-161.
- TUFAN Ayhan, *Türkiye Ekonomisi*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 1487, Ankara, 1997.
- TUNA Yusuf, *Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları: Türkiye ile İlgili Bir Değerlendirme*, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi, Yayın No: 487, 1993.
- TUNÇSİPER Bedriye, Dilek SÜREKÇİ, Elif Öznur KAN, "Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Türk Tarımına Yansımaları: Balıkesir İli Örneği", 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, İzmir, 20-22 Şubat 2008.
- TÜİK, "*Tarımsal İşletme Nedir?*", 2013a,
<http://www.tuik.gov.tr/arastirmaveprojeler/tikas/tikas.html> (10.02.2013).
- TÜİK, *Tarımsal İşletme Yapı İstatistikleri*, 2013b,
http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1003 (04.04.2013).
- TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2013*, 2014,
http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160.
- TÜİK, *Gelir Dağılımı ve Yaşam Koşulları İstatistikleri*, 2017,
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1011 (14.04.2017).
- TÜİK, *Temel İstatistikler*, 2018a, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (21.08.2018).

- TÜİK, *İşgücü İstatistikleri*, 2018b, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr> (12.11.2018).
- TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, 2018c, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (10.12.2018).
- TÜİK, *Bitkisel Üretim İstatistikleri*, 2018d, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1001 (11.12.2018).
- TÜİK, *Hayvancılık İstatistikleri*, 2018e, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1002 (11.12.2018).
- TÜİK, *Tarımsal Alet ve Makine İstatistikleri*, 2018f, http://tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1006 (11.12.2018).
- TÜİK, *Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri*, 2019a, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1035 (04.03.2019).
- TÜİK, *Uluslararası Seçilmiş Göstergeler*, 2019b, <https://biruni.tuik.gov.tr/secilmisgostergeler/sorguSayfa.do?target=degisken> (03.03.2019).
- TÜİK, *Tarımsal İşletme Yapı Araştırması*, 2016, 2019c, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24869>, (01.07.2019).
- TÜİK, *Sınıflama Sunucusu*, 2019d, <https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaTurListeAction.do> (03.10.2019).
- TÜRKER Oğuzhan, "Gümrük Birliği Sonrası Türkiye'nin Dış Ticaretinin Rekabet Gücü", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 32, 2009, ss. 281-302.
- UĞUR Mehmet, *Avrupa Birliği ve Türkiye: Bir Dayanak/İnandırıcılık İkilemi*, 3.B., İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007.
- UTKULU Utku, Dilek SEYMEN, "Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-a-vis the EU/15", *European Trade Study Group, 6th Annual Conference, EGTS*, Nottingham, 2004.
- ÜZÜMCÜ Adem, *AB Yolunda Türkiye: Müzakere Sürecinin Ekonomi Politikası*, 1.B., ed. Mehmet Dikkaya, Bursa: Alfa Aktüel Yayınları, 2006.
- ÜZÜMCÜ Adem, *Türkiye Ekonomisi: Sektörel Yaklaşım*, 1.B., ed. Mehmet Dikkaya, Adem Üzümcü, Deniz Özyakışır, Ankara: Savaş Yayınevi, 2018.
- VAROL Sinan, "Dünden Bugüne Ortak Tarım Politikası ve AB Tarımının Yönetim Yapısı, 2003", *AB Genişleme Sürecinde Türkiye-Tarımsal ve Kırsal Politikalar Sempozyumu*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 8 Ocak 2003.

- VERGİL Hasan, Ertuğrul YILDIRIM, “AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Rekabet Gücü Üzerindeki Etkileri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 26, Ocak-Haziran 2006, ss. 1-21.
- VURAL Hasan, Halil FİDAN, “Türkiye’de Hayvansal Üretim ve Hayvancılık İşletmelerinin Özellikleri”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2007, ss. 49-59.
- YALÇINKAYA Neslihan, M. Hakan YALÇINKAYA, Coşkun ÇILBANT, “Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2006, ss. 97-118.
- YALOVA Yüksel, *Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Türkiye*, 1.B., Ankara: Alp Yayınevi, 2007.
- YASED (Uluslararası Yatırımcılar Derneği), *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, 2017 Yılı Sonu Değerlendirme Raporu*, 2018, https://www.yased.org.tr/ReportFiles/2018/2017_Y%C4%B1Isonu_Raporu_final.pdf (20.01.2019).
- YAVUZ Fahri, Şerif DİLEK, *Türkiye Tarımına Yeniden Bakış*, 1.B., Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları, Yayın No: 131, 2019.
- YILDIRIM Ertuğrul, Cihan DURA, “Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 28, Ocak-Haziran 2007, ss. 141-177.
- YILMAZ Sema, Murat BIÇAK, “Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri”, *Mevzuat Dergisi*, [https://www.mevzuatdergisi.com/2008/09a/01.htm# C.11, S.129](https://www.mevzuatdergisi.com/2008/09a/01.htm#C.11,S.129), 2008.
- YILMAZ Hasan, Hayati KÖKNAROĞLU, “Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasına Uyum Sürecinde Türkiye’de İzlenen Hayvancılık Politikalarının Değerlendirilmesi”, *V. Zootekni Bilim Kongresi*, Van, 5-8 Eylül 2007.
- ZMO (Ziraat Mühendisleri Odası), *Baklagillerde Acı Reçete*, 2018, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=26072&tipi=38&sube=0, (01.07.2019).
- ZMO (Ziraat Mühendisleri Odası), *Mısır Raporu*, 2018a, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=26263&tipi=38&sube=0 (19.08.2019).

EKLER

Ek. 1: İşlenmiş, Az İşlenmiş, Çok İşlenmiş Sınıflama Tarifeleri		
	İşlenmişlik Durumu	Tarife
Gıda		
Hayvancılık	İşlenmemiş	0101-0106,0407,0409
	Az İşlenmiş	0201-0210,0401-0404,0408-0410,1501-1506,1516-1518
	Çok İşlenmiş	0405-0406,1601-1602
Bitkisel	İşlenmemiş	0701-0709,0714,0801-0810,0901-0910,1001-1008,1201,1204-1207, 1210,1212,1802
	Az İşlenmiş	0710-0713,0811-0814,1101-1109,1208,1507-1515,1520-1522,1701-1704,1801-1805,290543-290544,3501-3505,2201
	Çok İşlenmiş	1806,1901,1902,1904,1905,2001-2009,2101-2106,2202
Balıkçılık	İşlenmemiş	0301,03020,0508
	Az İşlenmiş	0303-0308
	Çok İşlenmiş	1603-1605
Gıda Dışı		
Hayvancılık	İşlenmemiş	0502,0504-0506,0510,4101-4103,4301,5001,5002,5101-5104
	Az İşlenmiş	0511,2301,4104-4107,4112-4115,4302,5003-5006,5105-5110
	Çok İşlenmiş	4201-4206,4303,5007,5111-5113
Bitkisel	İşlenmemiş	0603,0604,1211,1301,1302,1401,1404,2401,2501-2503,4501,5301-5303,5305
	Az İşlenmiş	2302-2307,2403,3201,3202,3301,380910,382360,4502,5204-5207,5306-5308,5311,5602-5607,6310
	Çok İşlenmiş	2203-2209,2402,5208-5211,5309,5310,5601,5608,5609,5701-5705,5801-5811,5901,5908,6001-6006,6101-6117,6201-6217,6301-6309,6401-6406,6501-6507,6701,6702,4503,4504,4601,4602
Tarım Girdi		
Gübre		3101-3105
İlaç		3808
Makine		8432-8434,8436,8437,8701,8902
Tohum		0601-0602,1209
Yem		1213-1214,2308-2309
Makine		8210,8435,8438,8445-8449,8451-8453,8478
Kaynak: Çakmak ve Kasnakoğlu, 2016: 159; TÜİK (2019d)		

Ek. 2: Türkiye'nin İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticareti (HS4 Sınıflandırması)*

Kategori/Yıllar	Dünya						AB			
	2000		2017		2000 (AB15)		2017 (AB28)			
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Gıda										
İşlenmemiş	11.870.110	37.779.337	434.248.098	1.244.342.170	5.499.698	22.333.082	13.517.492	641.359.742		
Az İşlenmiş	100.237.734	35.661.802	869.426.226	2.13.590.602	5.171.619	16.767.716	21.053.085	43.026.143		
Çok İşlenmiş	14.822.572	18.734.544	212.002.067	84.310.679	590.562	11.358.813	246.221	28.365.180		
İşlenmemiş	1.322.053.704	745.660.616	4.668.414.468	4.382.573.267	723.460.787	106.280.521	2.089.666.602	619.277.050		
Az İşlenmiş	721.425.030	478.300.555	3.676.457.777	2.731.979.933	193.314.740	117.185.389	641.905.408	414.341.743		
Çok İşlenmiş	764.516.389	185.234.302	4.806.639.390	1.143.499.500	345.053.047	153.105.302	1.570.369.009	832.755.704		
İşlenmemiş	22.581.482	1.244.671	448.393.962	56.367.209	19.458.540	286.651	248.591.313	1.176.868		
Az İşlenmiş	25.134.883	36.061.842	353.161.065	167.164.485	10.095.625	18.879.070	278.072.789	30.954.545		
Çok İşlenmiş	43.133.700	917.177	57.817.580	6.966.412	32.921.641	487.032	25.069.312	1.087.682		
Gıda Dışı										
İşlenmemiş	68.524.987	299.453.882	104.408.371	176.795.715	38.695.693	130.092.367	42.583.097	62.558.834		
Az İşlenmiş	61.367.225	329.876.329	307.801.424	516.530.141	29.698.964	202.181.308	137.290.320	163.274.718		
Çok İşlenmiş	473.571.086	158.329.822	466.586.317	441.532.428	286.241.972	116.764.601	266.753.114	207.360.633		
İşlenmemiş	399.662.632	346.242.402	479.281.709	502.882.783	169.213.641	30.845.889	178.871.737	110.525.683		
Az İşlenmiş	358.888.938	449.149.346	1.335.893.075	2.266.131.143	227.517.134	99.591.206	661.932.233	718.377.518		
Çok İşlenmiş	8.602.357.766	980.801.534	23.319.127.856	4.492.418.531	563.2750.311	521.272.879	13.400.932.775	1.006.649.987		
Tarım Girdi**	201.450.603	1.795.117.605	2.810.941.806	4.558.349.266	102.206.449	1.912.333.505	972.956.196	2.423.473.109		

Kaynak: TÜİK 2018c; TÜİK 2019b

*ABD Dolan

**Gübre, ilaç, Makine, Tohum, Yem

Ek. 3: GB Sonrası Türkiye-AB Tarım Ürünleri Ticaretinin İçeriği 1996-2017 (Bin Dolar)

Kategori/Yıllar	1996 (AB15)			2017 (AB15)			2017 (AB28)			
	Ihracat	%	Ithalat	%	Ithalat	%	Ihracat	%	Ithalat	%
	Canlı Hayvanlar	1.438	0,1	119.553	7,7	292.816	11,2	1.318	0	621.890
Et (İşlenmiş)	758	0	24.443	1,6	1.846	0,5	1.846	0	84.690	2,2
Balık	37.855	1,6	17.370	1,1	494.328	9,4	523.126	8,4	31.920	0,8
Süt Ürünleri	10.441	0,5	27.682	1,8	12.209	0,2	12.466	0,2	49.838	1,3
Diğer Hayvansal Ürünler	42.577	1,8	2.931	0,2	32.578	0,6	36.221	0,6	18.692	0,5
Canlı Ağaç ve Diğer Bitkiler	14.542	0,6	14.783	1	41.001	0,8	47.114	0,8	75.296	2
Sebzeler	165.086	7,1	9.014	0,6	246.837	4,7	386.554	6,2	26.713	0,7
Meyveler	823.732	35,3	5.296	0,3	1.593.354	30,5	1.865.614	29,8	24.798	0,6
Çay, Kahve	19.321	0,8	4.122	0,3	54.303	1	60.143	1	34.786	0,9
Hububat	5.763	0,3	109.255	7	21.671	0,4	23.920	0,4	451.355	11,6
Değirmencilik Ürünleri, Un	28.708	1,2	4.483	0,3	20.248	0,4	20.394	0,3	81.904	2,1
Yağlı Tohum	35.351	1,5	21.795	1,4	64.248	1,2	93.778	1,5	165.461	4,3
Lak, Sakız, Reçine	199	0	10.170	0,6	6.369	0,1	6.636	0,1	23.137	0,6
Orülmeye Elverişli Bitkiler	13.563	0,6	65	0	9.166	0,2	9.172	0,1	548	0
Hayvansal ve Bitkisel Yağlar	49.086	2,1	63.945	4,1	102.273	2	110.587	1,8	91.558	2,3
Et, balık (İşlenmiş)	48.348	2,1	1.077	0	27.472	0,6	28.086	0,5	1.603	0
Şeker ve Mamulleri (İşlenmiş)	13.318	0,6	152.867	9,8	110.385	2,1	139.575	2,3	65.596	1,7
Kakao (İşlenmiş)	1.676	0,1	22.265	1,4	29.193	0,6	48.493	0,8	180.960	4,7
Hububat, Un ve Süt Ürünleri (İşlenmiş)	9.431	0,4	21.865	1,4	130.056	2,5	165.759	2,6	200.033	5,2
Sebze ve Meyve (İşlenmiş)	379.327	16,3	4.857	0,3	1.080.269	20,6	1.162.300	18,5	46.490	1,2
Çeşitli Gıda (İşlenmiş)	11.916	0,5	65.789	4,2	132.010	2,5	178.202	2,8	448.549	11,6
Meşrubat, Alkollü İçecek	16.665	0,7	19.694	1,2	81.925	1,6	90.106	1,4	191.141	4,9
Gıda Artığı Kaba Yemler	667	0	20.536	1,3	8.172	0,2	8.671	0,1	239.719	6,2
Tütün	206.499	8,8	14.396	0,9	114.430	2,2	164.278	2,6	170.170	4,4
Ham Deri	15.041	0,6	388.673	24,8	68.750	1,3	94.851	1,5	87.368	2,3
Yapağı ve Yün	30.800	1,3	202.285	12,9	43.792	0,8	59.692	1	151.609	3,9
Pamuk	352.771	15,1	214.695	13,8	703.968	13,5	930.326	14,7	306.889	7,9
Toplam	2.334.879	100	1.563.906	100	5.232.107	100	6.269.228	100	3.872.713	100

Kaynak: TÜİK (2018c)

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	KINYAZ AYDIN
Tez Adı	TARIMSAL GELİŞME AÇISINDAN GÜMRÜK BİRLİĞİ SONRASI TARIM SEKTÖRÜ
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	İKTİSAT
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS
Tez Danışman(lar)ı	DR. ÖĞR. ÜYESİ MERYEM FİLİZ BAŞTÜRK
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 20/12/2019

İmza :